

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

ERHVERVS- HISTORISK ÅRBOG 1996

Meddelelser fra Erhvervsarkivet

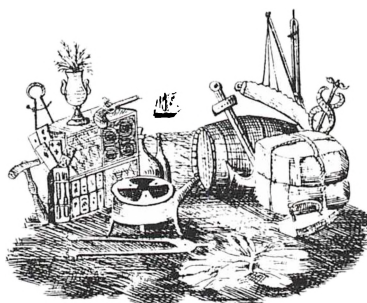
46

Erhvervshistorisk
Årbog

ERHVERVSHISTORISK ÅRBOG

1996

MEDDELELSER FRA ERHVERVSARKIVET

OMSLAG:

O.F. Asps stearinlysfabrik blev erhvervet af
L.P. Holmblad 1880, se side 90

TITELVIGNET:

Udsnit af Hjørringkøbmanden Chr. H. Niensens
regningsblanket fra 1840'erne,
se Erhvervshistorisk årbog 1963, side 93 ff.

REDAKTION:

Ib Gejl
Henrik Fode

Trykt med støtte af

Statens Humanistiske Forskningsråd

ISSN

0071-1152

Copyright © 1996 by Erhvervsarkivet

V. Allé 12

8000 Århus C

Printed in Denmark

by

Special-Trykkeriet Viborg a-s

Indhold

<i>Erik Housted: »Liimfabrikken« på Amagerbro</i>	7
<i>Jan Pedersen: H. Nielsen & Søn Maskinfabrik A/S, 1916-1980</i>	110
<i>Else Velin: Hverdag på Provinsbankforeningens kontor</i>	156
<i>Jørgen Fink: Regnskabsmateriale som historisk kilde</i>	167
Afleveringer	204

»Liimfabrikken« på Amagerbro

Et industrieventyr fra forrige århundrede efter
Lauritz Peter Holmblads optegnelser

Kommenteret og suppleret af ERIK HOUSTED

Mange i museums- og arkiververdenen har utvivlsomt gjort den erfaring, at der i kølvandet på udstillinger og foredrag om bestemte emner ofte dukker nye og ukendte ting op, som yderligere kan belyse det pågældende emne.

Dette var også tilfældet, da Amagerbanken A/S i 1993 fejrede sin 90-års fødselsdag og blandt aktiviteterne i den anledning havde arrangeret en udstilling, som i plancher og genstande fortalte om fortiden i det hus, som siden 1920 har rummet bankens hovedsæde, nemlig Amagerbrogade 25. Denne ejendoms ældste del kan føres tilbage til 1777/78, hvor den blev opført som beboelseshus til en limfabrik, som da blev anlagt på dette sted. Ejendommen kom i slutningen af 1811 i den Holmbladske slægts besiddelse, først Jacob Holmblad og derefter i de følgende tre generationer: Lauritz Peter Holmblad, Jacob A.C.Holmblad og Andreas C.Holmblad. Lauritz Peter Holmblad drev virksomheden frem blandt landets daværende største med produktion af lim, stearinlys, olie, sæbe, segllak og spillekort, dels i ejendommen på Amager, dels i en ejendom bag Københavns volde.

Blandt de interessante ting, som dukkede op i forbindelse med udstillingen, var en stor håndskrevet protokol, læderindbundet med guldsnit og lukket med solide messingspænder og forsynet med et smukt illustreret og kalligraferet titelblad. Protokollen viste sig at indeholde L.P.Holmblads optegnelser om ejendommen »Liimfabrikken« i form af årlige noteringer, fra han overtog fabrikken ved faderens død og frem til 1889, året før han selv døde. Hertil kommer en indledning, forfattet af hans farbroder, Andreas Holmblad om ejendommens historie forud for året 1837. Protokollen er unik og giver et usædvanligt indblik i, hvorledes L.P.Holmblad i sin mere end 50-årige ejertid skabte sin omfattende virksomhed.

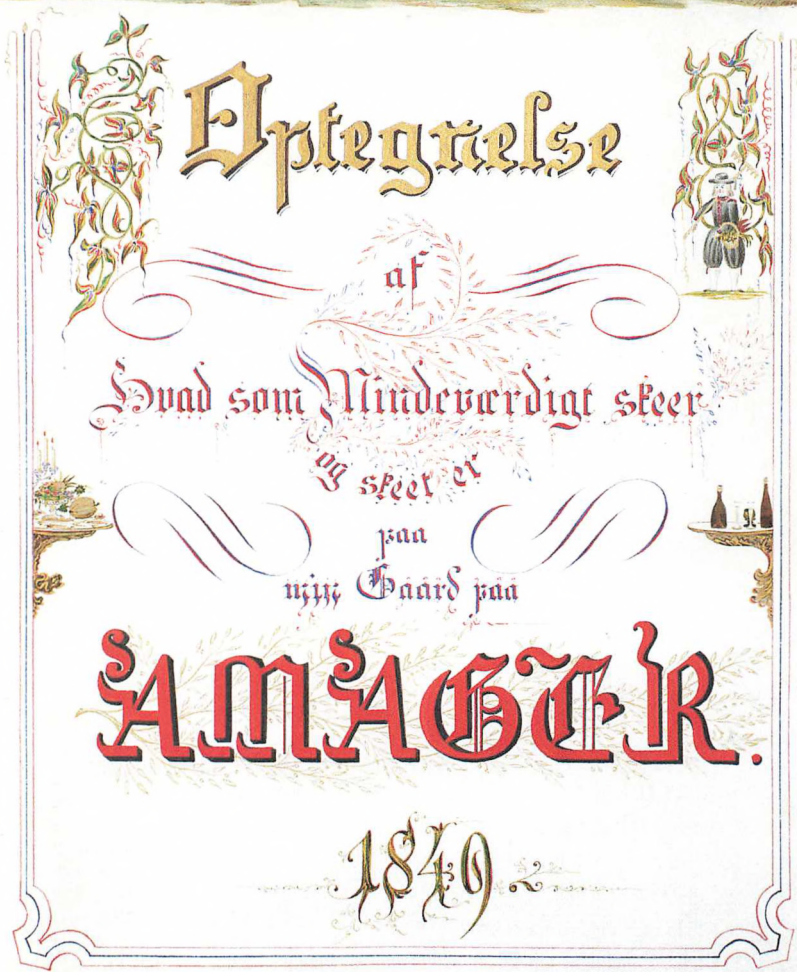
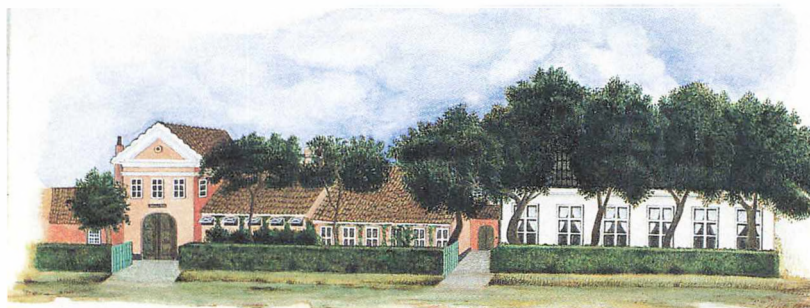

Lauritz Peter Holmblad (1815-1890), portræt formentlig udført af N.C. Hansen eller P.Hagelstein (se note 47). Portrættet synes at stamme fra omkring 1860. På reverset bærer Holmblad Ridderkorsets ordensbånd (tildelt 6/10 1851). Privateje i Sverige.

Erik Husted har valgt at gengive protokollens tekst i sin fulde udstrækning med bevarelse af ortografi, men i moderne retskrivning. For den fulde forståelses skyld og som supplement er L.P.Holmblads tekst forsynet med en række noter og kommentarer samt en efterskrift.

Optegnelse af hvad som mindeværdigt sker og sket er på min gård på AMAGER 1849

Det var om morgenen på min tredje års bryllupsdag, den 22. september 1849, da jeg sad med min kone, min søn Jacob og min lille datter Therese i det gamle velbekendte, inden min faders tid bygge-

Protokollens titelblad, udført af Julius Sick i 1849. Øverst ses »Liimfabrikken« fra Amagerbrogade. Fra venstre portlængen fra 1778, i midten det såkaldte Holm'ske hus som allerede eksisterede da fabrikken blev etableret, og til højre beboelsesbygningen fra 1778 i den skikkelse den fik ved Jacob Holmblads ombygning i 1837. Privateje.

Protokollens første side. Øverst ses Andreas Holmblad og Julius Sick på vej med deres gaver. Det indledende afsnit om fabrikken forud for 1837 er indført i protokollen af Julius Sick efter Andreas Holmblads koncept. Sick indførte også afsnittet om det holmbladske mindebæger (1855), mens alle øvrige indførelser er foretaget egenhændigt af Lauritz Peter Holmblad. Privateje.

de, runde murede lysthus, der ligger omtrent midt i haven, at jeg så mine to gamle kære venner, Andreas Holmblad¹ og Julius Sick², komme ind igennem havelågen, noget echaufferede af den lange og hurtigt tilbagelagte vej fra deres fælles bopæl 349 i Dronningens Tværgade³, den første bærende en lille gruppe af sachsisk porcelæn til min kone fra vor fælles ven kancelliråd Dahl⁴, der var forhindret fra at indfinde sig personligt, den sidste bærende en tynd bogformig pakke under armen, hvis indhold i næste øjeblik blev mig overrakt tilligemed begges hjerteligste lykønskninger til den skønne og uforglemmelige dag, der nu 3die gang oprandt for det unge ægtepar.

Pakken indeholdt titelbladet til nærværende protokol, forfattet og udført af min ven Sick. Denne gave, lige smukt udført som skønt udtænkt, blev af mig modtaget med sand og inderlig glæde. Den giver en afbildning af det sted, hvor jeg fødtes, opdroges og som med mig i min modnere alder har modtaget en del udvidelser og forandringer, hvilke mine venner har villet skulle indtegnes i denne protokol. Jeg opfylder dette ønske, ledet af den tanke, at det muligvis for mine børn og efterkommere hen i tiden kunne have noget værd at se, hvorledes denne ejendom fra tidligere tider efterhånden har nået den skikkelse, som den nu har og som den til den tid måtte få. Min kære ven Andreas har til dette øjemed forfattet en detaljeret beskrivelse over ejendommen fra de ældste tider og til min faders død d. 17. november 1837, hvilken hans kendskab til de dokumenter, der vedrører øen Amager giver forøget interesse og som i det efterfølgende findes ordlydende indført.

*BIDRAG til ejendommen »Liimfabrikken's« historie
tilegnet borgeren, fabrikanten og repræsentanten Lauritz
Peter Holmblad af forfatteren*

Indtil midten af forrige århundrede henhørte til Sundbyøster by i Tårnby sogn på Amager et overdrev, det østre kaldet, som strakte sig mellem den nuværende Hovedlandevej og Øresund fra Sundbyøster by til fæstningens glacis. På en parcel af dette overdrev var blevet opført et lille bindingsværkshus af 8 fag og 10 fag udhus, og denne ejendom tillagt en såkaldt Røgelse Eng i Sundbyøster Enge under gården No. 8. Af dette ældste forefundne, dette hus vedkom-

mende skøde ses, at samme har tilhørt Sundbyøster gårdmænd og således sandsynligvis af disse er blevet opført, og derefter ved bemeldte skøde af 10. januar 1757 solgt til Poul Hansen for 700 Rd. D.C.. Denne mands enke, Anna Jensdatter overdrog derpå ved skøde af 10. december 1764 ejendommen til Lars Olesen for 773 Rd. 2 Mk.. Hvem den efter ham påfølgende ejer har været, fremgår ikke af de forefundne dokumenter, men ved skøde af 11. november 1772, tinglæst d. 16. april å.s., ses, at ejendommen af tobaksspinder Peder Pedersen Kruse i København er bleven solgt til Mdme. Christiane Margrethe sal. Holm's enke for 800 Rd. D.C.

Men ligesom at Trojæ syv-ommurede stad måtte gå til grunde for at Rom kunne fremstå, således måtte den Holmske æt gå til grunde for at i tidernes løb det kunne ske, som sket er.

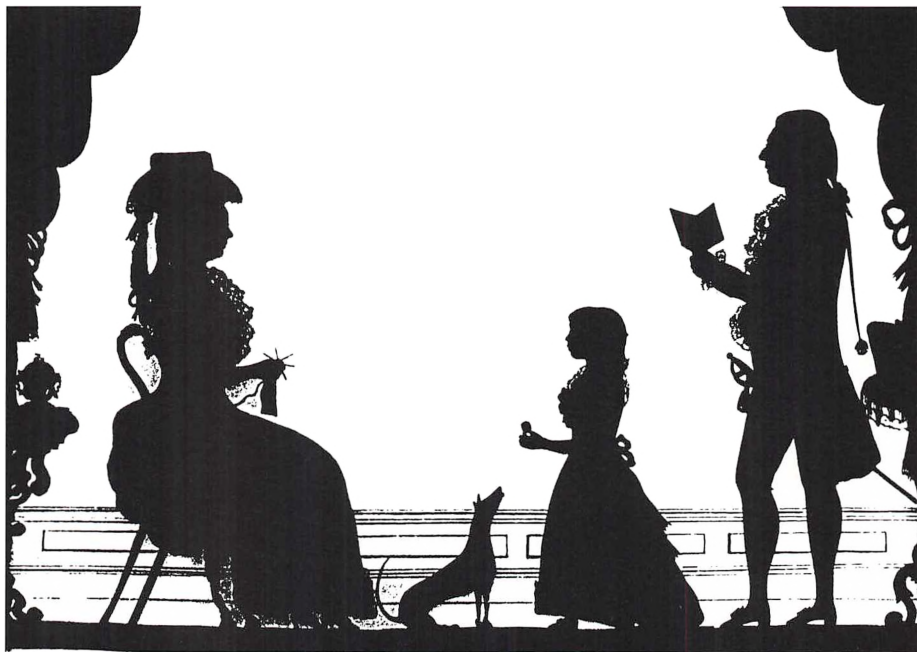
I året 1777 lod Hs.Højærværdighed biskop Harboe gøre eksekution i ejendommen og den derpå bortsælge ved auktion. Da sammentrådte tre mænd, grosserer og konsul Carl Friedrich Busky⁵, murermester Johan Bernhard Schottmann⁶ og Carl Friderich Roggow⁷, hvilke købte denne ejendom i forening for 1032 Rd. D.C., hvorpå Roggow alene fik auktionsskøde udstedt af birkedommeren Jens Nicolai Smith og birkeskriver Ditlev Christian Vibe, dateret Svaneleje (senere Rødegård) den 11. december 1777 og læst inden Tårnby Birketings-ret d. 19. s.m. Ejendommen bestod dengang af et hus og den såkaldte Røgelse Eng. I stedet for huset er sandsynligvis opført det ældre grundmurede våningshus ud til vejen, som snart af Roggow og medinteressenter forøgedes med den i året 1837 forandrede hovedbygning og de fornødne udhuse.

For denne conjekturs rigtighed taler beliggenheden af den gamle have og af mesterens have af hvilke den første lå i lige flugt med facaden af den førstnævnte bygning og den sidste i den grad ubeqvemt, at den ikke kan antages at være anlagt medens den sidstnævnte bygning eksisterede.

De tre købere forøgede ejendommens areal med 11000 kvadratalen af den tilgrænsende fællede, sandsynligvis Limlæderpladsen og den såkaldte ny have, som de for 231 Rd. 1 Mk. 8 Sk. erhvervede ved købekontrakt med Sundbyøster gårdmænd af 13. februar 1778, først tinglæst d. 27. maj 1791 og formentlig aldrig fuldbyrdet ved skøde. På den samlede ejendom anlagdes nu en fiske-og læderlim-

fabrik samt trankogeri, hvorom under 12. januar 1778 i det tyske sprog blev oprettet en interessentskabskontrakt, der tinglæstes i dansk oversættelse d. 5. august 1785. I denne kontrakts 18 §§ indeholdes foruden en mængde bestemmelser om regnskabsvæsenet, at Roggow skulle have overopsynet, men en mester antages, der foruden husly og brændsel skulle have 5 til 600 Sk. lybsk i årlig løn. Desuden ses af kontrakten, at materialerne til fabrikken kunne erholdes på den Grønlandsk-færøiske Handels Plads. Den 15. december 1790 overdrog Schottmanns enke sin andel til grosserer Busky; samme erholdt endvidere Roggows andel tilkendt ved en højesteretsdom af 23. juni 1799, hvilket ses af en påtegning på interessentskabskontrakten. Busky erholdt derimod aldrig nogen anden tinglæst adkomst på ejendommen.

Under dennes og tidligere medinteressenters besiddelse må det mageskifte⁸ mellem Staden København og Sundbyøster by, hvorved

Carl Friderich Busky med hustru Anna Christine Gad og ene datter Louise Marie som senere blev gift med Peter Sigvard Neergaard, Vedbygaard i Ruds Vedby. Busky var medindehaver af »Limfabrikken« fra 1778 og enejer fra 1794. Det var hans enke som i 1811 solgte til Jacob Holmblad og medinteressenter. Silhuetklip af Joachim Christian Weitlandt 1796. Privateje.

denne til Staden overdrog den nordlige del af byens østre overdrev med undtagelse af de alt bebyggede grunde mod en Staden tilhørende del af Sundbyvester Fællid, være indtrådt, hvorefter Busky ved skøde af 10. november 1809 tilkøbte sig en under No. 13 beliggende jordstrimmel ved den nordlige side af Liimfabrikken 2826 kvadratalen stort, hvilket nu benyttes til nøddeskov og limfarverie, og hvorpå tildels den nye limfabrik og materialhuset til stearinlysfabrikken er opførte, ligesom man allerede tidligere havde fået i fæste et stykke jord (Limpladsen kaldet) i målebrev af 5. april 1793 angivet at være 40250 kvadratalen stort, hvorpå fæstebrev var blevet udstedt d. 8. maj 1793 og hvorefter påhvilede jordstykket $2 \frac{3}{8}$ album hartkorn.

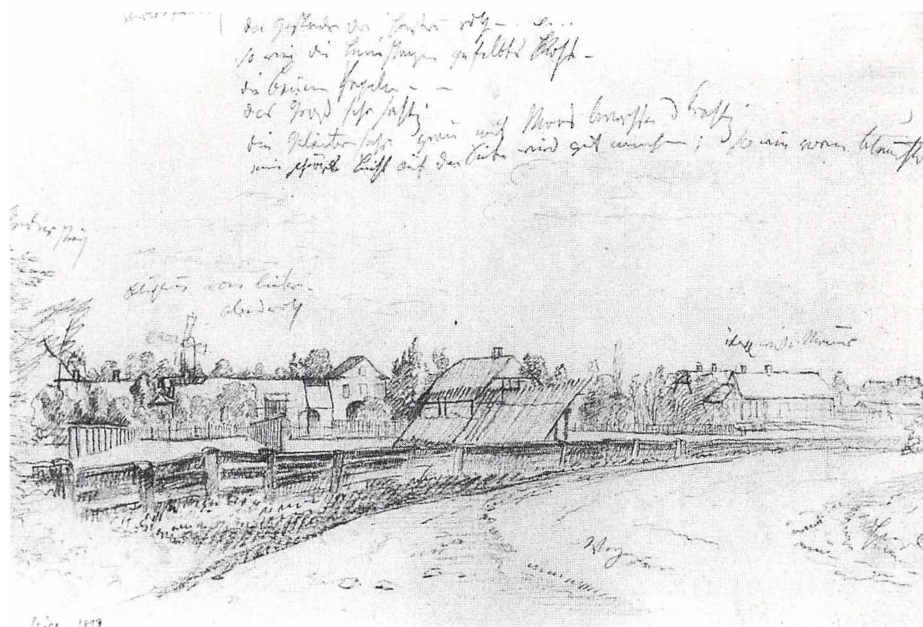
Samtlige disse ejendomme, hvis bygninger da var assurerede for 12740 Rbd. solgte grosserer Buskys enke Anne Christine ved skøde af 1. august 1811, tinglæst d. 9. s.m. til kontorist, senere agent og Ridder af Dannebrog, Jacob Holmblad⁹ vinhandler Frantz Diderich Jürgensen¹⁰ og Johan Rubring Harboe¹¹ for 37000 Rd. D.C. hvorpå udbetaltes 2000 Rd. Om disses indbyrdes forhold foreligger intet aktstykke, men den 30. juni 1820 tinglæstes en erklæring af de tre interessenter, hvoraf fremgår, at Holmblad besad $\frac{1}{2}$ del, og hver af de andre $\frac{1}{4}$ del i foretagendet. Ved skøde af 15. oktober 1823, tinglæst d. 27. november s.å. afhændede Jürgensen sin andel til Holmblad for 4500 Rbd. og Harboe sin andel til samme for 4912 Rbd. 3 Mk. ved skøde af 30. december 1825, tinglæst d. 9. februar 1826.

Medens samejet bestod, havde interessenterne af Kommissionen for de Fonds, som var henlagte til at afbetale de til gadernes udvidelse afkøbte grunde, tilkøbt sig det tidligere i fæste hafte vænge (Limpladsen) som i skødet dat. 13. december 1811 og tinglæst d. 20. januar 1812 betegnes med No. 18, mod at svare årlig i jordskyld 16 Rd. 20 Sk. og erlægge rekognition ved forandring af ejer og hvert 15. år, ligesom de også ved skøde af 13. december 1814, tinglæst 13. januar 1815 havde ved køb erhvervet af Lars Bentsens afbrændte gård i Sundbyøster, gårdspladsen med den halve have og halve tofte og et stykke jord i marken tilsammen af gl.hartkorn 1 Td. 5 Skpr. 0 Fdk. $2 \frac{3}{8}$ Alb. mod blandt andet at svare i årlig grundskat til Svend Petersens gård 72 Sk.. I skødet bemærkes, at køberen har ret til en årlig afgift, hvis størrelse ikke er angivet, af Nicolay Bertelsen, mod at forrette rejser og pligtarbejde samt svare kongl. skatter og fourage af ejendommens tidligere andel i det Østre Overdrev. Af den sidstanmeldte ejendom må gårds-

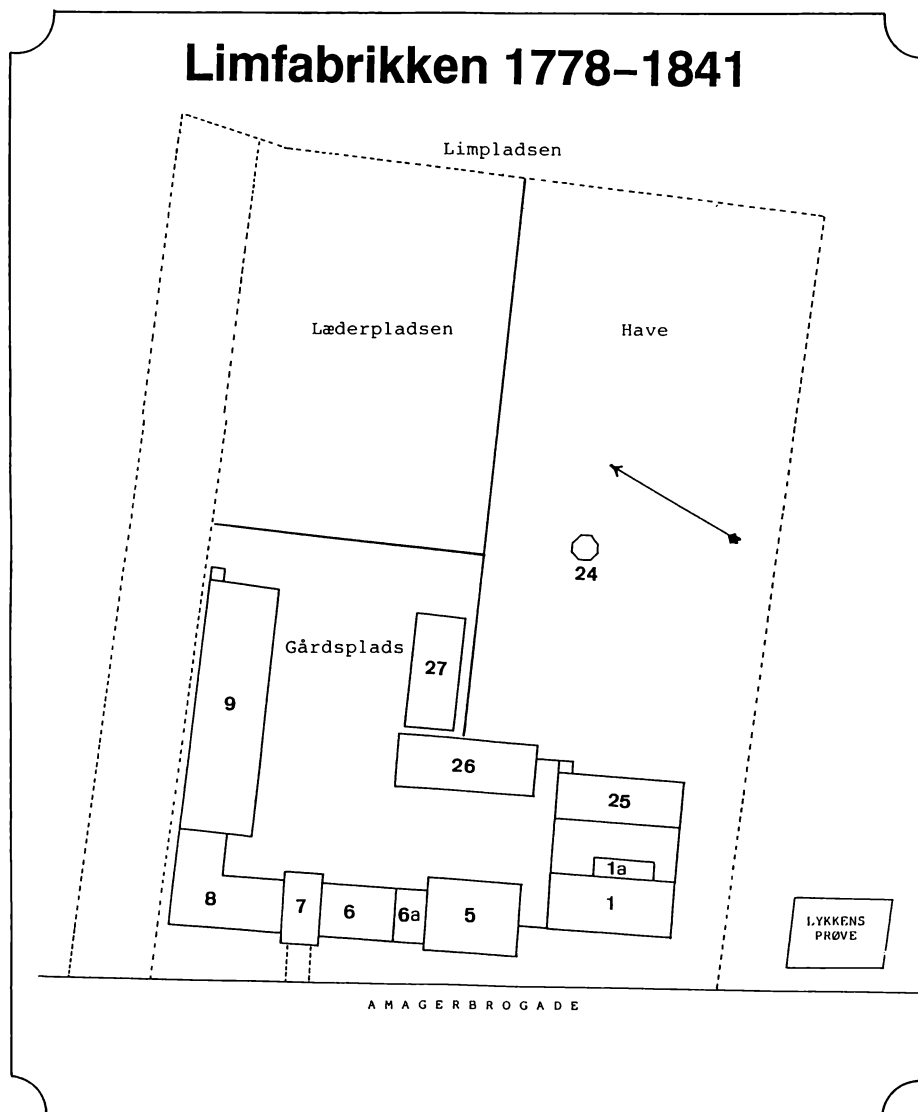
pladsen, den halve have og tofte straks være blevne solgte, og er sandsynligvis den grund hvorpå Sundbyøster Skole er opført og den skolelærerembedet tillagte have og tofte; for denne antagelse taler såvel disse steders beliggenhed som størrelsen af hartkornet, som nøjagtig udgør forskellen mellem fornævnte hartkorn og det jorderne i marken nu påhvilende gl. hartkorn.

Da Jacob Holmblad blev eneejer af ejendommen »Liimfabrikken« bestod den således af følgende dele:

1. Den egentlige limfabrik hvortil hørte grunden, nuværende nyt matrikelnummer 50¹² med privilegeret gl. landskatshartkorn 2 Skpr., gammelskat 1 Rd. 14 Sk., nyt privilegeret hartkorn 1 Skp. 2 3/4 Alb., på hvis nordlige side var opført limkogeriet og et materialhus, som fortsattes til den vestlige side indtil indkørselsporten. I lige flugt med denne var staldbygning, en lø med port og det ældste hus, som da benyttedes til bolig for limmester Petersen med kone og fordrukne pige Hanne.

Ældste kendte gengivelse af »Liimfabrikken« som ses fra det sydøstlige hjørne af Limpladsen (sammenlign med grundplanen s. 16). Tegningen blev i 1850 anvendt som grundlag for F.C.Kiærshous maleri s. 18. Blyantskitse af J.P.Møller 1818. Privateje.

Grundplan af »Limfabrikken« 1778-1841 (sammenlign med s. 34).

1: Hovedbygning med beboelse, opf. 1778, 1 a: Køkken og vindfang, 5: Ældste bygning (»Holms Hus«) som allerede eksisterede da fabrikken blev etableret. Ombygget år 1800 og anvendt som limmesterbolig, 6: Hestestald, opf. 1778, 6 a: Tærskelo, 7: Portbygning med sal over porten, opf. 1778, 8: Materialhus (»Finkeskuret«), opf. 1778, 9: Limkøgeri, opf. 1778, 24: Lysthus, 25: Kostald, 26: Stald, vognremise samt sække-og duehus. På taget en hakkelsesmølle som nedblæste i 1820'erne, 27: Material-og fårehus. Udarbejdet af Erik Housted på grundlag af ældre kort og brandtaksationer.

Portræt af Jacob Holmblad.
Maleri af C.A.Jensen ca.
1834. Privateje

I øst lå en bygning indrettet til stald, karlekammer og deslige. Adskilt ved et perlemalet plankeværk fra disse bygninger og det af dem indesluttede gårdsrum, lå hovedbygningen med facaden i vest, indrettet til dagligstue, sal, sovekammer, spisekammer med en (latterlig) kælder og køkken, og bag ved hovedbygningen en stråtekt kostald. På hovedbygningens sydvestlige side var en lille udbygning indrettet som en slags forstue, hvorfra var udgang til haven, der bestod af et smalt stykke mellem ejendommen »Lykkens Prøve« og hovedbygningen samt kostalden, hvorigennem man kom til den egentlige have bestående af det stykke, som nu begrænses af alléen, det murede runde lysthus, træskuret og gårdens bygninger. Øst for gårdsrummet var en med stakitværk indhegnet plads »Limlæderpladsen« i hvis sydvestre hjørne var anbragt en fårestald af træ. Øst for haven var et vænge og ved siden af dette og hovedhaven en med plankeværk indhegnet mindre have som benyttedes af mester Petersen.

»Limfabrikken« set fra det sydøstlige hjørne af Limpladsen. Maleri udført af F.C.Kiærskou i 1850 på basis af J.P.Møllers skitse (s. 15). Ideen var at vise fabrikkens udseende som den var omkring tiden for Jacob Holmblads overtagelse og som den bevarede til Jacob Holmblad i 1837, samme år som han døde, foretog en ombygning og forhøjelse af beboelsesbygningen. Maleriet havde, sammen med to pendants (s. 21 og 33) sin plads i den oprindelige havestue (nuværende direktionssekretariat), men var borttaget da Amagerbanken i 1920 erhvervede ejendommen. I 1994 lykkedes det Amagerbanken at erhverve maleriet og en af pendantserne på auktion. Det er idag ophængt i bankens ekspeditionslokale.

2. Det under No. 13 omtalte lille jordstykke ved Liimfabrikkens nordre side 2826 kvadratalen med gl. hartkorn $3/4$ Alb. og årlig jordskyld 1 Rd. 63 Sk., nu under No. 19 i den nye matrikel ansat til nyt hartkorn $2 \frac{1}{4}$ Alb. med gammelskat under matr.no. A 1 af Christianshavns Fæled.

3. Det med No. 18 betegnede vænge beliggende øst for Liimfabrikken op mod Kulevejen og Køhlerts Limfabriks jorder, i et målebrev af 16. oktober 1811 angivet at være 39545 kvadratalen stort med årlig jordskyld 16 Rd. 20 Sk. og gl. hartkorn 2 Fdk. $3/4$ Alb., ansat under No. 14 i den ny matrikel til nyt hartkorn 2 Skpr. 2 Fdk. $3/4$ Alb. med gl. hartkorn under A No. 1 af Christianshavns Fæled.

4. Den såkaldte Røgelse Eng af Sundbyøster Enge med hartkorn.

5. En jordlod paa Sundbyøster Mark, nu under matrikel No. 51 ansat til gl. hartkorn 1 Td. 3 Skpr. 3 Fdk. 2 Alb., gammelskat 10 Rd. 89 Sk. og nyt hartkorn 7 Skpr. 1 Fdk. 1/2 Alb.

I den tid Jacob Holmblad, Harboe og Jürgensen i forening ejede fabriken, ligesom også i førstnævntes udelukkende besiddelsestid skete ingen betydelig forandring med bygningerne. Vel foretoges enkelte forbedringer og opførtes en hakkelses-mølle med vindfang paa den vestre udlænges søndre side (den nedstyrtede senere) men nogen tilbygning fandt ikke sted.

Dette kan blandt andet ses af, at assurancesummen i 1837 endnu kun androg 17280 Rd. Derimod tilkøbte Jacob Holmblad sig nabostedet »Lykkens Prøve«, hvis grund under No. 12 står for hartkorn 3 Skpr. 2 3/4 Alb.¹³, erhvervede livsfæste på en ligeoverfor, på den anden side af vejen beliggende losseplads, matrikel No. 3 og 8 af hartkorn resp. 2 Skp. 2 Fdk. 1 3/4 Alb. og 1 Skp. 0 Fdk. 2 3/4 Alb.¹⁴, der med betydelig bekostning blev opdyrket og mod vejen beplantet med unordiske popler; han tilkøbte sig endvidere to små huse ligeoverfor fabriken og beholdt arvefæste på grundene. Haven blev i hans besiddelsestid betydeligt udvidet. Først beplantede han det til Liimfabrikken hørende vænge med frugttræer og forenede det senere med den gamle have under hvilken, efter mester Petersens død, ligeledes inddroges den såkaldte »Mesterens Have«; dernæst forenede han endvidere med den gamle have, den til »Lykkens Prøve« hørende have og et vænge, der blev undergivet havekultur.

I årene 1836-37 ombyggede agent Holmblad hovedbygningen, men nød kun kort tid glæde af den derved tilvejebragte hyggeligere bopæl, da døden kaldte ham til et bedre liv d. 17. november 1837.

Hans ældste søn, daværende polyteknisk kandidat Lauritz P. Holmblad overtog derefter, først for sin moder, og senere på egne vegne fabrikkens bestyrelse, og må det nu være hans opgave at give en detaljeret fremstilling af sammes sidste vue og fremgang i det siden den tid forløbne tidsrum. Imidlertid må jeg dog ham til berømmelse og vejledning her bemærke: at

d. 16. september 1841 indtegnes i Brandkassen et trankogeri hvorved ejendommens assurancesum steg til 18550 Rd.

»Lykkens Prøve« set fra Amagerbrogade. Til venstre ses »Limfabrikken«s beboelsesbygning med de af Lauritz Peter Holmblad i 1855 og 1863 foretagne udvidelser med en enetages fløj. Motivet er gengivet efter en tallerken udført på Den Kgl. Porcelainsfabrik til Lauritz Peter Holmblads sølvbryllup 22. september 1871. Stellet bestod oprindeligt af 20 tallerkener, alle med motiver af ejendomme Holmblad ejede eller havde anden tilknytning til. En del af motiverne fra disse gengives i det følgende. Dekorationen blev udført af porcelænsmalerne Emil Orth og Peter Nikolaj Møller efter egne forlæg. Privateje.

d. 12. december 1842 en stearinlysfabrik, hvorved assurancesummen steg til 28860 Rd.

d. 16. oktober 1845 en oliemølle med bygning, hvorved assurance-summen steg til 34210 Rd.

d. 30. januar 1846 fandt en fuldstændig omtaksation sted, hvorved ejendommen vurderedes til 48980 Rd. og

d. 23. august 1847 blev stearinlysfabrikken udvidet, omtakseret og assurancesummen derved udbragt til 55920 Rd.

A.Holmblad

1841-1849:

Man vil af forestående kunne gøre sig et begreb om ejendommens udseende. Våningshuset med sit brudte tag og mod gården forenet med en lille fladtaget bygning, som udgjorde køkken og spisekammer; endvidere til venstre langs vejen, alt således som titelbladet udviser. Det gamle Holm'ske hus, med en tærskelo forbundet med en gammel bindingsværksbygget hestestald til 4 heste, ved siden af hvilken et rum til hensætning af den tilvirkede lim, dernæst et rum under trappen til salen, bestemt for ænderne. Derefter portbygningen, tilgrænset på den nordre side af en bindingsværksbygning »Finkeskuret« som dannede ejendommens nordlige hjørne. I umiddelbar forbindelse med denne bygning stod det gamle limkøgehus med sine vinduer og luftlemme, såvel til den sydlige som den nordlige side. Ved den sydlige ende var en post med hestegang.

»Limfabrikken« set fra Amagerbrogade som den så ud før Lauritz Peter Holmblad i 1850 ombyggede og forhøjede beboelsesbygningen. Maleri af F.C.Kiærshou 1850. Privateje.

Gårdens østlige side dannede en bindingsværksbygning indrettet efter sine forskellige afdelinger til stald, vognremise, sække-og duehus, den samme bygning som omnævnes i ovenstående beskrivelse, som den, hvorpå der i sin tid stod en hakkelsesmølle. Bag ved denne bygning lå det, også nuværende bræddeskur, dog af 12 alen mindre længde, og i den østlige ende, noget adskilt derfra, et lille toetagers fårehus, som dannede en meget skarp vinkel mod horisonten. Gården var afdelt fra Limpladsen med tvende parallelt løbende stakitværk fra nord til syd, der strakte sig fra møllerens grund til haven og indesluttede en firkantet græsplet med rækker til tørring af limlæder, hvilken plads kaldtes »Læderpladsen«, tilligemed en plads til tørring af »Limtørv«.

Paa Limpladsen befandttes på samme sted som nu en lille, ikke meget dyb park¹⁵, omgivet af et stakit og enkelte (3) gamle piletræer; mod parkens nordlige side lå et stykke havejord, gennemskåret af en vej med udkørsel til Kulevejen, og således delt i tvende stykker, hvoraf det vestlige og mindre udgjorde limmesteren (gamle Mebb's) have og det østre min faders asparges lande. På portens sydlige side befandttes også et stykke havejord af 2 til 300 kvadratlens størrelse.

Således så ejendommen ud, da min kære fader bortkaldtes fra det jordiske, og dennes besiddelse derefter blev overdraget til min videre bestyrelse. Det var med et tungt og bekymret sind at jeg første gang efter denne sørgelige tilskikkelse betrødte disse steder, hvor jeg vidste at min fader så gerne dvælede og hvor han havde oplevet så mangan glad og lykkelig time. Jeg følte hvor meget det ved hans pludselige bortgang fra en stor virksomhed, ville komme til at hvile på mig; men jeg skuede ud i fremtiden med frejdigt mod, og som håbet var fast, var Guds miskundhed mod mig stor.

Jeg skal nu i det følgende give en kort fremstilling af den udvidelse og den udvikling som det har været, som det er målet for mine bestræbelser at give ejendommen med hvad dertil hører.

Ikkun et halvt år havde jeg, efterat jeg om foråret 1837 havde taget polyteknisk eksamen, haft lejlighed til at gøre mig bekendt med min faders forretninger som bestod i driften af en kortfabrik, en sæbefabrik og en lakfabrik, alt i hans ejendom i Gothersgade¹⁶ samt af limfabrikken med et marvoliekogeri på Amager. Denne korte tid kunne kun bibringe mig et meget overfladisk bekendtskab med disse fabrikker, såmeget mere som min meste tid optoges af kontorfor-

Ejendommen Gothersgade 33/St.Regnegade 19. I stueetagen mod St.Regnegade havde sæbesyderiet hjemsted. Det var oprindeligt grundlagt i 1761 af Gregers Nielsen og siden 1804 videreført af den holmbladske familie. Mod Gothersgade fandtes butiksudsalg af spillekort, olie og lys. Udover boliger var det meste af ejendommen optaget af spillekortfabrikken. Porcelænsmaleri 1871. Privateje.

retningen, da min fader alt sporede tiltagende svaghed. Nogle smårejser fjernede ham fra byen og gjorde min nærværelse på kontoret desto mere fornøden. Selv foretog jeg også en rejse til Hamborg og befandt mig tilmed dengang forlovet med min første kone, Therese Lindenberg¹⁷, i en ungdommelig elskers glade beruselse og sværmeriske tilstand, som ikke fæster sindet til forretninger og fabrikker.

På grund af mit ringe kendskab til disse var min første tanke den,

Indskriftsten oprindelig anbragt over porten St.Regnegade 19, men flyttet til Store Mølle da sæbefabrikationen i 1881 blev flyttet dertil. Gengivet efter tegning af Aage Jørgensen i »Gamle københavnske Skilte og Bømærker«, 1919.

at lade alt gå sin vante gang, med iver og flid at arbejde mig ind i alt hvad der angik de forskellige fabrikationsgrene og da efterhånden når jeg havde erhvervet den fornødne erfaring at søge nyttige og hensigtsmæssige forandringer indførte. Denne fremgangsmåde fulgte jeg troligt og når jeg undtager de årlige nødvendige reparationer, enkelte små forbedringer og udvidelser, skete der ingen væsentlig forandring førend i efteråret 1841 og i begyndelsen af 1842, til hvilken tid min moder overdrog mig samtlige fabrikker, efter at jeg i 5 år havde bestyret dem i hendes navn.

I mange år, endog før min faders tid, var affaldet fra trankogieriet bleven overladt til ejerne af limfabrikken mod at afhente samme. Dette affald benyttedes dels til kogning af den såkaldte fiskelim, dels til deraf at uddrage de rester af tran, som endnu måtte kunne findes deri. Min fader havde på grund af bedre tilvirkning af almindelig lim ophørt med tilberedelsen af fiskelim, men vedblev, skønt på en temmelig ufuldstændig måde, alene ved kogning, at uddrage resideret af tran. Jeg forbedrede denne tilvirkning, men det gik her som altid, intet kan skjules, og lyst til for sig at erhverve den vinding denne fabrikationsgren kunne yde mig, foranledigede andre til at byde Direktionen for den Grønlandske Handel en vis, dog for lille sum for dette, hidtil uden vederlag, bortgivne affald. Følgen deraf blev, at en auktion foranstaltedes i sommeren 1841, ved hvilken jeg mod en sum af 920 Rd. årlig – senere af billighedshensyn nedsat til

Interiør fra kontoret i Gothersgade. Porcelænsmaleri 1871. Privateje.

620 Rd. årlig – blev højstbydende for denne leverance på 5 år; denne overenskomst fornyedes ved auktion i 1846 på 5 år igen, mod et årligt vederlag af 500 Rd.

Dette høje bud påskyndede udførelsen af en tidligere af mig fattet plan, nemlig en fuldstændig uddragelse af hvad tran der kunne findes i affaldet, og jeg påbegyndte ufortøvet bygningen af det nuværende lille trankogeri, beliggende paa Limpladsens østligste spids. Det fuldførtes i efteråret 1841 og viste sig hensigtssvarende da det afgav et tåleligt godt udbytte, idet jeg ved siden af denne fabriktionsgren tillige forbandt en tilvirkning af limtørv som frembragt ved en sammenæltning af limaffald, udpresset tranaffald og

bark, afgive et meget godt, skønt just ikke vellugtende brændmateriale.

Denne bygning med inventarium og kedler etc. kostede færdig 1800 Rbd. Efter at dette således var fuldendt, tænkte jeg på at benytte den erfaring, jeg i de forløbne 5 år havde erhvervet mig i limfabrikation. Jeg havde nemlig fundet, at den hidtil brugelige, meget bekostelige, alt for meget af vejrliget afhængige metode at tørre limlæderet på, for deraf at danne kulsur kalk og som sådant uopløseligt i vand, let lod sig afløse af en bedre fremgangsmåde, idet det kalke-læder i fortyndet svovlsyre lod sig fuldkomment så vel rense fra kalken, idet der dannedes det tungtopløselige svovlsure kalk.

Denne forandring i fabrikationen gjorde Læderpladsen med dens faldefærdige rækker overflødig og store planer opstod i mit hoved for hensigtsmæssigst at benytte det derved vundne rum. Disse var især tvende, dels anlægget af en stearinlysfabrik, dels opførelsen af et nyt limkøgehus af en sådan beliggenhed, at mere luft kunne indbringes til limens afsvaling og hurtigere gelatinering, og hvorved tillige kunne opnås at erholde en kedel af en sådan størrelse, at det ikke, således som tidligere var tilfældet, blev nødvendigt at anvende to kedler dagligt til hver enkelt tilstrækkelig stor kogning.

Imidlertid var denne mangel ikke så følelig, at jo bygningen af et nyt køgehus kunne udsættes nogen tid og træde i baggrunden for anlægget af stearinlysfabrikken, såmeget mere som det ved dette foretagende kom an på at være den første, der anlagde en med kraft drevet fabrik af dette produkt, der for kort tid siden var bleven bekendt her ved en af porcelænshandler Petersen¹⁸ anlagt lille fabrik, hvis inventarium var købt i Frankrig, og hvis frembringelser, uagtet lysenes dårlige udseende og andre mindre tilfredsstillende egenskaber, syntes at vinde bifald. Disse omstændigheder gav mig imidlertid mod til anlægget af denne vidtløftige og kostbare fabrik, ihvorvel jeg ikke skjulte for mig selv, at jeg hverken besad den fornødne kapital eller det tilstrækkelige tekniske kendskab til et sådant anlægs detaljer.

Denne sidstnævnte mangel tænkte jeg at afhjælpe med tilkaldelse af en polyteknisk kandidat Borries¹⁹, der i længere tid i Wien havde arbejdet i en sådan fabrik og foreviste prøver fra samme, langt smukkere end de hidtil her kendte. Den af ham udkastede plan til fabrikken blev efter en del forandringer antaget. Ifølge denne skulde han være mig behjælpelig med hele anlægget og med at bringe

fabrikken i gang; hans honorar herfor fastsattes til 1000 Rd.. Havde denne mands kendskab til fabrikationen været ligeså fuldkommen som hans vilje god, havde min pung ikke fået såmange unødvendige stød og fabrikken tidligere været fuldendt. Som sagt, jeg begyndte anlægget og lagde grundstenen til bygningen d. 4. maj 1842. Bygningen som opførtes i et tidsrum af tre måneder af bindingsværk – dengang tilstededes endnu ikke opførelsen af grundmur indenfor fæstningens rayon – havde en udstrækning af 24 alen i længden og 12 alen i bredden. Underrummet afdeltes i 2 rum, det ene indeholdende den kolde vertikale presse med de forskellige kogekar og pumpe, det andet, den varme horisontale presse med kar til den pressede stearins kogning og rensning; i den vestlige ende var dampkedlen nedlagt med fyrgrav, som ved et lidet skillerum adskiltes fra smelteriet. I mansarden, som ligeledes var afdelt i tvende rum, var i det forreste det egentlige støberi; i det andet foregik lysenes rensning, pudsnings og indpakning. De ovennævnte presser var hydrauliske fra den bekendte maskinbygger Hummel i Berlin. På bygningens sydlige side indhegnedes et lidet stykke af den gamle Læderplads til blegeplads for lysene, som efter støbningen nedbragtes hertil, hvorfra de borttoges efter en 3 – 4 dages forløb.

Således så fabrikken ud i sin oprindelige skikkelse; kraften der benyttedes, såvel ved presserne som ved alt andet arbejde, var håndkraft. Fabrikken leverede efter mange forskellige uheld, fejlgreb og gale anvisninger, de første med mine ønsker, flammende lys i januar måned 1843. Fabrikationen påskyndedes nu af al magt og fremmedes såvidt, at de første lys solgtes d. 14. februar. Lysene fandt meget bifald og afsætningen gik tålelig; al elain fandt anvendelse i mit sæbesyderi i København. Imidlertid viste der sig stadig en ulempe, når lysene altid skulle have den godhed som jeg fordrede, nemlig den, at al den udpressede masse af stearinen ikke kunne afbenyttes påny i fabrikationen, men måtte anvendes på samme måde som elainen. Jeg indså, at denne omstændighed var ugunstig for fabrikkens beståen. Dag og nat beskæftigede mine tanker sig uophørligt med at udfinde en anden anvendelse af den overblevne stearin; den væsentligste gamle anvendelse viste sig også at være den mest hensigtsvarende, den nemlig at udfinde en tilvirkningsmåde, hvorved denne masse overbleven som stearinen kunde bringes til at afgive et vel mindre smukt, men dog sig selv pudsende og brugeligt lys. Dette lykkedes mig i slutningen af året 1844. Jeg kaldte disse nye lys mar-

garinlys, en benævnelse fundet af talgens anden faste del, i elainen kaldet margarin; denne bestanddel, lettere smeltelig end stearinen, findes imidlertid i så ringe mængde, at også denne slags lys indeholder en del stearin. Margarinlysene solgtes 12 sk. for Pd. billigere end stearinlysene (som kostede 3.12 for Pd.).

I begyndelsen var de temmelig gule, men øvelse gør mesteren, og efter ikke nogen lang tid vandt de betydelig i udseende og anseelse, således at de nu udgør 1/4 del af det kvantum, fabrikken producerer. På samme tid begyndte jeg at afløse håndkraft med maskinkraft, idet jeg opstillede en lille 2 hestes højtryksdampmaskine ovenpå dampkedlen, lod dampen fra kedlen først passere denne inden den tjente til kogningen af talgen og stearinen, hvilket var noget ufuldkomment, men dog bragte mig noget raskere frem i fabrikationen. Ved nu at være kommet så vidt, at intet andet affald gaves ved fabrikken end elainen, viste det sig først ret, at jeg kunne arbejde med held. Afsætningen tiltog bestandigt, lysene var bedre end dem man hidtil havde kendt og margarinlysene erstattede ikke alene stearinlysene, men fortrængte talglysene hos dem, der fandt de første for dyre, de sidste for ubehagelige. Prøver sendtes til provinserne, enkelte udsalg indrettedes og dette fabrikat vandt efterhånden et sådant indpas, at det udgør en betydelig del af min hele afsætning. Disse omstændigheder, heldige for mig, blev imidlertid en stadig kilde til nidkære bestræbelser fra min konkurrent, porcelænshandler Petersens side, såmeget mere som hans kunder begyndte at forlade ham. Besynderlige påfund om skadelige ingredienser i mine lys sattes i omløb; stadige små intriger forebragtes mig; dette ubehagelige forhold i forbindelse med at Petersen ved enhver mulig lejlighed undersolgte lysene, bragte mig på den tanke at afkøbe ham hans hele fabrik, tilmed da min tiltagende afsætning gjorde det nødvendigt at være betænkt paa en udvidelse af min fabrik.

Denne plan iværksattes også i juni måned 1846. Jeg betalte 10000 Rd. for hans fabrik, hvilken sum skulle erlægges i 5 år, mod at Petersen forpligtede sig til i 10 år ingen fabrik at anlægge, samt udelukkende og til de gangbare priser, imod den sædvanlige rabat, at sælge lys af min tilvirkning. Da dette var ordnet påtænkte jeg samme år en udvidelse af min fabrik. Det blev også udført ved at udvide hele den nordlige sides underrum og mansard; med det øverste loft skete det imidlertid ikke, da jeg for at opnå bedre blegning og en

større kontrol med lysene på blegen, flyttede denne op på mansardens flade tag med udgang fra det øverste loft. Pressen fra Petersens forrige fabrik, som han benyttede såvel til varm som kold presse, blev opsat i den nye del af underrummet, og det gamle skillerum nedtoges. Underrummet i sin hele udstrækning blev således kun benyttet til den egentlige smeltning, kogning og tilberedning af stearin og margarin, da tillige i samme års forår dampkedlen med den lille maskine var blevet nedtaget, og dampen og kraften til fabrikken nu erholdes fra den af mig i året 1845 påbegyndte, i 1846 fuldførte dampoliemølle, hvorom mere senere. I mansarden, hvor støberiet var, blev et skillerum til opsat, således at den første afdeling dannede støberiet, den anden vægespinderiet samt det sted hvor lysene pudsedes (ved en året i forvejen opstillet maskine), rensedes og indpakkedes, den tredie endelig optaget af de færdige lys. En lille træbygning til materialers opbevaring, som var blevet opført ved fabrikkens anlæg på sammes nordre side, blev forlænget nogle fag. Ved den vestlige gavl af bygningen blev et derværende kar til vandbeholdning erstattet med et større med dertil hørende render, således at vandet lededes dertil fra posten med hestegang, dengang beliggende ved den gamle limfabrik.

Således har nu denne fabrik igennem en række af 7 år modtaget forskellige udvidelser og forbedringer, hvorefter hele fabrikken, fra-regnet den ovennævnte købesum for Petersens fabrik, med løst og fast inventarium kostede mig ca. 18500 Rbd.

Jeg begyndte fabrikkens drift med en formand, Thomas Larsen, tidligere kusk hos mig, og som jeg oplærte i fabrikationen, tre mænd og fire fruentimmer, hvilke sidste alene beskæftigedes med lysenes støbning, pudsning og indpakning.

Arbejdernes antal er nu steget til 1 formand, 7 mænd og 24 fruentimmer. Misforholdet mellem de mandlige og kvindelige arbejders antal er begrundet i den omstændighed, at håndkraften for en stor del er blevet afløst af maskinkraft.

Det vil af det foregående erindres, at planen til anlægget af et nyt limkøgehus blev stillet noget i bero i året 1842. Dette varede imidlertid ikke længere end til efteråret 1843, da grundstenen lagdes til denne bygning, som hurtigt fuldførtes og allerede næste forår gjorde tjeneste.

Den omstændighed, at lysestøberiet og den samme drivende

dampkraft lå ganske nær ved dette nye kogehus bragte mig på den tanke, at anvende den samme damp til limens kogning.

Efter at have foretaget adskillige prøver, opsatte jeg derfor istedet for en kedel et stort trækar med dobbelt bund, forsynet med en kobberslange på bunden, der i forbindelse med et rør fra dampkedlen direkte ledede dampen ned i karret, opløste de deri værende rå materialer af rensede huder og ben og således udkogte limen. Øjemedet dermed var en hurtigere tilendebringelse af kogningen og tilvejebringelsen af en lysere lim, da med denne fremgangsmåde ingen påbrænding kunne finde sted. Disse to resultater opnåedes fuldstændigt, men en stor ulempe viste sig, den nemlig, at det, hvor højt jeg end spændte dampen, ikke var muligt at give limmassen en så høj varmegrad, at fedtdelene tilstrækkelig udskiltes fra limen, hvilket atter havde til følge, at limen efter tørringen viste sig blakket og skællet på overfladen og derved aldeles tabte sit tidligere gode udseende. Efter mange forskellige forsøg på at afhjælpe dette, måtte jeg opgive denne metode og i foråret 1844 nedtoges karret; den nuværende store kobberkedel indmuredes, forsynet med en dobbelt bund; dampflangen bibeholdtes således at dampen først indledes indtil materialerne var stærkt opblødte og nærmede sig gennemkogning, hvorefter dampen aflukkedes og kogningen fuldendtes ved fri ild under kedlen. Denne fremgangsmåde har vist sig i høj grad hensigtsmæssig. Kogningen fuldbringes næsten på den halve tid mod før. Dampen sparer en stor del ildebrændsel, limtørven er tilstrækkelig til den fri ild, limen bliver lysere derved at påbrænding sjældnere finder sted, da dampen tjener til at sætte massen i bevægelse.

Min afsætning af lim tiltog bestandigt. Kogenes antal måtte derfor forøges og kedlens omfang tilstedede at gøre den større. Bakernes antal til limens gelatinerings forøgedes ligesom rammernes til 1400 stykker og rækkernes til 10; disse sidste forlængedes hver 12 alen mod øst og tre nye rækker opførtes. Alt dette skete i efteråret 1844 og foråret 1845.

Det gamle kogehus som sådant blev nu således overflødig. De gamle lemme og vinduer udtoges og benyttedes for en del til det nye hus. Den sydlige halvdel afdeltes med tre skillerum og indrettedes til vognremise for mine arbejdsvogne og til oplagsplads for skankeben, klove og småben. I den østre halvdel nedtoges den ene limkedel, den anden blev benyttet til kogning af det fedt, som af-

skummes ved limens tilvirkning og til kogning af fernis, hvilket tidligere foretoges i trankogeriet men voldte en del ulempe. En ny og større kedel opsattes til kogning af marvolie. Gruber indrettedes til limlæderets og bens nedkalkning og hele inventaret underkastedes et eftersyn; der blev tillige anbragt fire ny kummer ved husets østlige side til udvaskning af de kalkede materialer.

Jeg havde ved alt dette opnået det store gode, at have det egentlige kogehus adskilt fra tilberedelsesstedet for de rå materialer. Ved fabrikken beskæftiges nu fra marts til oktober 14 mænd og 8 koner (tidligere 8 mænd og 4 koner). Om vinteren indskrænkedes antallet til 6 mænd.

Denne udvidede virksomhed lod mig alt i året 1844 savne den nødvendige hestekraft. Min fader efterlod på gården 4 arbejdsheste, et par som han selv brugte og som om vinteren stod i byen, og en ridehest som jeg senere benyttede i et par år.

Der fandtes som ovenanført to staldbygninger, den ene ud til vejen i den vestlige længe, den anden i den østlige længe i selve gården; de afgave plads til otte heste, men var temmelig forfaldne og af et indskrænket rum. Jeg besluttede derfor i eftersommeren 1845 at nedbryde stalden der lå ud til vejen og ved at indtage et ved siden af denne bygning beliggende limrum at opnå den fornødne plads til 6 heste. Dette udførtes i samme efterår og et par heste anskaffet. Dette viste sig allerede da det påfølgende år at være utilstrækkeligt efter anlægget af oliemøllen; der anskaffedes endnu et par heste således at den samlede hestekraft ved udgangen af 1846 udgjorde 4 par heste og 1 par i byen; af de første tjente et par især til mit eget brug. Med denne kraft hjalp jeg mig i 2 år, da jeg forøgede den med et par, hvilket gentoges i året 1849. Jeg har således nu 14 heste, hvoraf 1 par i byen, der stadig finder beskæftigelse enten ved mine der-værende fabrikker eller benyttes af min moder, og 12 heste her på gården, af hvilke et par benyttes af mig selv og een hest finder speciel beskæftigelse til at transportere lys på en egen dertil indrettet lukket vogn på fjedre. Om sommeren forøges endvidere hestekraften med 1 hest, som benyttes til for den såkaldte limvogn at transportere den færdige og udskårne lim ned på Limpladsen til tørring.

For at rumme dette antal heste, blev en lille stald indrettet i den nordlige ende af den østlige længe, hvor der alt i min faders tid havde været stald, dog nærmest bestemt til kvæg. Denne stald afgav

plads til 2 heste. Mine heste her på gården var således fordelt i 3 stalde, hvilket imidlertid ingenlunde stemte med mit ønske, da den fornødne orden og det nødvendige eftersyn derved vanskeliggøres. Det er derfor min hensigt, såsnart som muligt at få denne mangel afhjulpet.

Da jeg i året 1844 så, at stearinlysfabrikken efter al rimelighed vil lykkes, fæstede min opmærksomhed sig naturligt på den omstændighed, at tilvirkningen af elainen ville stå i stadigt forhold til den fremadskridende produktion af lys. Dette biprodukt fandt stadig anvendelse i min sæbefabrik, hvor gavnligt, hvor hensigtsmæssigt ville det ikke være om jeg ved anlægget af en oliemølle kunne se mig i stand til ganske, eller for størstedelen at forsyne mig selv med de øvrige fornødne olier, nemlig lim- og roeolie, denne sidste dog mindre nødvendig, da elainen tjener til surrogat for samme.

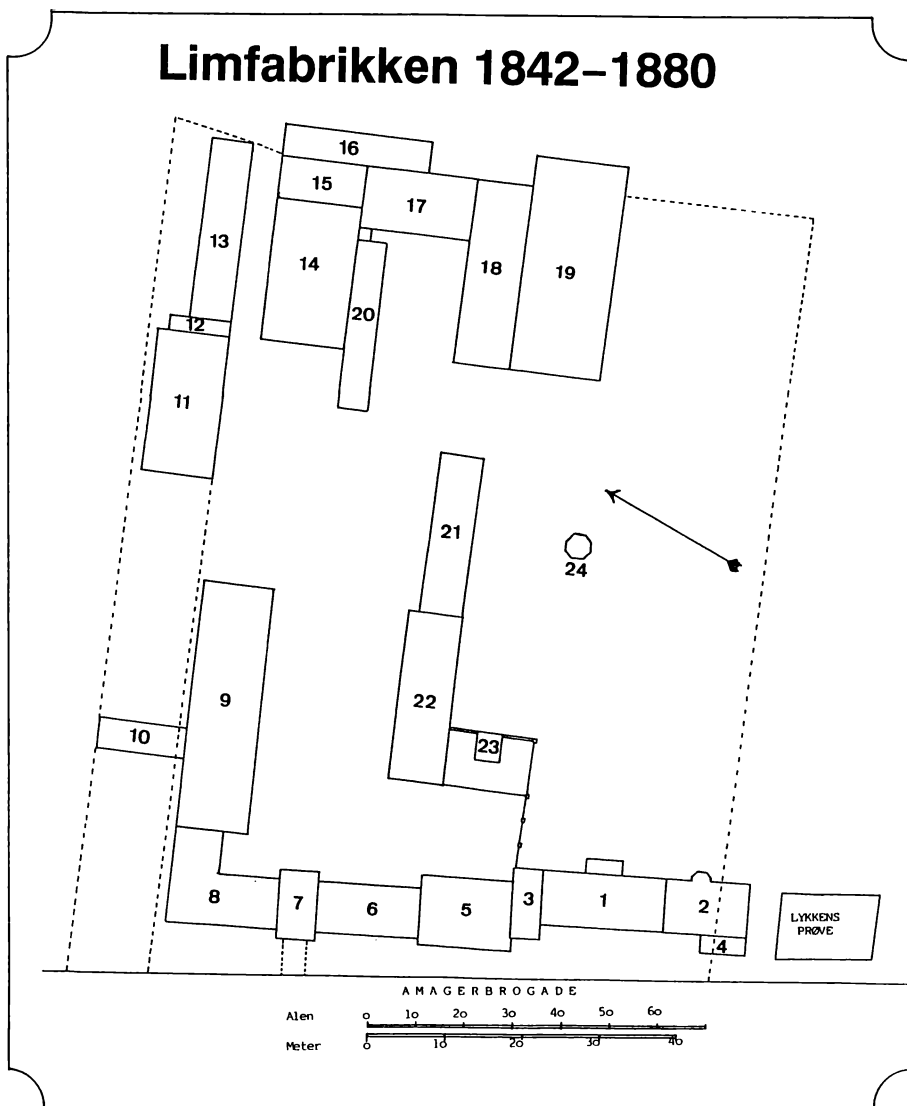
Denne plans udførelse ville kunne bringe mig store fordele, men den fordrede tillige en større kapital, end jeg havde kunnet se mig istand til at samle. Imidlertid påbegyndte jeg dette foretagende i det følgende år 1845. Jeg opgav min første tanke at anlægge en vindmølle, thi skønt det blæser meget her til lands, så blæser det dog ikke altid, hvorimod man stedse er herre over dampkraften. Jeg besluttede mig derfor til anlægget af en sådan maskine, at jeg erholdt den tilstrækkelige dampkraft såvel til oliemøllen som til stearinlysfabrikken og søgte nu at gøre mig nøjere bekendt med oliemøllers indretning og drift. På een undtagelse nær er de herværende oliemøller drevne med vindkraft, da jeg altså ikke her fandt det, som jeg søgte og ikke kunne erholde adgang til Jacob Holm & Sønners dampoliemølle²⁰, foretog jeg en rejse til Flensborg, oliemøllernes hjem i Danmark, beså de forskellige møller der, og forefandt navnlig to, der såvel i bygning som størrelse svarede til mine fordringer. De var byggede af Dittmann og Jensen i Flensborg. Med disse mænd sluttede jeg derpå akkord om levering af en lignende fuldstændig med alt tilhørende maskineri, kedler og gangtøj. Mod en ufortøvet udbetaling af en trediedel af totalsummen, forpligtede de dem til at levere alting færdigt i København seks måneder efter. Jeg rejste straks hjem efter at denne overenskomst var blevet sluttet for at påskynde begyndelsen og udførelsen af de nødvendige forarbejder.

Da det var nødvendigt, at bygningen for at afgive tilstrækkelig styrke måtte opføres i grundmur, indgav jeg ansøgning herom. Det blev

»Limfabrikken« set fra det sydøstlige hjørne af Limpladsen 1850. I baggrunden den ombyggede og forhøjede beboelsesbygning med det nybyggede trappetårn og køkkenbygning. Iøvrigt ses det i årene 1842-46 opførte kompleks med pakhús, oliemølle og stearinlysfabrik, hvis blegeindretning på taget netop kan skimtes. Maleri af F.C.Kiærshou 1850. Tilhører Amagerbanken og er ophængt i bankens ekspeditionslokale.

bevilget under betingelse af at jeg forpligtede mig til at anlægge kældre i en del af bygningen. Dette skete også og benyttedes til fyrgrav og oliebeholdere. Bygningens opførelse gik rask fra hånden. Den blev bygget med sin ene endegavl til den østlige ende af stearinlysfabrikken og strækker sig fra nord til syd, således at den danner en ret vinkel med lysfabrikken, i hvilken vinkels indvendige side en skorsten af 38 alens højde, hvilende på 180 fem alen nedrammede pæle, findes opført. I bygningens nordlige ende blev kedlen indmuret, tæt op til lysestøberiets endegavl, indenfor hvilken maskinen opstilledes. Derefter inddeltes hele bygningens øvrige rum i to dele, hvoraf det ene afgav rummet til den egentlige oliemølle med sit gangtøj, det andet bestemtes til oplagssted for oliekgager. I det førstnævnte rum nedsattes fire oliebeholdere med tvende pumper. Fra det andet rum førte en trappe op til to lofter af hvilke det ene, foruden plads til gangtøjet, afgav noget rum til frø, det andet derimod

Grundplan af »Limfabrikken« 1842-1880

1: hovedbygning med beboelse, opf. 1778, forhøjet med mansard 1837, ombygget og forsynet med 1.sal 1851, 2: tilbygning opf. 1855, 3: trappetårn, opf. 1850, 4: tilbygning opf. 1863, 5: »Køkkenbygning« i 2 etager, opf. 1850 på den gamle limmesterboligs plads, 6: vognremise. 7: portbygning, 8: materialhus, 9: gammelt limkøgeri, 10: materialskur, 11: nyt limkøgeri, opf. 1843, 12: mellembygning, 13: materialhus til stearinlysfabrikken, opf. 1842, 14: stearinlysfabrik, opf. 1842. På taget mod nord en blegeindretning, 15: Udvidelse af stearinlysfabrik opf. 1846, 16: maskinhus, opf. 1846, 17: oliemølle, opf. 1845, udvidet 1858, 18: pakhus, opf. 1850, 19: pakhus, opf. 1869, 20: autoklavebygning, opf. 1869, 21: vognskur m.v. opf. 1850, 22: stall til 12 heste, opf. 1850, 23: hønsehus, opf. 1850, 24: lysthus.

Bygningerne 13, 14, 15, 16, 17, 19 og 20 nedbrændte totalt i 1880, hvorimod 18 delvis overlevede og blev genopført.

Udarbejdet af Erik Husted på grundlag af ældre kort og brandtaksationer.

udelukkende anvendtes til oplagssted af denne artikel. Ved hjælp af en remskive anbragt paa en af akslerne, blev frøet hejset op på loftet.

Møllen var således konstrueret, at frøet først gik gennem et valseværk, kom derfra på tvende vertikalt gående sten, med en sten som underlag, blev derefter, førend det bragtes på forslagspressen, opvarmet på dobbeltbundede pander ved damp direkte fra dampkedlen. Efter denne første presning blev de derved vundne kager underkastede stampning i otte jernstampeskåle og efter at have opnået den tilstrækkelige finhed, blev det atter opvarmet på en lignende pande som ved forslaget og derefter underkastet den anden og sidste presning på efterslagspressen af samme konstruktion som forslagspressen, kun med den forskel, at frøet ved denne lejlighed erholder det dobbelte og temmelig hurtigt på hinanden følgende antal hammerslag.

Møllen blev færdig de første dage i året 1846 og kom i gang d. 6. januar. Den kostede med dampmaskine og alt dertil hørende 18000 Rd. Arbejdernes antal var i begyndelsen: 1 formand, 1 fyrbøder og tre arbejdere i møllen og to i raffinaderiet; men i august måned 1848 begyndte jeg at arbejde også om natten og besætningen fordobledes som en følge deraf.

Alt viste sig, hvad maskiner og gangtøjet angik, at være godt og vel anlagt, men snart viste det sig, at frøet, navnlig rapsen, ikke kunne opnå den tilstrækkelige varme på damppanderne, hvor højt end dampen spændtes. Jeg besluttede mig derfor til, alt samme års sommer, at afskaffe damppanderne og byggede derimod ovne med løs bund og så tykke at ophedningen kunne ske med stenkul, lod trækkene gå under gulvet til den store skorsten og opnåede derved et meget stærkt og ensformig træk. Alt viste sig nu såre godt og hensigtsmæssigt og ingen væsentlige forandringer foretoges førend i sommeren 1848. Det var nemlig stedse forekommet mig, at kagerne i efterslaget ikke opnåede den tilstrækkelige fasthed og tørhed, følgelig ikke var undergåede en fuldstændig udpresning. Ved en række forsøg kom jeg til det resultat, at når hammeren ved efterslaget løftedes noget højere og med eengang sålangt mellemrum som tidligere og kagerne modtog ligesåmange slag, vandtes fra $1/2 - 3/4$ pot olie mere pr. Lpd. frø. Dette var et glimrende resultat. Straks anlagde jeg et efterslag til, hvis hammer løftedes 1 gang istedet for på det gamle to gange; lod dette sidste også såle-

des forandre og arbejder altså nu med et forslag og to efterslag, hvilket efter det vundne resultat ikke noksom kan anbefales. De efterslagskager jeg nu erholder, har jeg igen til forskellige tider underkastet en ny prøve, men efter den foretagne presning, har de ikke afgivet noget olie.

Den dampkedel, jeg tidligere havde afbenyttet i stearinlysfabrikken svarede til en 6 hestes dampmaskine, den der derimod blev indlagt ved oliemøllens bygning, var en kedel svarende til en 18 hestes dampmaskine, idet at dampmaskinen var af 12 hestes styrke og den øvrige del af dampen, som en sådan 18 hestes dampkedel kunne afgive, var beregnet at skulle benyttes til fri kogning i lysestøberiet. Denne beregning slog også til. Kedlen var en rørkedel med tvende rør foruden den egentlige hovedkedel, således at rørene først omspændtes af ilden og denne derefter passerede den store kedel inden den nåede skorstenen. Kedlen afgav tilstrækkelig damp og kulforbruget var ikke større end sædvanligt, snarere ringere, hvorfor jeg også må antage at deslige kedler er hensigtsmæssige, især når betingelserne med hensyn til vandet er anderledes end hos mig. Vandet er nemlig stærkt jern- og kalkholdigt og afsætter desårsag meget sten og sand.

Det uheldige resultat som derved bevirkes, viste sig også snart, idet at rørene gennembrændtes, uagtet at kedlen hver fjortende dag blev rengjort. Allerede efter et års forløb måtte jeg indlægge den nuværende kedel med gennemgående kanal, i hvilken fyres og hvorved man opnår, at den største del af vandets urenheder, der søger bunden af kedlen, ikke direkte udsættes for ildens påvirkning. Denne konstruktion har også, såvel i denne som i andre henseender vist sig meget hensigtssvarende.

Oliemøllens anlæg betingede naturligvis et langt større vandforbrug end tidligere, og som dengang beholdtes fra den ved den gamle limfabrik beliggende post. For at tilvejebringe den fornødne vandmængde, tænkte jeg at benytte den overfor omtalte park beliggende i 18 alens afstand fra oliemøllen. Jeg påbegyndte uopholdelig dens indretning til et vandreservoir. Det forefundne vand udpumpedes, det i stor mængde antrufne mudder udtoges og en udgravning i 2 1/2 alens dybde, længde og bredde foretoges i august og september måned 1846. Vi stødte på en temmelig stærk vandåre i den nordøstlige side og tilstrækkeligt vand viste sig hele den påfølgende vinter. Det i samme vinter indfundne ubetydelige sne-

fald fremkaldte imidlertid en også for mig følelig vandmangel, som jeg straks måtte være betænkt på at afhjælpe, for ikke at udsætte mig for i sommerens varme tid aldeles at måtte ligge stille med fabrikkerne.

Jeg fattede derfor den plan, midt på den såkaldte Læderplads, hvis tvende sider nu indesluttedes af lysestøberiet og oliemøllen, at grave en brønd og dersom rigeligt vand måtte vise sig, da deri at opsætte en pumpe, som drevet med dampmaskine skulle tjene til at afgive vand til limfabrikken samt det nødvendige vand til parken. Brøndens gravning overdroges til en af byens vandmestre, hr. Sørensen, men da han nåede 4 alen ned, stødte han på en stor sten, i hvilken anledning han straks opgav at grave dybere, da tilmed vand viste sig i temmelig stor mængde. Imidlertid fortsatte jeg arbejdet med egne folk. Stenen blev optaget og vi kom 3 alen længere ned. Nu viste vandet sig i en sådan mængde at brønden ikke lod sig pumpe læns og arbejdet kunne da således anses for heldigt fuldendt. Pumpen blev opsat og forbindelsen med dampmaskinen bragt tilveje på en tilfredsstillende måde. Pumpen med sin hestegang ved den gamle limfabrik blev mig således overflødig. Den blev derfor borttaget, brønden tildækket med et låg, hestegangen henlagt til den ny brønd, opsat i forbindelse med den derværende pumpe for at kunne anvendes, når dampmaskinen enten på grund af reparation eller kedlens rengøring stod stille.

Min plan med hensyn til oliemøllens anlæg var nærmest at kunne forsyne mig med den nødvendige linolie til min sæbefabrik. Jeg havde derfor i efteråret 1845 købt flere partier hørfrø, og møllen beskæftigedes også alene dermed hele den kommende sommer indtil efteråret bragte den ny raps. Konjunkturerne var da så, at rapsen købtes billig og at raffineret lampeolie pr. leverance da stod i en sådan pris i forhold dertil, at møllen ved at slå raps og ved at lade olie raffinere måtte betale sig bedre end ved slagning af hørfrø. Jeg købte desårsag ikke ubetydelige partier raps, indrettede mit raffinaderi i den nordlige ende af oliemøllen i et rum der alt ved bygnings anlæg dertil var bestemt, hvis det i tiden skulle findes fornødent. Raffinaderiet bestod af otte egekar af hvilke de to med sluser der sættes i bevægelse ved hjælp af maskinen. I disse sidstnævnte tilsettes det nødvendige syre, for at udskille ekstraktivstoffet af olien og de seks førstnævnte benyttes derefter til oliens udvaskning og rensning ved vand, kridt og benkul, hvorefter filtrering finder sted

gennem 5 a' 6 større og mindre kar stående i forskellig højde, hvorfra olien indløber til opbevaring i de under gulvet værende beholdere.

Jeg har i det forestående givet en fremstilling af min virksomhed i tidsrummet fra 1841/1842 til udgangen af året 1849 for så vidt som den omfatter de fabrikker som findes på min ejendom på øen Amager, og som jeg dels forefandt i 1837 ved min overtagelse af bestyrelsen, dels har udvidet og forbedret, og dels selv har anlagt.

Skrevet i foråret 1850.

1850:

Således er nu det foranførte med skønhed efter min koncept nedskrevet af min ven Julius Sick, men førend jeg går videre for at optegne den udvidelse af ejendommen der er foretaget i det forløbne år 1850, vil jeg dog med få træk omtale den øvrige del der henhører til ejendommen, nemlig jorderne og have etc.

Ved min faders død hørte til ejendommen som alt tidligere er nævnt en lod under Sundbyøster paa 9 Td. land og et stykke eng, Røgelses Engen kaldet, noget længere ude mod Kastrup beliggende. Denne sidste solgte jeg 1842 på grund af den lange og ufremkommelige vej dertil om vinteren. Desuden havde han i arvefæste af Magistraten i København 5 Td. land beliggende under No. 3 & 8 hvorpå tvende huse på Amagerbro ligeoverfor ejendommen. Disse 5 Td. udgjorde da han overtog samme kun vandhuller og grusgrave, hvilke successive i hans og min tid ved meget arbejde og anstrengelse er opfyldte og udgravede og endvidere af mig forøget i år 1842 med et stykke jord 3 Td. land stort dertil grænsende langs med Amager Fæled, og 1848 med et stykke 3 Td. land stort lejet af Staden, tidligere lejevord til møllen No. 9. Der findes nu således samlet på dette sted ialt 10 Td. land, der alt af mig benyttes til agerbrug og drives i forening med nævnte 9 Td. land, inddelt i 6 marker.

Med hensyn til haven vil man allerede ved min ven Andreas beskrivelse have set at denne af min fader havde fået en betydelig udvidelse, hvilken senere af mig er forøget i 1846 da jeg tilkøbte mig den syd for ejendommen beliggende af Mad. Berg ejede vindmølle. Denne købte jeg for 14300 Rd.²¹.

Jorderne 11 Td. land solgtes fra, bygningerne repareredes og ind-

»Møllegaarden« som L.P.Holmblad erhvervede i 1846. Selve møllen ses yderst til højre på maleriet s. 21 og bortset fra dette synes der ikke at eksistere gengivelser af den. Derimod blev »Møllegaarden« foreviget flere gange, desværre på et tidspunkt hvor alt var malerisk forfald. Foto 1922 Københavns Bymuseum.

rettedes til bolig for 6 familier til mine folk, møllen bortforpagtedes og hele ejendommen kom således til at stå mig i cirka 8000 Rd.. En del af den dertil hørende have indtoges til min have, hvorved den vandt i form, beplantedes med flere frugttræer samt med et stort, i firkantet form dannet lindetræslusthus.

Det stykke have der ligeledes tidligere er nævnt beliggende ved porten og delt ved en vej i 2 dele, hvoraf den ene udgjorde limmesterens have, blev ved hans død indtaget, vejen nedtaget og hele stykket benyttet til asparges.

Man vil således kunne gøre sig et begreb om havens udseende i året 1850 som desforuden i den forreste del ved hovedbygningen var bleven af mig anlagt i den engelske stil med græsplæner og således afløste den i min faders tid værende franske med lige gange og rabatter med blomster og frugttræer.

I årene 1848-49 havde krigen for Slesvig-Holsten mod Tysklands

underfundige rænker raset i Slesvig. Denne landsdels fabrikker led herved store tab og standsninger af disse var da almindelig. Oliemøllernes antal der var betydeligt, og deres afsætning for en stor del baseret paa Københavns forbrug. Denne stad måtte således komme til at mangle tilstrækkelig tilførsel af denne vareart.

Oliemøllerne her var som følge deraf i disse åringer overordentlig stærkt beskæftigede. Da jeg altid har søgt at handle medens jernet var varmt, hvilket jeg ikke noksom kan anbefale dig min kære søn Jacob og andre mine efterkommere, bestræbte jeg mig for såmeget som muligt at fremme min mølles gang, og arbejdet standse ingensinde, hverken nat eller dag, når ikke kedlens rengøring eller nødvendige reparationer forårsagede dette. Disse omstændigheder vare i pekuniær henseende af højst velsignelsesrige følger. Da krigen desforuden for mine øvrige industrianlæg (lim, stearinlys, oliemølle samt trankogeri her og sæbe- spillekort- og segllakfabrik på hjørnet af Regnegade og Gothersgade) ligeledes var gunstig, kom jeg i besiddelse af så tilstrækkelige midler, at jeg turde alt nu begynde at realisere min engang anlagte hovedplan for min industri og velvære her på øen. Da imidlertid min industris udvidelse og fuldstændiggørelse måtte gå forud for det der måtte henføres til velværet, derved forstået min egen bopæls mere hensigtsmæssige indretning, i hvilken jeg nu har haft stadig bopæl sommer og vinter siden året 1845, dette år (1845) med min ven Andreas, siden med min elskelige hustru og børn, besluttede jeg først udvidelsen af pakhuset til oliemøllen. Dette blev udført som den første del af den endelige fuldførelse af min hovedplan. Jeg opførte nemlig en grundmuret bygning mod den sydlige endegavl af oliemøllen, strækkende sig fra øst til vest og løbende således parallelt med lysestøberiet i en lige så lang nedløbende retning som dette. De gamle kagerum i oliemøllen som var i dennes sydlige ende blev for en del omdannet til gennemkørsel til Limpladsen, en ny vej til denne anlagt, idet den ny pakhusbygning kom til at indtage den gamle vejs plads. Pakhusbygningen rummede i sit underste rum et helt underrum, hvoraf omtrent det halve blev indrettet til kagerum og det øvrige til at afgive plads til talg, lim, etc., etc.. Bygningen var som oliemøllen og lysestøberiet en mansardbygning rundløbende med disse og afgav foruden 2 gode lofter til opbevaring af frø, rummende tilsammen 16-1800 tønder. Denne bygning blev påbegyndt d. 5. marts 1850 og færdig 2 måneder derefter.

Efter denne bygnings fuldendelse nedrev jeg den i indledningen nævnte, i gården mod øst stående, bindingsværksbygning, da benyttet til stald, vognremise, duehus etc., samt det bagved i retning fra vest til øst beliggende bræddeskur for paa denne grund at opføre et vognskur til mine arbejdsvogne, samt en så stor stald, at denne kunne rumme samtlige mine 12 heste. Disse to bygninger blev lagt i en lige linie fra øst til vest, således at først kom vognskuret i 18 alens afstand fra det ny pakhus' endegavl, hvilket mellemliggende stykke for en del blev udgravet og indrettet til en andepark. I vognskurets ene endegavl, den østre, indrettedes et anderum og plads til sprøjten, i den anden seletøjskammer og direkte og til denne endegavl stødte den ny stalds østre gavl. Disse 2 bygninger blev færdige i juli måned samme år.

Den af mig i året 1845 i den østlige side mod vejen indrettede stald blev derved overflødig og samme efter min plan indrettet til vognskur for mine egne vogne bestående af en wienervogn, 2 jagtkaleshevogne og en 3-stolet holstenskvogn.

Det øvrige rum som den gamle staldbygning i gården havde indtaget blev omgærdet med stakit og indrettet til hønsegård hvori et lille grundmuret hønsehus. Stakittets yderste side mod haven blev fortsat til hovedbygningen for således at tjene til aflukke mellem haven og den egentlige gård.

Efter nu således at have fuldendt det der efter min hovedplan nærmest angik min fabriksdrift, påbegyndte jeg opførelsen af de bygninger som skulle tjene til at afgive for mig en bekvem våningsbygning. Min hidtil beboede lejlighed udgjorde den bolig som min fader i året 1836-37 havde opført ved at forhøje og med mansard påbygge den oprindelige gamle våningsbygning. Denne var naturligvis nærmest af ham indrettet til sommerbeboelse og afgav som sådan en god og bekvem lejlighed. Kun var køkken og udhus, navnlig til vinterbrug, mindre gode, og jeg bestemte derfor først og endnu i dette år at opbygge en ny køkkenbolig. Denne kom til at indtage den plads, hvorpå det gamle Holm'ske hus stod, der mod vejen var beliggende tæt op til mit nu indrettede vognskur til egne vogne. Det Holm'ske hus blev solgt til nedbrydning for 400 Rbd. og 2 måneder efter var oprejst en toetagers grundmuret bygning med kælder under køkkenet. Den underste etage afgiver plads for køk-

Den i 1850 opførte nye køkkenbygning og trappetårn set fra Amagerbrogade. På pladsen lå tidligere den såkaldte Holm'ske hus. Porcelænsmaleri 1871. Privateje.

ken, redskabshus, brændekammer, min retirade, spisekammer og folkestue og den anden etage for pigekammer, frugtkammer, strygestue, pulterkammer og min kones retirade. Det mellemliggende rum mellem hovedbygningen og den ny køkkenbygning, som efter titelbladet vil ses dannende en indgangsdør, blev benyttet derpå at opføre et trappehus der skulle tjene til forbindelsesled mellem hovedbygningen, således som denne til næste år skulle forandres til en 2 etagers bygning, og køkkenbygningen. Trappehuset afgiver foruden trappen et værelse i underste etage bestemt for min kone og et i anden etage til min søn Jacob, samt et rum foroven med en liden

altan, hvorfra udsigt haves over den østlige del af Amager til søen. Således blev nu disse forskellige bygninger fuldendte i året 1850 om efteråret og den ny køkkenbygning taget i brug.

Jeg begav mig nu lig bjørnen i vinterleje sugende på lappen for atter at hente kraft for til næste år at se den endelige fuldførelse af min hovedplan.

Skrevet i efteråret 1850.

1851:

Allerede d. 16. marts 1851, begunstiget af en meget mild vinter, indvilgede min gode kone i, som i alt andet, at rømme vore værelser i vor gamle lejlighed, at indtage den gamle sal over porten til vort sovekammer, hvortil der fra 2. etage i køkkenbygningen var anbragt en gang over mit vognskur, at benytte det ny værelse i trappehusets underste etage til daglig-og spisestue, Jacobs værelse til vore 2 pigebørn og vor søns forflyttelse til strygestuen. Således indlogeret påbegyndte jeg forandringen af hovedbygningen. Den gamle køkkenbygning borttoges samt det dertil hørende udhus. Mansarden opførtes, af grundmur, taget belagtes med skifer, den underste etage indrettedes til 3 værelser med entre til haven, en gennemgående 2 fags spisestue i den nordlige ende, dagligstue på 2 fag mellem spisestuen og den gamle havestue, som ved flytning af døre og skorsten gaves tvende døre, en til dagligstuen og en til entreen mod haven fra hvilken sidste man igen har indgang til spisestuen. Havestuen afgiver værelse for mig og værelset i trappehusets nederste etage tilmuredes sin indgang fra trappen og med dør til spisestuen, indrettedes det til min kone, prydet og smykket med min fortrinlige samling kobberstik af Wille²² og vore øvrige bedste sager.

I trappehuset blev i væggene indsatte i muren arbejder efter Thorvaldsen, købt ved auktion i hans museum²³. 5 stykker af disse (hængende) blev anbragt til pryde i vor spisestue, mine øvrige kobberer ophængte i dagligstuen og 3 malerier efter bestilling hos maler Kiærshou²⁴ indsatte i væggen i den vestlige side af havestuen, hvor forhen 2 fag vinduer mod vejen, men som nu blev tilmurede. Endvidere over de 2 døre i havestuen til dagligstuen og entreen 2 dørmalerier udførte af Juuel²⁵.

De 3 Kiærshouske malerier forestiller, det længst mod syd, den heri beskrevne ejendom Liimfabrikken i min faders tid omtrent år

1820 og således som denne omtrent ved hans død befandtes, med undtagelse af den af ham foretagne forandring med hovedbygningen i året 1837, samt en del forbedringer ved de andre bygninger.

Maleriet mod nord fremstiller ejendommen som denne var mod vejen i året 1849 og det tredje eller midterste således som ejendommen nu efter de heri beskrevne forandringer forefindes at være set fra Limpladsen. Af de to dørstykker fremstiller det ene en morgenfamiliescene udenfor den lejlighed i endegavlen af No. 12 mod syd, som om sommeren har været benyttet af Andreas og Sick, og hvorhen min kære kone med vore børn og jeg have begivet os. Det andet er et prospekt af det gamle oftere omtalte runde lysthus i haven; på den ene bænk udenfor dette ses min moder og hendes broder

Parti fra haven med det »runde« lysthus og beboelsesbygningen. På bænken Lauritz Peter Holmblads moder og morbrøder og stående hans broder Frantz. Dørstykke udført af Andreas Juuel 1850. Privateje.

Morgenfamiliescene ved gavlen til »Lykkens Prøve«. Til venstre ses Schleyers Mølle. Dørstykke udført af Andreas Juuel 1850. Privateje.

kaptajn Schack²⁶ siddende idet hun taler med min broder Frantz²⁷ der i en med ryggen tilvendt stilling står foran hende.

Denne ide med disse forskellige malerier bør vise mine efterkommere med hvormegen interesse og kærlighed jeg søger at ville bevare for mig og mine mindet om et sted, hvor min glade barndoms år er afløste af mandens mere alvorfulde, og at de engang i tiden må minde som en fast og urokkelig ting, følge dem til en erindring om mig og mit glade velsignelsesrige virke på dette sted.

Den anden etage er ved en langs den vestlige side af bygningen anbragt korridor, hvilken er prydet med kobber, litografier og malerier, sat i forbindelse med trappehuset for enden af korridoren; i husets sydlige side er anbragt et værelse til mine 2 små døtre med dertil hørende garderobe til haven. Det øvrige rum af etagen mod haven er delt i 2 værelser, hvoraf det ene nærmest trappehuset er et 1 fags, min kones påklædningsværelse og det andet et 3 fags der afgiver min kones og mit soveværelse med garderobe og klædeskab, hver på sin side af kakkelovnen i værelsets sydlige ende.

Til forskønnelse af dette sted, som jeg nu således har bestræbt mig for i korte træk at give et omrids af, er pladsen udenfor stedet (hovedbygningen) mod haven udlagt til have med en køreplads og i sammes midte en lille runddel, hvori en plantet ædelgran *) – Gid dette frodigt må udbrede sine skud til sildigste slægter og give under dets skyggefulde grene den ro og tilfredshed som alt de nuværende beboere af dette hus besidde.

Skrevet i efteråret 1851.

*) Lykkedes ikke. Træet visnede. Jorden passede ikke for dets vækst.

1852:

I det forløbne år er ingen væsentlige forandringer foretaget med ejendommen, kun enkelte reparationer ved det nødvendige eftersyn, samt omlægning af den såkaldte Prøvehave²⁸, idet det hele blev omlagt mere i den engelske stil med en græsplæne i midten og den øvrige del beplantet med unge træer, navnlig en stor del bøge. Min have blev desforuden forøget med en ny vinbakke i flugt med hvor drivhuset og en tidligere anlagt vinkasse fandtes, samt en ferskenkasse indrettet ved den østlige ende af oliemøllens pakhus på den sydlige side. Dels var nu alt fuldført som jeg havde tænkt mig at det

skulle være, dels havde jeg besluttet mig til i løbet af sommeren at foretage en udlandsrejse med min kone og mine to gamle venner Andreas og Sick. Dette blev også iværksat. Andreas og Sick afhentede vi ledsaget af justitsråd Dahl ved badestedet Marienbad, deltog i en lille badekur og rejste derfra over Prag, Wien til Triest, Venedig igennem Mailand over Simplon, gennem Schweiz, langs med Rhinen hjem. Den hele rejses lykkeligste mål var først nået ved vor hjemkomst til dette sted, hvor vi fandt vore kære børn og alt i sin gamle vante og gode orden.

Der foretoges som sagt således intet videre af betydning ved

»Tyltven« og »Haabet« som Holmblad erhvervede i henholdsvis 1865 og 1851. »Tyltven« til venstre var det oprindelige Amagerbro konsumtionskontor. Porcelænsmaleri 1871. Privateje.

selve ejendommen, derimod blev alt i vinteren 1851 ejendommen No. 1 B på Amagerbro, og som kaldes Haabet²⁹, stillet til auktion. Denne var en gammel, meget forfalden bygning, indeholdende en mængde lejligheder til fattige familier. Svineri og usselhed havde opslået sin bolig der og afgav således et meget uhyggeligt genbo-skab. Ved auktionen blev jeg højstbydende for en sum af cirka 6000 Rd.; jeg udbetalte den hele købesum, gjorde de nødvendige reparationer i vinterens løb, bortlejede stueetagen til værthushold og indrettede kvistetagen og baghuset til mindre lejligheder dels til mine folk og enkelte andre af den arbejdende klasse. Ved min hjemkomst fra rejsen var den grund No. 1 A, som hidtil havde været benyttet til tømmerplads, underhånden blevet solgt efter at forgæves auktion havde været afholdt i foråret. Ved at købe No. 1 B havde min plan været med tiden at søge at anvende denne ejendom ved også at få No. 1 A³⁰. For en købesum af 6000 Rd. lykkedes det mig også. De gamle skure fra tømmerpladsen som for en del endnu stod der, blev solgt, jorden kulegravet og indlagt under driften med mine øvrige jorder.

Skrevet i efteråret 1852.

1853:

Året 1853 var af mig bestemt til et fuldstændigt eftersyn og opmalning af samtlige mine ejendomme samt til en fuldstændig reparation af den ældste bygning i gården, den mod nord beliggende gamle limfabriksbygning. Dette blev påbegyndt såsnart vejrliget tillod det, og først ved efterårstid var dette fuldendt, derunder indbefattet oliemalningen af min ny hovedbygning og hvad dertil hører. Denne langsomhed i arbejdets udførelse forårsagedes meget ved koleras voldsomme udbrud såvel i København som på Amager, på hvilket sidste sted alene i Tårnby sogn, hvor den herskede stærkest, 1/5 del af beboerne døde.

Foruden denne afpudding og reparation af ejendommen foretoges en tilbygning til oliemøllen i dennes nordøstlige ende til udvidelse af olieraffineriet. Pladsen blev omsat med et højt bolværk og formindsket i bredden mod oliemøllen for at skaffe bedre plads mellem denne og parken, samt kørevej indrettet rundt om parken. Denne blev oprenset og udgravet til en dybde af 5 a' 6 alen. Om efteråret plantede jeg langs med stakittet ved den østlige side af haven

en række pyramidepopler for med tiden at værne denne del af haven mod østlige storme.

Ved forårstid blev af Københavns Magistrat udstedt bekendtgørelse om at fæstere af dens jorder kunne erholde samme til selvejeendom. Dette foranledigede, at den jord under No. 3 & 8 på den modsatte side af vejen af areal 5 Td. land blev af mig købt til en pris af 600 Rd. for Td. land agerjord samt 18 Rdl. f. kvadratalen af hvad der havde været benyttet til have og gårdsplads for de der stående 2 gamle huse, således at den samlede sum blev noget over 4000 Rdl.

Endvidere købte jeg underhånden efter at auktion var afholdt på 2 Td. land under No. 9 disse for en sum af 1300 Rd. f. Td. land. Disse havde jeg tidligere haft i leje. Jeg havde nu således efterhånden fået sammenkøbt al den jord der ligger på den vestre side af Landevejen og Møllevejen, der hører til Ole Petersens mølle, Schleyers Mølle kaldet og til Stubmøllen No. 9. For endnu mere fuldstændigt at indvinde det hele terræn indså jeg tilfulde det ønskelige i at blive ejer af Schleyers Mølle³¹ og Stubmøllen No. 9³². Begge ejerne vidste jeg var tilbøjelige til at sælge, og i oktober måned havde jeg bragt denne sag såvidt, at jeg blev ejer af Schleyers Mølle med en købesum af 30000 Rdl. hvortil høre cirka 10 Td. land af Sundbyøster og Vester Bys jorder og 4 Td. land beliggende ved selve møllen, og af Stubmøllen No. 9 for en købesum af 8000 Rdl.

Min hele fuldstændige plan var nu realiseret, den hele vestre strækning fra Ravelinen til No. 6 på Amagerbro var jeg nu i besiddelse af. Ejendommen No. 9 blev straks taget i besiddelse. Lejlighederne, 9 i tallet, blev eftersete og udbedrede. Vejen som fører hertil fra Landevejen blev i sin hele strækning grundforbedret, og hvad Schleyers Mølle angår, blev jorderne og haven straks af mig taget under behandling, således at en del træer blev borttagne og jorden i denne revlet, jorderne vinterpløjede og udgrøftede, hvorimod møllen og beboelseslejligheden først af mig skal tiltrædes til april flyttedag 1854. Imidlertid blev dog for et passende vederlag en del, nemlig den vestre ende af kvisten af våningsbygningen indrømmet mig. I den vestre ende af stueetagen indrettede jeg et bødkerværksted, hvortil senere skal føjes 2 værelser, og kvistlejligheden blev indrettet til beboelse for en bødkersvend, der senere skal have bestyrelsen af værkstedet. Ved tiltrædelsen af møllen til april er det min agt at indrette denne til oliemølle, hvorfor alt af

»Røde Mølle«, tidligere Schleyers Mølle« som Holmblad erhvervede 1853 og ombyggede fra kornmølle til oliemølle. Porcelænsmaleri 1871. Privateje.

mellemøllen og af den dertil hørende hestemølle som ikke kan benyttes til oliemølle af mig er solgt og skal bortføres til april flyttedag.

Den såkaldte Bergs Mølle syd for min have og som tidligere i denne bog er nævnt, og af mig købt i året 1846, havde jeg besluttet at sælge til nedbrydning; dels betalte denne sig kun dårligt, og dels generedes man i min have meget af møllens folk. Dette udføres i denne tid. Møllen er nedbrudt, den stenede og grusede opfyldning, som flere steder er over en alen dyb ophugges for senere at bortføres. Jorden agtes da derefter revlet for at benyttes til have og ind-

»Ny Mølle« som Holmblad erhvervede i 1853. Den eneste kendte gengivelse af møllen synes at være dette maleri af C.A. Lorentzen med motiv af Tømmerpladsens brand om aftenen den 4. september 1807 under den engelske belejring. Til højre i baggrunden skimtes Amagerport. Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg.

Møllegården som hørte til »Ny Mølle«. Foto 1907. Københavns Bymuseum.

drages til min nuværende have. Vejen fra Landevejen til ejendommen No. 11 henlægges langs grøften til kirkegården.

Disse arbejder, nemlig Schleyers Mølles ombygning til oliemølle og Møllebakkens indtagelse til min have vil således udgøre min første virksomhed i det kommende år hvad mine ejendomme angår, og håber jeg at forsynets velsignelse og store miskundhed mod mig også ved dette arbejde vil vise sig og således give mig den kraft og evne, som dertil er nødvendig.

Skrevet i efteråret 1853

1854:

Som jeg alt i det foregående har omtalt blev Amager og København med dens nærmeste omegn stærkt hjemsogt af kolera i forrige år. Dette foranledigede mig til at indgive et andragende til kommunalbestyrelsen i København i hvilket jeg med al kraft, understøttet af vor dygtige distriktslæge Feilbergs erklæring, søgte at vise det højst påtrængende i, at de daværende renovationskuler³³ forflyttedes til et længere bortliggende sted, at ikke deres højst afskyelige uddunstninger endmere skulle forøge den frygtelige epidemi, og at såvel Christianshavn som Amager befries for dette siden 1770 højst usunde og ubehagelige naboskab. For endmere at give mit andragende betydning, tilbød jeg for egen regning at anlægge en ny plads ved Strickers Batteri³⁴ ved søen omtrent 1/4 mil længere borte end de gamle kuler, dog således at kommunen besørgede den nødvendige vej dertil istandsat. Mit andragende blev hørt, en komite beså terrenet, men da min plan ikke fandtes fuldstændig nok, hvis de oplagssteder i flere årrækker skulle benyttes, påtog kommunen sig selv anlægget af disse mod at jeg som tilskud gav 1500 Rigsdaler, hvilken sum blev beregnet, at ville medgå til udførelsen af min plan. Efter kommunalbestyrelsens anmodning overtog jeg at besørge tømnningen af kulerne, og efter en bedre foranstaltning med hensyn til salget og tørringen af denne, gik det hurtigt fra hånden, og ligesom anlægget af de nye kuler alt blev bestemt og påbegyndt den 14. august 1853 gik dette arbejde så hurtigt, at de nye oplagssteder alt blev taget i brug den 6. september 1854, således havde tørringen af de gamle kuler så god fremgang, at denne alt kan være anset som endt i foråret 1855.

Dette hele foretagende var af en stor betydning og vil være en stor

velsignelse for mine ejendomme, såvel for mig som for mine efterkommere, thi hvor skønt og godt jeg havde fået alt indrettet, var det dog meget ofte at netop de skønneste sommerdage bragte nordøstvinden til at tilføre os en lugt, så afskyelig, at alt ophold i min have aldeles tabte sin hele skønne betydning.

Foruden dette vil jo min hele grund med tiden få, ved at blive befriet for dette fatale naboskab, en ganske anden værdi end tidligere kan have været tilfældet.

De tvende arbejder som i dette år skulle beskæftige mig var min nye ejendom, den såkaldte Schleyers Møllens ombygning til oliemølle samt Møllebakken No. 11's omdannelse og inddragning i min have.

Begge disse arbejder er fuldstændiggjorte i det forløbne år på en for mig tilfredsstillende måde. Oliemøllen eller rettere melmøllens ombygning påbegyndtes straks efter april flyttedag og efter at alt, hvad der hørte til melmølléværket var nedbrudt og bortskaffet, udgravedes grunden for at skaffe det bedst mulige fundament til stene og stamperne. Dette var et vidtløftigt og bekosteligt arbejde. Alt iøvrigt blev opført af det bedste materiale og indrettet på den mest hensigtsmæssige måde, men da alle bygninger og den hele ydre mølle, eller skroget som det kaldes, var langt dårligere end jeg havde antaget, gik tiden noget længere hen end ønskeligt var, således at den først kom i gang den 12. september 1854. Dog da arbejdet havde været noget længere end jeg havde ønsket, så viste alt sig igen særdeles godt konstrueret og i høj grad tilfredsstillende. Den gamle hestemøllebygning blev delt i dens nederste rum i to dele således at det ene afgav plads til olieklager med udgang til vejen, det andet pakrum for bødkerværkstedet med udgang til gården. Hovedbygningen blev som i fjor omtalt indrettet i dens hele venstre fløj til bødkerværksted, midterlejligheden til beboelse for oliemesteren, og den sydlige ende indrettede jeg til beboelse for min gartner. I gården blev gravet en ny brønd, den gamle tilkastet, gården adskilt fra haven med stakit og brolagt, samt alt iøvrigt sat i en passende og god stand. Endelig blev møllen malet rød med grønne vinger og kaldet »Røde Mølle«.

De til denne mølle hørende jorder var i en overordentlig slet stand, store grusdynger, gammelt halm og kort alle sorter, som ikke hørte hjemme der, fandtes i rigeligt mål; det kostede derfor ikke liden umage, at bringe denne jord i nogenlunde kulturtilstand som dog først efter nogle år er muligt at opnå.

Møllebakken ved No. 11 forårsagede et arbejde langt større og besværligere end jeg havde ventet. Der fandtes i over en alens dybde af næsten hele terrænet opfyldning af murbrokker og andet stenigt affald; sålænge det var tøvejr gik arbejdet nogenlunde fra hånden, men da frosten i februar og marts indfandt sig, måtte hver stump skilles ad med hakke og store jernkiler; det ophuggede måtte da føres bort og istedetfor god jord tilvejebringes til at opfylde den udhulede grund. Jorden forskaffede jeg mig for en del fra »Røde Mølle« ved at udgrave jorden af gangene i haven og udfyldte disse med det ophuggede fyld. I begyndelsen af april var al jorden påført, gangene afstukne, træer plantede og græsplænerne anlagte, således at den største og væsentligste del mod vejen udgjorde et hele med den såkaldte Prøvehave, og håber jeg om få år, ved sin skønhed og heldige vækst, at skaffe mig og mine glæde og fryd over naturens herlige og skønne frembringelser. Den mindre og østlige del blev indrettet til en lille køkkenhave med mistbænke, og i år har arbejdet alt vist sin velsignelse ved at frembringe gode og nyttige sager her. Vejen, der fører til bygningen No. 11, også kaldet Gamle Møllegaard, som går langs med havens sydlige side og derfra skilt ved et stakit, er på den anden side beplantet med en række røde pil.

På den anden side af Landevejen på grunden No. 3 og No. 8 vil erindres var beliggende tvende huse. Disse var i en højst ynkelig tilstand. Den ny demarkationslinie forbyder at bygge højt af grundmur eller i det hele taget at foretage andet end reparation, eller i alt fald kun at istandsætte det under anden form end det befinder sig i. Dette var for en del grunden, hvorfor jeg bestemte mig til at nedrive disse, der kun afgav dårlige, usunde boliger for 3 små familier. Husene blev solgt til nedrivning. Jorden blev revlet, planeret og udlagt til dyrkning i forening med den daværende øvrige jord. Ud til vejen opsattes et malet stakit som fortløbende blev fortsat forbi »Røde Mølle«s have. For Møllevejen opsattes tvende porte, som hver aften aflukkes, da denne nu er min aldeles private vej.

Da det i forrige år var blevet mig bekendt, at der i England var taget patent på en ny slags hydrauliske presser til anvendelse i oliemøller, bestemte jeg mig til at søge nærmere oplysning desangående; disse var af den natur, at jeg måtte ønske at forsyne min dampmølle med disse.

Jeg besluttede mig derpå, at gøre en bestilling på tvende sådanne hos en mekaniker i Hull, og disse ankom alt i foråret, men da jeg

endnu ikke kunne standse min mølles drift, blev forandringen opsat til august måned. En del af den gamle dampmølle blev benyttet til »Røde Mølle«, såsom stenene til underlag for presserne, laderne og enkelte af stamperne. De tvende hydrauliske presser blev opsat i den vestre side af lokalet af dampmøllen samt en ny dampvarmer. Denne dampvarmer udgjorde en væsentlig del af denne ny indretning, og har vist sig hensigtsmæssig. Da jeg imidlertid var ængstelig for at når år indtræder, der giver en fugtig kagehøst, ville ikke den kunne afgive den nødvendige varme, opførte jeg 4 varmepander med åben ild midt i lokalet, som dog ikke i det forløbne år har været nødvendigt at bruge. Denne ombygning medtog omtrent 6 uger og blev omtrent færdig samtidig med »Røde Mølle«.

I begyndelsen af august foretog jeg i selskab med Dahl og min søn Jacob er rejse til Haag for at besøge min nu der som ministerresident sig opholdende, i denne bog ofte omtalte ven, Sick. Modtagelsen var ligeså varm og venlig, som glæden stor. I 3 dage blev jeg i Haag, rejste derfra ledsaget af Sick over Brüssel til Paris, og efter få dages ophold tilbage til Brüssel, hvor vi efter at have taget afsked med vor ven fortsatte rejsen hjem, der lykkelig tilendebragtes den 18. august efter 16 dages fraværelse.

Som denne min bortdragne ven aldrig glemmer sine gamle Amager-venner, således har han også søgt på forskellig måde siden sin afrejse ved forskellige fra Holland fremsendte gaver at forskønne dette vort opholdssted. I juli måned modtoges således fra ham to jernvaser, som opstilledes paa portpillerne ved indgangen til haven, samt 4 meget gamle buxbomtræer. De to største, 100 år gamle, blev plantede i Prøvehaven i en gruppe bestandiggrønne træer og de 2 andre i rabatterne udenfor vore vinduer mod haven. Af sørejsen havde de lidt meget, men hvis en venlig pleje kan bringe frodighed i en kær vens gave, har jeg det bedste håb om et langt og yppigt liv for disse.

Skrevet i efteråret 1854.

1855:

DET HOLMBLADSKKE MINDEBÆGER

Ved mit ophold som gæst på Amager under den congé der var blevet mig tilstået fra min post som ministerresident ved hofferne i Haag og Brüssel, overræktes dette bæger den 31. decbr. 1855/ 1. jan. 1856 til min kære ven Holmblad. Den ved denne lejlighed i mi-

Det Holmbladske Mindebæger 1855. Bægeret blev i 1987 erhvervet af Amagerbanken på auktion og har idag sin plads i bankens direktionslokaler.

ne værelser i »Lykkens Prøve« foranstaltede lille festlighed overværedes af hans kone, hans ældste søn Jacob, assessor A. Holmblad, min broder, premierløjtnant i artilleriet Th. Sick³⁵ og mig selv. Bægeret stod på en med grønt omvundet piedestal foran Lauritz's plads ved bordet, som var dækket i den indre stue således, at alt var beredt inden gæsternes ankomst. Der serveredes en lille kollation af østers, agerhøns, dessert og is, og munter stemning krydrede denne for mig uforglemmelige aften. Bægeret havde jeg selv hentet fra byen om eftermiddagen. Det var med nød og næppe blevet færdigt på årets sidste dag fra juvelerer Prahls³⁶ hånd. Det havde været

fire måneder under arbejde og dettes hovedsageligste del er udført af guldsmed Jensen³⁷ i København.

Bægeret, såvelsom de i samme indfattede medaljer og mønter, er af sølv, 9 3/4 tommer højt, 5 1/4 tommer bredt, vægt 100 lod. Det hviler paa tre forgyldte kugler og låget ender i en lignende kugle. De i bægeret indfattede medaljer og mønter, tyve i antal, seks i låget og fjorten i den nedre del, er følgende:

1. En mønt af Christian IV. 1608 (låget).
2. En do. af Christian IV. 1647. Paa reversen hele det danske våben; på aversen kongens brystbillede og valgsprog »Regnum firmat pietas« (Gudsfrygt er regeringens styrke).
3. En do. af Frederik III. 1661, Glückstadt.
4. En do. af Frederik III. På reversen kongens valgsprog: Dominus providebit (Guds forsyn vorde min hjælp). Låget.
5. En do. af Christian V. På reversen kongens valgsprog: Pietas et Justitia (Fromhed og retfærd). Låget.
6. En do. af Christian V, slået til minde om prinsesserne Sophie Hedevig og Louise, Frederik IV's første gemalinde. Disse mønter brugtes som jettons og var af guld og fem dukaters vægt. På aversen prinsessernes portræt, på reversen tvende perler og årstallet 1699.
7. En do. af Christian V. Den såkaldte Dannebrogskrone, slået i anledning af Dannebrog Ordenens nye statutter. Valgsprog: Laborantem corroboret (Den opmuntrer og styrker den driftige). På reversen Norges løve og årstallet 1683.
8. En do. af Frederik IV. 1714 (låget).
9. En do. af Frederik IV. På aversen kongen til hest i fuld rustning med udstrakt kommandostav; på reversen det danske våben efter Slesvigs inkorporation og dets våbenmærkes indlemmelse i hovedskjoldet.
10. En do. af Christian VI. Regerings-medalje (M.G.Arbien).
11. En do. af Christian VI. 1731 (låget).
12. En do. af Frederik V. 1747. Paa aversen det danske våben med kongens valgsprog Prudentia et Constantia (Klogskab og bestandighed). På reversen kongen i kroningsdragt.
13. En do. af Frederik V. Portræt-medalje. 1764.
14. En do. af Christian VII (Adzer). Præmie-medalje indstiftet af arveprins Frederik. På aversen Christian 7.'s portræt. På reversen

- fandtes indskriften »Minde for vindskibelighed given af Kongens Broder; den 29de Januar«.
15. En do. af Christian VII, præget i anledning af kongens fødselsdag 29. januar 1772 (Låget).
 16. Medalje over slaget på Københavns Red 2. april 1801 (af Loos). Aversen en ridder hvis skjold er prydet med Dannebrogskorset tilbageslår det ildspyende Hydra's anfald med overskrift »Fjendens Overmagt tilbagedreven«; på aversen Danmark modtager efter endt strid sværdet af sin kæmpes hånd.
 17. En do. af Frederik VI, Portræt-medalje af Christensen med omskrift »Frederik den Sjette, Folkets Fader«.
 18. En do. af Christian VIII, Portræt-medalje af Christensen, den såkaldte Kommet-medalje, given for opdagelsen af kometer.
 19. En do. af Frederik VII. Medalje »for ædel Dåd«. Portræt af Krohn.
 20. Medalje til de svenske og norske frivillige i felttoget 1848-1850 (af Petersen). På aversen et langskib med bevæbnede, på masten hænger det svenske og norske våbenskjold. Omskrift: »og Bören blæser dennem ind for Danmark«. På reversen Heimdal blæser i Gjallehornet. Omskrift » nu Stander Striden under Jutland«.

Bægeret, som er prydet med L.P.Holmblad's og kone M.Holmblads navne-ciffer, har følgende indskrifter:

På den i midten anbragte plade:

Under Frederik V Din Slægt til
Danmark Kom; Frederik VI den
skjænkede Privilegier,
Christian VII hædrede Bedstefaderen,
Frederik VI Faderen,
Frederik VII Sønnen.
Medborgeres
Høiagtelse var Eders
fælleds Lod.³⁸

På den venstre side plade:

Minde
om
Sommeren
1855

På den højre side plade:

Lykkens Prøve
skjænkede gode Gaver
under gjæstfrit
Tag

og endelig omkring Dannebrogeskronen i bunden følgende runeindskrift:

↑↑↑: ↑↑↑↑↑↑↑↑↑↑: *#↑↑↑↑↑↑↑↑↑↑: ↑↑↑↑↑↑↑↑↑↑: ↑↑↑↑↑

(TIL : LAURITZ : HOLMBLAT : JULIUS : SICK)

Medaljerne er tildels købt af assistent ved det Kgl. Møntkabinet, Læssøe, på en i København (Hotel du Nord) i efteråret 1855 afholdt større møntauktion, dels med Finansministeriets tilladelse og ved medaljør Krohn's medvirkning prægede i Mønten af de samstedts opbevarede ældre stempler. Ved magister, skolebestyrer Hammerich's mellemkomst erhvervedes tilladelse til at erholde et afpræg af skuepengen No. 20, i hvilket metal den ellers udelukkende er givet til de svenske og norske frivillige. No. 9, kronen fra Frederik IV, havde i flere år været brugt som spillejetton ved et fast l'hombre parti mellem Lauritz og Andreas Holmblad, etatsråd Dahl, afdøde Nutzhorn o. fl.. Jeg havde fået den ved bytte af min ven Lauritz, der imidlertid oftere yttrede ønske om atter at komme i besiddelse af den. Medaljen for slaget på Københavns Red er købt underhånden.

De ovenfor anførte indskrifter antyder de bevæggrunde som dette mindebæger skyldes sin tilblivelse. Ved valget og ordningen af medaljerne har, foruden ønsket om at give mønter af historisk værd, fortrinsvis, den tanke været ledende, at vælge sådanne mønter,

hvortil erindringen om begivenheder af interesse for den Holmbladske slægt kunne knyttes.

Denne slægt, som i tidligere dage blomstrede i Skåne under navnet Holm, var altså dansk indtil tabet af vore provinser hinsides Sundet³⁹. Mønterne fra Christian IV og Frederik III minde om den konge, der til sin død bevarede sin nedarvede odelslod ubeskåret, og om den danske konge, der måtte underskrive tabet af vore ældste lande, og som med samme pennestrøg fraskrev den Holmske slægt sin egenskab af danske undersætter.

Sagnet fortæller, at slægten Holm, da der var født familiens overhovede tolv sønner, fattede den beslutning, da sønnerne var voksede til, at vandre ud for at søge lykke i den vide verden; det tilføjes, at man da, for at have et særkende, havde føjet tillægget »blad« til navnet, der således var blevet til Holmblad.

På denne måde var da Jacob Holmblad kommet hertil under Frederik V, og en del af denne slægt påny indtrådt i undersåtligt forhold til Danmarks konger. Herom minder denne konges medalje. Familiens bolig i »Guldhuset« i Sølvgade knytter også erindringer til hin periode. Denne bygning er senere overgået i familiens eje⁴⁰.

Medaljen over slaget på Københavns Red findes anbragt mellem Christian VII's, Frederik VI's og Christian VIII's regerings-medaljer, ligesom skuepengen til de frivillige fra broderrigerne skal antyde, ved sin stilling, en forbindelse mellem Frederik den IV og VII; håndhævelsen af de neutralitets-grundsætninger, som Storbritannien og Frankrig proklamerede ved Pariserfreden 1856, kaldte allerede i begyndelsen af dette århundrede Danmark til kamp mod dette samme Storbritannien, og slaget på Københavns Red, – der iøvrigt tilligemed slagene ved Trefalgar og Aboukir, alene nævnes paa Nelson's nationalmonument i Paulskirken i London – er således i flere henseender det eneste glanspunkt i det store afsnit af Danmarks historie, der berører vort fædrelands ydre forhold fra 1755-1848. Der er en indre sammenhæng mellem Frederik IV's rastløse og statskloge bestræbelser for at genvinde Slesvig og kampene ved det genoprejste Danevirke og paa Isteds hede. I en stats politiske udvikling behøves ofte århundreder for sejrrikt at gennemføre en stor tanke, og 1848-50 slutter sig som et komplement til 1720-21. Det er som om fjerde Frederik's opløftede arm blandt efterfølgerne i regeringen ville udpege den, hvem det forbeholdtes

at gense det danske folk dådkraftigt i kampen for sin tilværelse. Min ven er en trofast statsborger, en varm og begejstret fædrelandsven og de nævnte medaljer skulle minde ham om hine herlige dage, hvor Danmark genfødtes, ligesom Dannebrogeskronen skal minde om det ydre tegn, hvormed hans konge anerkendte hans utrættelige, ædle borgersind. Medaljen med de to perler indeholder et symbol – tvende perler forskønnede min vens liv og gav det ret farve og betydning. Symbolet vil let tydes, når man fæster øjet på begyndelsesbogstaverne af det på bægeret anbragte navne-ciffer til venstre.

Skrevet i »Lykkens Prøve«

Amager 30. juni 1856

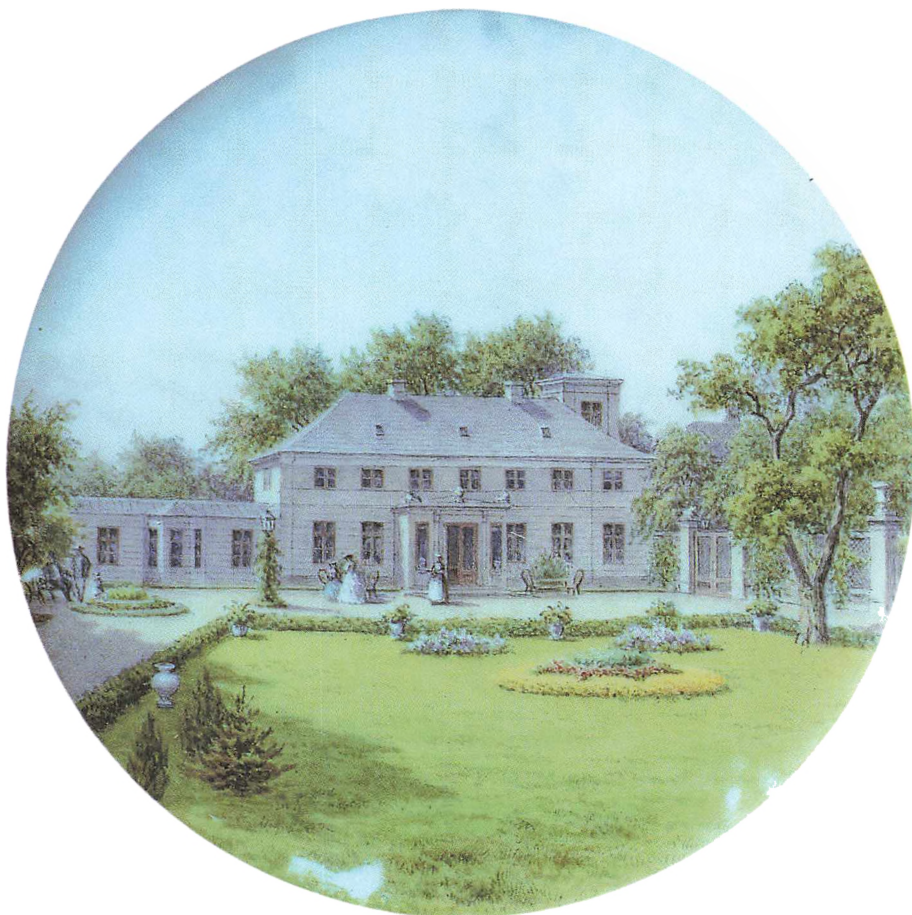
Julius Sick

Krigen i dette år mellem Rusland og Vestmagterne vanskeliggjorde i en ikke ringe grad mine forretninger, da de fleste råprodukter jeg benytter i nogle af mine fabrikker er russiske, såsom hørfrø, potaske, talg. Disse kunne nemlig ikke føres søværts, og foruden at landtransporten fordyrede dem i en overordentlig grad, forårsagede også denne, at man ikke tilstrækkeligt og hurtigt nok kunne blive forsynet med disse.

Dette foranledigede, at min opmærksomhed mere i dette år måtte være henvendt på det rent merkantile ved mine forretninger, end på nogen egentlig forandring eller udvidelse af mine fabrikker, hvilke iøvrigt også nu antages af mig at være i en sådan tilstand, at de uden væsentlige forandringer må kunne fyldestgøre billige krav i den nærmeste fremtid. Tilmed har den ny demarkationslov lagt sådanne hindringer i vejen for mine bygningers videre udvidelse, at sligt ikke under disse forhold videre kan påtænkes.

Uagtet som nævnt at krigen udøvede for mine forretninger ikke så få vanskeligheder, var jeg dog så heldig nogenlunde at besejre disse, såvel at de ikke forhindrede mig i at udføre i dette efterår en i længere tid næret plan, nemlig at forlænge min beboelseslejlighed 17 alen mod syd, for da at forskaffe mig selv et værelse med særskilt entre til haven. Dette blev mig, uagtet den ny demarkationslov, der forbød al bygning, dog tilladt, men kun på den betingelse, at de i forrige år, og her i bogen nævnte af mig nedrevne tvende huse No. 3 & 8 på Amagerbro, ikke atter måtte opføres, samt at tilbygningen

kun måtte opføres en etage høj og af bindingsværk. Jeg indgik på disse betingelser og påbegyndte arbejdet de sidste dage af august måned. Først borttoges 11 lindetræer af alleen, som optog det stykke jord på hvilket forbindelsen skulle finde sted. Grunden udgravedes, grundstenene lagdes og bygningen opførtes efter en tegning af arkitekt Stilling¹¹. Facaden mod haven blev dannet efter det gamle beboelseshus' dimensioner, og en karnap anbragt så lige for alleen som muligt. Min hovedbygning blev således ved denne forlængelse 17 alen længere og denne af samme bredde som hin. Taget blev be-

»Liimfabrikken«s beboelsesbygning set fra haven. Til venstre den i 1855 af arkitekt H.C.Stilling opførte tilbygning. Endvidere ses den i 1863 opførte havestue som afløste en tidligere entre. Porcelænsmaleri 1871. Privateje.

lagt med jernplader, antaget for en meget varig tagdækning, udført som kobbertagbelægning.

Det indre rum blev delt ved et skillerum 14 alen fra den gamle hovedbygning sydlige gavl, hvilket rum skulle udgøre det til mig påtænkte værelse og resten, et rum altså af 3 alen, deles ved et skillerum efter længden for at afgive en entre til haven mod den østlige side, og et kammer mod den vestlige side, begge med indgang gennem tapetdøre til mit værelse. Dette værelse havde således en længde af 14 og en bredde af 11 alen. Det blev efter mit ønske og tanke

Landstedet »Engtofte« ved Frederiksberg Allé som benyttedes af Lauritz Peter Holmblads moder til sommerophold. Hertil blev det tømmerbyggede lysthus som ses tilhøre for »Liimfabriken«s beboelsesbygning på maleriet s. 21 henflyttet i 1855. Porcelænsmaleri 1871. Privateje.

fuldført i en ældre stil, denne tænkt fra Christian d. 4's tid, nærmest foranlediget ved, at jeg i årenes løb havde ved forskellige lejligheder samlet mig møbler fra denne periode, blandt hvilke navnlig nævnes et stort skab af egetræ med valnøddetræs- og ibenholtbelægninger.

Denne ide blev heldig udført og d. 30. november s.å. var værelset og de øvrige rum færdige, møblerede og således bragt i orden, at en lille improviseret indvielse fandt sted samme dags aften med min kone, mig samt mine 2 venner Andreas og Sick. En senere hvorved vor hele familie gæstede vort hus fandt sted d. 8. december.

Ved denne tilbygning tabte vor gamle havestue betydningen af at være dette. Den blev derfor nu taget i brug som dagligstue og vor entre til haven, som forhen for en stor del var optaget af det omtalte store skab, blev omdannet til om sommeren at tjene som havestue.

Vor hele lejlighed vandt ved denne tilbygning et stort gode og jeg et prægtigt værelse, hvori jeg dels ene, dels i forening med min familie og venner, håber af forsynet at tildeles endnu at måtte tilbringe mangen en glad og tilfreds time.

Det lysthus som tidligere i denne bog er omtalt beliggende ved enden af alleen mod Landevejen blev nedrevet og hensat på min lod i Frederiksberg Allé⁴² til afbenyttelse for min moder.

Jeg har således endt fremstillingen af det væsentligste arbejde der blev foretaget i dette år.

Skrevet i efteråret 1855.

1856:

Krigen vedblev endnu stadig mellem Rusland og Vestmagterne, dog måtte man antage at en krig der på begge sider bragte så betydelige ofre ikke i disse tider, hvor krig føres med langt større eftertragt end tidligere, kunne være af lang varighed.

Dette viste sig også idet der i begyndelsen af dette år blev sluttet fred imellem de krigsførende magter. Denne fred bragte efterhånden i årets løb mine forretninger mere til deres normale standpunkt og har således ladet mig arbejde med mine forskellige fabrikker med mere sikkerhed og større velsignelse end det forrige. Fabrikernes drift har været stadig og nogen ny forbedring, væsentlig forandring eller andet lignende ved disse er ikke foretaget i dette år.

Med hensyn til mine jorder, foretog jeg i fjor et mageskifte mod

500 Rd. udbetaling af mig med det stykke jord No. 72 under Sundbyøster henhørende til Røde Mølle, og et stykke stort 6 Td. land No. 28 beliggende ved siden af den gamle til Liimfabrikken henhørende lod No. 50 på Sundbyøster bymark. Dennes gamle voldgrøftshegn mod nord blev ryddet, og en ny opført på den nordlige side af det indvundne stykke jord, hvorved den hele lod blev cirka 15 Td. land stor, på alle sider indhegnet og i dette år bragt i fuld drift med den øvrige lod. Denne lod drives nu for sig i 6 marker, og den jord jeg har ved Amagerbro i 4 marker. I haven er i dette efterår foretaget forskellige plantninger i den østlige ende, således er et parterre beplantet med en samling rhododendron og 3 andre med røde, gule og hvide roser, indkøbt til mig i Holland af min Ven Sick.

Af væsentlige offentlige forbedringer i dette efterår påbegyndes nedlægningen af gas- og vandrør på Amagerbro. Disse antages til næste år at kunne forsyne mine ejendomme med gas og 1858 med vand, hvilket for dem vil være et stort gode, da jeg hidtil kun har haft det ferske vand jeg benyttede ved at lade hente fra Christianshavn.

En testamentarisk disposition af min moder oprettet i året 1842 er i dette år fuldbyrdet ved at alle ejendomme, såvel her som i Regnegaden, der ikke af mig selv siden min faders dødelige afgang er købt, er blevet mig tilskødede overensstemmende med de i dispositionen foreskrevne betingelser.

Skrevet i efteråret 1856.

1857:

Efter den sidste nedskrivning i denne bog er mine forretninger hengåede uforandrede og tilfredsstillende. Hvad der alt tidligere var blevet mig indlysende var, at en ny dampmaskine og kedel nødvendigvis snart måtte afløse min hidtil benyttede.

Jeg besluttede mig til at foretage denne forandring i denne sommer ved at bestille en ny 16 hestes horisontal dampmaskine fra Baumgarten & Burmeister og en 25 hestes kedel, til hvilke jeg efter indhentet tilladelse af Ingeniørkorpset opførte et nyt maskinhus ved at forlænge raffinaderiet mod syd, benytte en del af dette, og blev det således en tilbygning mod øst til oliemøllen. Det gamle maskinrum blev inddraget til det, og raffinaderi, alt gangtøj i oliemøllen forandret og sat i forbindelse med lysestøberiet. Fuldstændig

standsning varede i 8 dage, da den gamle maskine bestandig kunne gå medens den ny kedel og maskine indlagdes. Maskinen viser sig meget god og har såmeget kraft, at oliemøllens drift betydelig kan udvides om fornødent gøres. Denne er den eneste væsentlige forandring der i dette år er foretaget med mine fabrikker her.

I Regnegade er en ny sæbekedel samt ludkedel blevet nedsat.

Med hensyn til ejendommen her er en forøgelse sket ved at jeg har købt 4 a' 5 Td. land af Veterinærskolens jord¹³, af den som mod syd grænsede til Røde Mølles jord. Herved opnåedes at jeg kunne afstikke en lige grænse mod syd. Af mine jorder her på Amagerbro, og efter dette er sket, blev et stakit opsat på hele længden samt det vestlige stykke deraf, som er et hjørne, solgte jeg til hr. inspektør Bülow¹⁴, indtog ialt selv cirka 3 Td. land og resten forenede Bülow og jeg os om, hver med det halve, som skal gennemskæres af en vej og agtes efterhånden bortsolgt til bebyggelse. Kort efter dette arrangement indtrådte en stor handelskrise, hvorved store tab på mange hænder fandt sted, og alle værdier forringedes. Jeg overstod Gud være lovet ved denne, ej uden store tab, men dog ikke større end de af mig kunne bæres.

Skrevet i efteråret 1857.

1858:

Den i det foregående år indtrufne handelskrise vedblev med ustandselig kraft at vise sin ødelæggende virkning langt ind i dette år og følgerne er endnu langt fra forsvundne. Dette forårsagede en indskrænket omsætning i alle forhold, dog forundtes det mig med omtrent samme kraft at vedligeholde mine fabrikkers drift, og efter den skete ombygning af min maskine etc. i f. å. behøvede disse ikke nogen væsentlig forandring, kun de reparationer som daglig slid forårsager.

Hvad reparation på selve bygningerne angår, da blev disse alle fuldstændigt eftersete og opmalede. Dette år har været ligesom det forrige et meget varmt og tørt år, hvilket har forårsaget at en stor del træer, buske, her i min have var udgåede; en efterplantning har derfor været nødvendig, hvorved jeg har søgt at få anbragt flere nye arter, såvel af frugttræer som vinplanter.

Skrevet i efteråret 1858.

1859:

Uden nogen væsentlige forandringer i mine fabrikkers indretning og driftsmåde er dette år hengået. Det store gode er opnået i dette år at have indlagt gas-og vandledninger og satte i forbindelse med Københavns Gas-og Vandværk, i samtlige mine fabrikker samt i hovedbygning og stalde, hvilket alt viser sig særdeles hensigtsmæssigt og gavnligt. Navnlig er det ferske vand for mig en stor velsignelse, da der kun tidligere på hele ejendommen fandtes stærkt jern- og kalkholdigt vand, som stadig var til stor ulempe i industrielle og mekaniske henseender.

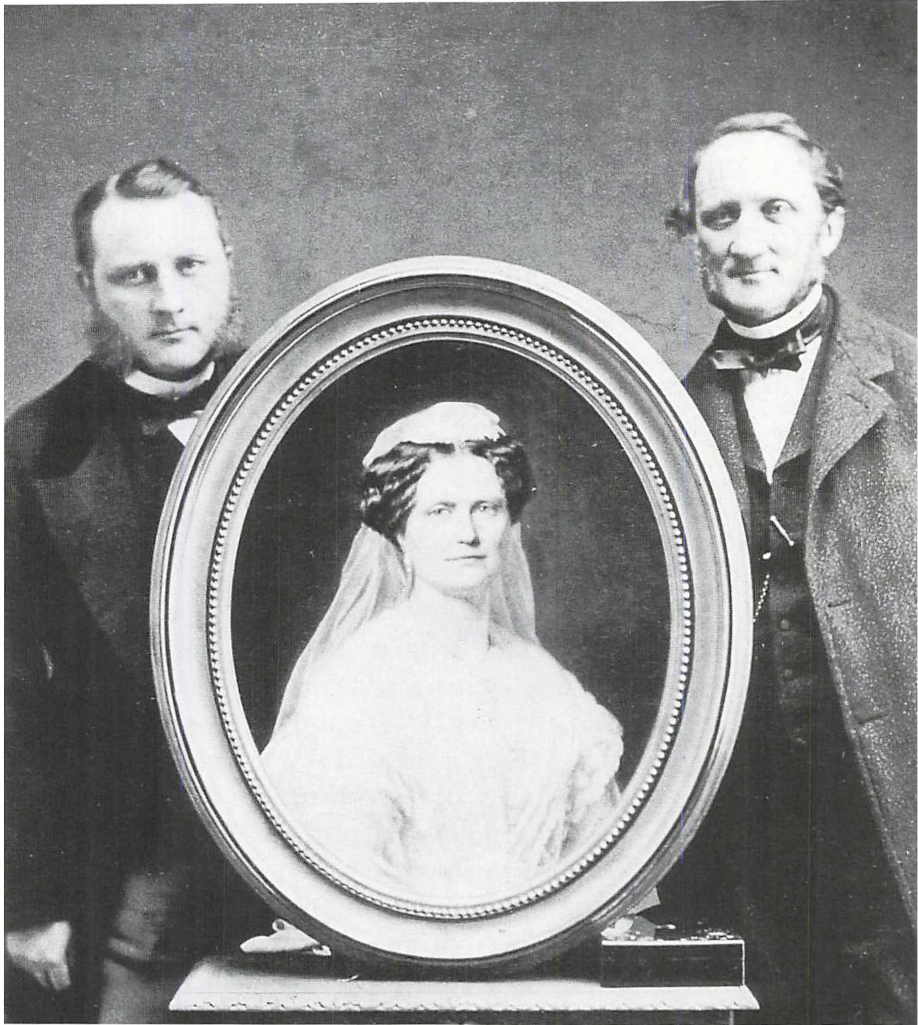
»Skovbakken« i Skodsborg som Lauritz Peter Holmblad lod Ferdinand Meldahl opføre i 1859. Porcelænsmaleri 1871. Privateje.

Ganske ved et tilfælde blev jeg af fru Ida Suhr gjort opmærksom på en lille plads jord beliggende mellem Skodsborg og Vedbæk, kaldet Blüchers Høj, bekendt ved sin skønne beliggenhed tæt op til Jægersborg Indhegning, og med sin vide udsigt over Sundet. Denne købte jeg i januar d.å., ikke for at tage bopæl der om sommeren, men for at tilbringe enkelte dage der med min familie i landlig ro, fjernt fra al larm, og navnlig om søndagen som en hvile efter den travle uges besværligheder. Ingen bygning fandtes på denne plet, kun en grotte. Jeg bestemte mig derfor til at opføre en sådan, som efter en tegning af professor Meldahl⁴⁵ blev i norsk stil. Den påbegyndtes i dette forår og blev færdig d. 1. august, således at den blev indviet paa min kære datter Thereses fødselsdag d. 6. august.

Skrevet i efteråret 1859.

1860:

Den ved flere efterhånden købte jordlodder på Amager i de sidste år indtrådte udvidelse af mit landbrug, nødvendiggjorde tilvejebringelsen af rummeligere ladebygninger. Da derfor den, efter anlægget af Landbohøjskolen, nedlagte gamle Veterinærskole på Amager med bygninger og tilliggende jord skulle sælges⁴⁶, forekom det mig at være en lejlighed givet til ved erhvervelsen af denne ejendom at afhjælpe disse savn og tillige at opnå forskellige øjemed i min samlede ejendoms tarv, hvoriblandt jeg her vil fremhæve, at det med hensyn til limtilvirkningen alt i længere tid havde været mig magtpåliggende, at kunne tilvejebringe en tørreplads med bedre lufttræk end den gamle, der i så henseende på grund af sine omgivelser, navnlig de i tidens løb opførte fabriksbygninger og det tilvoksende haveanlæg, lod meget tilbage at ønske. Ved erhvervelsen af den nævnte ejendom ville jeg tillige blive sat istand til at afrunde min besiddelse, og navnlig kunne forhindre, at besværlige naboer kom i min alt for store nærhed. Jeg besluttede derfor at købe Veterinærskolen, der skulle bortsælges ved offentlig auktion d. 17. august 1860. Da den blev opråbt på sådan måde, at bygningerne og det udparcellerede jordtilliggende udbødes særskilt og da enkelte parceler fandt købere, andre ikke, så bød jeg 9200 Rd. for den samlede ejendom af areal 57400 kvadratalen for at forebygge at enkelte stykker af ejendommen skulle komme i fremmede hænder. Ved skrivelse af 27. august yttrede Indenrigsministeriet, at det fandt betænke-

Et morsomt 3-dobbelt portræt af L.P.Holmblad og hans søn af 1. ægteskab Jacob A.C.Holmblad med et portræt af Holmblads 2. hustru Caroline Marie Elisabeth f. Schack. Portrættet er en pendant til maleriet s. 8 og findes idag i familieej i Sverige. Foto ca. 1860. Privateje.

lighed ved at sælge ejendommen for en ringere købesum end 12 Sk. kvadratalen foruden en passende betaling for bygningerne eller ialt 10500 Rd., hvorved ministeriet forinden videre foretoges forlangte min ytring i så henseende. Af de antydede grunde tog jeg ikke i betænkning at indgå på ministeriets forlangende og modtog dernæst underretning fra samme om, at der var tilskrevet den fungerende

direktion for Landbohøjskolen, konferentsråd Dahl, det fornødne med hensyn til overdragelsen til mig af den omhandlede ejendom. Efter at betalingssummen 10544.3 var betalt af mig blev skødet på ejendommen senere udstedt d. 4. december d.å..

Jeg forefandt bygningerne, stalden og udhusene i en overmåde forfalden tilstand og min trang til udvidet plads var så stor, at jeg tog det eneste brugelige loft straks i brug ved der at henlægge en del af min indhøstede havre. Det blev nødvendigt samtidig med opførelsen af en ny ladebygning at underkaste samtlige bygninger en fuldstændig reparation. Jeg solgte af den til ejendommen hørende mark 2 parceller mod øst, en til bager Hamann og en til værtshusholder Nielsen for 12 sk. kvadratalen forbeholdende mig selv den nærmest bygningerne liggende del, som jeg da, når jeg tillige kunne blive ejer af den tilstødende mark mod nord, der begrænses af kirkegården og min gamle limtørringsplads og som jeg i 1858 havde lejet på 10 år, ville kunne bruge i bekvem forbindelse med mine øvrige ejendomme.

Arbejderne på den købte ejendom, som i virkeligheden blev og derfor også straks benævntes »Avlsgaarden« påbegyndtes d. 10. september og fuldendtes til udgangen af oktober. Den i flugt med den gamle østre længe opførte nye ladebygning rejstes i de første dage af oktober. De gamle længer afstivedes og førtes i højde med den nye tilbygning, tagbeklædningen fornyedes og ny hakkelsesmaskine blev opsat og heste- og kostald indrettet.

Den gamle svinestald der i sin højst forfaldne tilstand afgav et væmmeligt skue, var blevet nedbrudt og borttaget, det i de første dage, ligesom et med mudder og anden uhumskhed opfyldt vandhul på den østlige side af bygningen straks efter blev fyldt for til det kommende år at planeres og indrettes til møddingsplads. Den gamle forsømte have udlagdes for en del til mark. Grøfterne omreguleredes; en ny udkørselsport til Køhlertsvej med stakit blev indrettet. Træplantningen eftergæet.

Samtidig dermed skred arbejdet frem med den gamle limtørringsplads og trankogeareal. Den 9. oktober optoges de gamle limtørringsrækker, de fleste var veteraner der ikke kunde tjene mere. Trankogeriet erholdt en slags gårdsplads som jeg på den vestlige side omhegnede med et plankeværk for såvidt muligt at hindre lugten at udbrede sig. En ny makadamiseret vej beplantet med kastanie-træer fra oliemøllen indtil trankogeriet, forbindende mine ældre fa-

»Avlsgaarden« ved Køhlertsvej (nuv. Holmbladsgade) som Holmblad i 1859 erhvervede fra Veterinærskolen. Porcelænsmaleri 1871. Privateje.

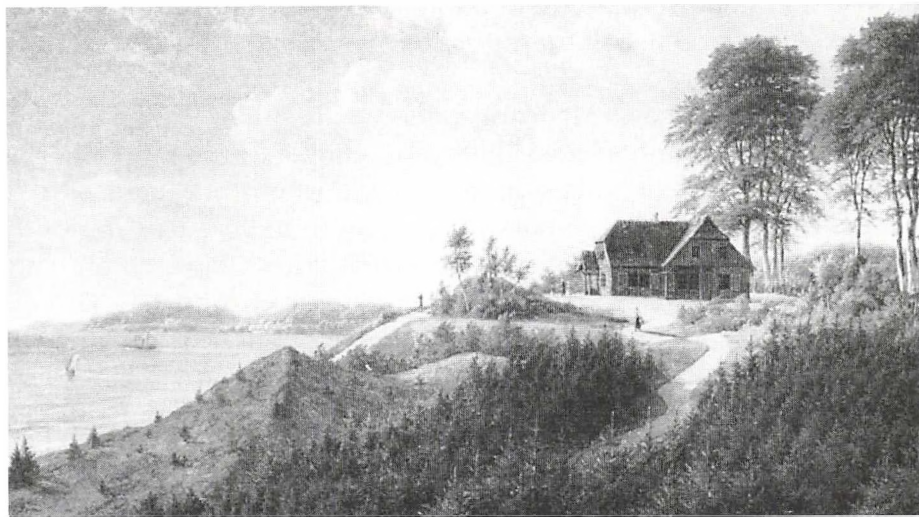
brikker med Avlsgaarden, gående over den nye limplads til den østlige indgang til Avlsgaarden blev anlagt; den gamle limplads og glacié og tjørnehækken ryddet, som tidligere adskilte limplads fra magistratens jord (No. 19 A). For at skjule trankogeriet og for i det hele taget at forskønne udsigten og omgivelserne anlagdes en træbeplantning omkring trankogeriet. I samme øjemed lod jeg det nærmest mod nordøst liggende hjørne ligeledes beplante.

Det gamle våningshus på Avlsgaarden, hvor min moders forældre havde henlevet tidligere flere år, indrettedes til 2 lejligheder for nogle af mine folk. Opad ladebygningens sydlige gavl sattes et espa-

lieret kejserinde-pæretræ, som forhen stod i hovedgårdens have, og er der blevet erstattet af en nektarin.

I løbet af juli måned lod jeg anbringe i grøften langs hovedbygningens facade ud mod Landevejen en trærende med dæksel for at forhindre de ubehagelige uddunstninger fra dette vandløb. Arbejds- og vognskuret blev udvidet, den forhenværende kostald flyttet til Avlsgaarden. Haven modtog en del forskønnelse og forbedringer. Den forhenværende andegård, hvis vand i meget kort tid fordærvedes, blev omskabt til et reservoir for vandplanter, i midten af samme blev et lille springvand indrettet, hvorpå anbragtes en lille figur, som var mig foræret af generalkonsul Salomonsen. Det forhenværende hus til ænderne blev nu benyttet af et par påfugle, som i kort tid blev meget tamme, og ænderne henflyttedes til den gamle vandbeholder udenfor fabrikkerne, hvor et nyt andehus blev opført på en flydebro. Hønsegården fik en ny besætning af polske høns, sort med hvid top.

I løbet af sommeren lod jeg de eksisterende familieportrætter restaurere, nogle kopiere for at fuldstændiggøre samlingen på eet sted af portrætter af mine dyrebare forældre, deres forældre og nærmeste forfædre, samt af min hedengangne og nulevende hustru. Denne samling, der skal bære vidnesbyrd om min kærlighed

»Skovbakken« i Skodsborg. Dørstykke udført af F.C.Kiærshou 1860. Privateje.

og interesse for min slægt og hvad der vedrører den, blev færdig i slutningen af juli måned og bestod af portrætter af mine oldeforældre (min oldefader toges efter ubekendt mester, min oldemoder original), af mine bedsteforældre (min bedstefader original af Jensen, min bedstemoder kopi af Hansen efter et ældre portræt i familiens eje), af mine forældre (kopier tagne af Hansen og Hagelstein efter originaler af Jensen) samt af portrætter af min salig hustru, min nulevende hustru og mig selv malede af Hansen⁴⁷.

I det værelse (Spillestuen kaldet) hvor disse portrætter blev op-hængt, lod jeg over den ene dør anbringe en afbildning af mit lyststed i Skodsborg, malet af Kiærshou, ligesom pendanten er over den anden dør⁴⁸.

Jeg havde den store fornøjelse i dette efterår at blive ejer af min bedstefaders (min faders fader) skrivepult⁴⁹, som ved auktion efter ham var kommet ud af familiens eje, købt af en marskandiser Nielsen, af denne solgt til kammerjunker Jerome d'Aqueria, og af denne tilbudt mig til salg, da jeg en dag var budt til fadder sammen med ham hos kammerjunker Emil Sick.

Skrevet i efteråret 1860.

1861:

Efter ervervelsen af Avlsgaarden blev det min nærmeste opgave at blive ejer af den ovennævnte til limtørringsplads udsete mark (19 A stor 80580 kvadratalen)⁵⁰, der adskiller Avlsgaarden fra mine andre ejendomme.

De med Københavns Magistrat i denne anledning indledede underhandlinger frembød adskillige vanskeligheder, dels var den af Magistraten forlangte købesum af 10000 uforholdsmæssigt højt ansat, dels forlangte at jeg ved offentlig auktion skulle vedstå mit bud. Borgerrepræsentanternes samtykke forbeholdtes tillige, og endelig skulle den bestemmelse påhvile jorden, at når en udvidelse af Vor Frelsers Kirkegård med tiden blev anset fornøden, da skulle jeg være forpligtet til at afstå af grunden det forlangte areal, mod derfor at erholde tilbagebetalt en tilsvarende del af købesummen, beregnet efter den erlagte betaling.

Endelig lykkedes det at få købesummen nedsat til 8000 således at jeg ved offentlig auktion skulle vedstå dette bud og iøvrigt som ovennævnt med hensyn til afståelse af jord til kirkegård. Auktionen

blev berammet til d. 11. februar d.å. og jeg blev højstbydende med sum 8000 Rd.

Af arbejder der i dette år udførtes ved mine ejendomme her, da fuldførtes ved min Avlsgaard de få ting, der endnu stod tilbage fra forrige år, såsom møddingspladsens hensigtsmæssige indretning ved at samme blev brolagt, og en post med brønd indrettet til opsamling af møddingvandet.

Ved fabrikkerne blev den gamle park, som, tæt beliggende udenfor dampoliemøllen, hidtil havde tjent mig som vandbeholder, og som nu er overflødig efter indlægget af fersk vand, opfyldt og indhegnet med plankeværk for at tjene som kuloplagsplads. Det tidligere benyttede kulrum i bræddehuset ved stearinfabrikken blev opdelt i 2 rum, hvoraf det ene benyttes til oplag af talg og stearin, det andet til oplag af voks og vokslys.

Med hensyn til det sidstnævnte, da afkøbte jeg i dette forår hr. kammerråd Feilberg⁵¹ den af ham ejede vokslysfabrik på Blegdammen. Det hele inventarium, som iøvrigt var i en højst dårlig tilstand, flyttede jeg herud og brugte det i forening med min stearinlysfabrik. Det meste var kun til at brænde og ellers at søge realiseret på bedste måde. Den gamle metode at rulle lysene afløste jeg ganske ved at støbe dem i de sædvanlige forme der bruges til stearinlys, og iøvrigt søgte jeg såmeget som muligt at simplificere den hele fabrication.

Voksblegen indrettede jeg i det sydlige hjørne af min gamle limplads ved der at anbringe lange lave rækker på hvilke løse med lærred bespændte rammer blev hensatte med den behandlede voks.

I det foregående år havde jeg begyndt at dræne de af mine jorder der er beliggende på den vestre side af Amagerbro; dette fuldendtes nu i dette år tilligemed en fuldstændig dræning af min lod i Sundbyøster samt den vestre ende af Englodden.

I min have blev den derværende stenhøj forstørret og partiet der omkring forandret til en stor græsplæne med bestandig grønne træer.

Skrevet i efteråret 1861.

1862:

I dette år er ingen væsentlige forbedringer foretaget med ejendommene. Disses eftersyn og havens forskønnelse i enkelte retninger

har som sædvanlig fundet sted. Hestestalden på den gamle Møllegaard er blevet forandret til stald for store svin samt 8 køer, som er det antal, hvortil min besætning af køer er forøget, da jeg ved efterhånden at have fået flere marker også har fået mere græsgang. Tre af lejlighederne på Gamle Møllegaard er forandrede til een i hvilken er indrettet malkestue samt lejlighed til min gartner; hans kone forestår opsynet med kørerne og behandlingen af mælken.

Skrevet i efteråret 1862.

1863:

I min fabrikation i dette år er ikke sket andre væsentlige forandringer end i lysfabrikationen, hvor en forøgelse har fundet sted ved indførelsen af en ny slags lys, paraffinlys kaldet. Af apoteker Ørnstrups⁵² enke købte jeg en lille fabrik som denne ejede. Jeg udflyttede denne her til Amager, forenede den med min stearinlysfabrik og vokslysfabrik, således at det udhus som benyttedes til vokslysfabrikation blev noget udvidet og deri opstillet de forskellige apparater til støbningen af paraffinlys.

Mine forretningers stadige gode fremgang tillod mig atter i år at forøge mine ejendom her på Broen, ved at ejendommen No. 16⁵³, af mig nu kaldet »Tikjøb« (den 10. ejendom jeg har købt og samlet her ved min ejendom Liimfabrikken) blev budt til salg og af mig købt for 8000 Rd.. Ejendommen støder mod øst til min Avlsgaard, mod syd til Køhlertsvej og mod vest til Landevejen og har således for min ejendoms arondering en meget heldig beliggenhed; dels af denne grund og dels for at undgå losseplads og deslige købte jeg denne, har udlejet samme til en handelsgartner. Også har jeg tænkt mig, at hvis Københavns Magistrat engang i tiden blev nødsaget til at udvide den ved vejen afliggende kirkegård, da var det mere hensigtsmæssig for mig at afstå denne ejendom end nogen del af min nu til limtørring indrettede plads.

En anden forbedring ved min ejendom fandt også sted i dette år, nemlig ved min beboelseslejlighed, idet jeg udvidede entreen til haven ved at foretage en udbygning af samme mod øst, hvorved jeg opnåede at få en net og hyggelig havestue og idet jeg tillige gjorde en tilbygning mod sydvest til hovedbygningen fik jeg et værelse til eget Brug.

Det nybyggede kvarter i Sundbyvester ved Nygade og Asfaltvejen

havde i lang tid følt savnet af en skole. Sogneforstanderskabet havde ikke vidst at skaffe midler til at købe en grund til at bygge en sådan på, så for at fremme denne sag, besluttede jeg at skænke af de mig tilhørende byggegrunde på dette sted et areal stort cirka 6000 kvadratalen til nævnte øjemed. Mit tilbud blev velvilligt modtaget og jeg håber nu til næste år at få opført en skolebygning til nytte for denne del af Sundbyvester by i hvilken en altfor stor del børn har måtte undvære skoleundervisning.⁵⁴

Skrevet i efteråret 1863.

Parti fra Nygade (nuv. Sverrigsgade) med de af Holmblad opførte arbejderboliger til venstre og B & W Arbejdernes Byggeforenings huse til højre. I baggrunden den i 1863 opførte kommuneskole. Porcelænsmaleri 1871. Privateje.

1864:

Dette år 1864 i hvilket vort stakkels sønderlemmede fødeland har måttet udstå stor nød og mange trængsler har ens opmærksomhed mere været henvendt på alt hvad der angik dette end på egne private anliggender.

Mine forretninger har derved været af ringe omfang, i enkelte grene for en del fremkaldt ved afbrydelsen af min samhandel med vore os frarøvede Hertugdømmer, men iøvrigt dog efter omstændighederne af et tåleligt resultat.

»Store Mølle« set fra Amagerbrogade. Porcelænsmaleri 1871. Privateje.

Disse forhold skulle synes lidet passende til at udrede sine forhold og dog blev det anderledes hvad mig angik. Min i 35 år værende nabo møllermester Augustinus ville absolut afhænde sin ejendom Store Mølle kaldet, bestående af en damp- og vejrmølle⁵⁵.

Efter oftere tidligere forgæves at have tilbudt mig denne fornyede han nu atter sin anmodning, og da jeg af forskellige grunde ikke kunne være tjent med at denne ejendom kom i andre hænder, besluttede jeg mig til at købe samme for købesummen 50000 Rd. Ejendommen og navnlig møllerne var meget forsømt. Jeg købte ejendommen i april måned og tiltrådte samme d. 1. maj. Straks foretoges den nødvendige reparation af hele maskin- og mølleværket i dampmøllen, derefter af vindmøllen, en ny hovedaksel, nye hjul og kort sagt et fuldstændigt eftersyn såvel ind- som udvendigt. Vindmøllen blev malet hvid med røde vinger, og den hele reparation kostede cirka 8000 Rd.. Haven afdelte jeg i omtrent 2 lige dele, hvoraf den vestlige skal høre til beboelseslejligheden og den østlige blev atter delt i 2 dele hvoraf den sydlige blev dannet til en gård for lysestøberiet med et derpå af mig opført skur til opbevaring af talg, og den nordlige bestemt til mistbænk- og køkkenhave. En lod beliggende ved Landevejen lod jeg dræne, jævne og pløje og håber snart at have den ud af den dårlige og forsømte tilstand, hvori den i alle de år jeg erindrer har befundet sig.

Hovedbygningen underkastedes det nødvendige eftersyn og vil komme til at afgive en god beboelse. Et sidehus mod nord for hovedbygningen blev inddelt i 2 kamre til 8 møllersvende, hvorved mere plads forskaffedes på møllen, hvortil der ofte er stort brug.

Skrevet i efteråret 1864.

1865:

Landet er tabt og bliver vist næppe genvundet. Indre politiske stridigheder i det tilbageblivende. Landets børn delte i forskellige partier. Alt dette afgiver naturligvis stemninger og rivninger, som var alt andet end hyggelige eller trøstende efter så store tab og ydmygelser. Det eneste sted hvor trøst kan findes er i et stille familieliv og ved at røgte sine forretninger på en tilfredsstillende måde.

Forskellige forbedringer er i dette år indført ved min fabrikation, dels i København ved min kortfabrik, som hurtigpresse, stenokopitrykmaskine samt polermaskine og dels her ved en ny støbemaskine

i lysestøberiet, og ved en udvidelse af beholdninger til råmaterialers opbevaring i limfabrikken.

Veje og grøfter har undergået hovedeftersyn, den gamle limplads' sydlige del er drænet, samt 3 agre i min hovedlod i Sundbyøster og den vestlige ende af Englodden merglet. På 2 af mine ubebyggede parceller købt af Veterinærskolen i 1857 har jeg opført 2 arbejderboliger No. 25 v og No. 25 x, hvoraf det første er solgt. Disse er indrettede til 2 familier såvel med tilhørende lille have, og agter jeg til næste år at opføre 2 lignende, som da enten skulle bortsælges eller indrømmes de bedste af mine arbejdere⁵⁶. De øvrige parceller på dette jordstykke, cirka 18000 kvadratalen har jeg i disse dage tilbudt som gave til en arbejderforening der har dannet sig for at opføre gode arbejderboliger, for således at hjælpe til at fremme en sag jeg finder af den allerstørste betydning for den arbejdende klasse⁵⁷. Kun har jeg stillet de betingelser at skole og fattighjælp skal være Tårnby sogn uvedkommende, da dette alt er stærkt betyngt af den store udflytning fra København og Christianshavn, samt et en vej skal indrømmes mig fra Nymølle over i en tilgrænsende grund til den på parcellerne anlagte vej.

Af ejendomsforøgelser har fundet sted den at jeg har tilkøbt mig ejendommen No. 6 på Amagerbro af distriktslæge Feilberg for Rd. 10000⁵⁸. Den er nu blevet indrettet til beboelse og snedkerværksted for snedker Lassen, der i adskillige år har boet i min ejendom Haabet, hvilken lejlighed nu er istandsat, indrettet og bortlejet til beboelse for en familie.

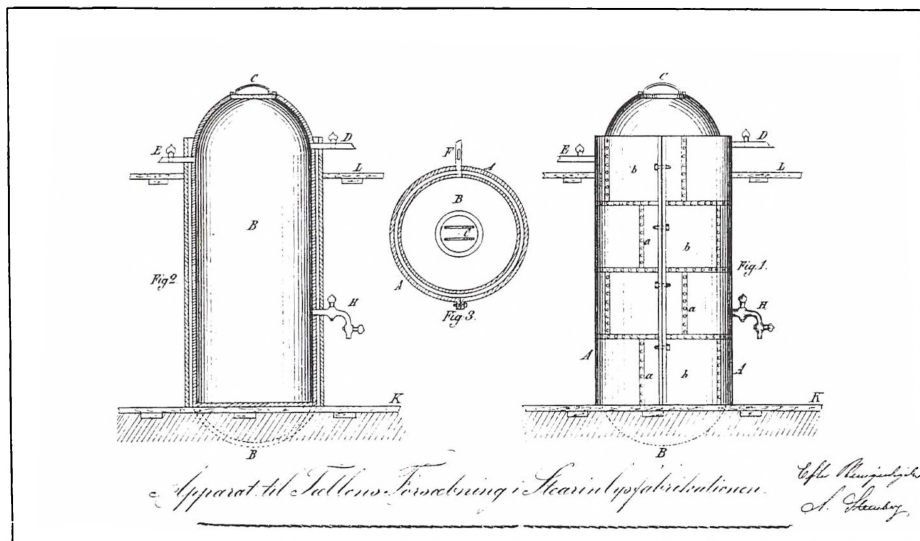
Af større reparationer i d.å. er mit eget beboelsessted samt udbygning eftersete og malede.

Skrevet i efteråret 1865.

1866:

Dette år har været af en noget afvekslende natur for mig, idet jeg i længere tid har måttet være fra mit hjem. En baderejse blev mig nemlig tilrådet for mit helbreds skyld og iværksat idet jeg foretog denne ledsaget af min huslæge Feilberg til badet Tarasse i Graubünden. Rejsen medtog 6 uger fra midten af juni til den sidste del af juli og omtrent resten af sommeren tilbragte jeg med min familie på Skodsborg.

Mine forretninger har haft en jævn og tilfredsstillende gang. Ly-

Den 13/4 1867 opnåede Holmblad 10 års eneret på anvendelse af dette apparat til tællens forsæbning under højt damptryk i stearinlysfabrikationen. Tegning fra det udstedte privilegium. Privateje.

sestøberiet er blevet udvidet ved en ny tilbygning og anlæg af en dampkedel med tilhørende autoklave, hvori talgen forsæber under et tryk af 10 atmosfærer. Denne fremgangsmåde fordrer mindre kalk og som følge deraf mindre svovlsyre og vil efterhånden nok betale sig, uagtet at anlæget har været dyrt i forhold til dets størrelse, omtrent 11000 Rd.

Som jeg havde bestemt i fjor har jeg opført i år på mine parceller af Veterinærskolens forrige grund endnu 2 arbejderboliger No. 25 y og 25 z; af disse har jeg solgt No. 25 y og No. 25 x af de i fjor opførte og har således kun No. 25 z tilbage som jeg agter at beholde. 25 y har jeg senere købt tilbage efter ejerens dødelige afgang.

Skrevet i efteråret 1866.

1867:

Ingen væsentlige forandringer i nogen retning er foregået ved min virksomhed i dette år. Alt har været i en jævn rolig fremadskridende gang.

Den 18. maj holdt min kære søn Jacob bryllup med Harriet

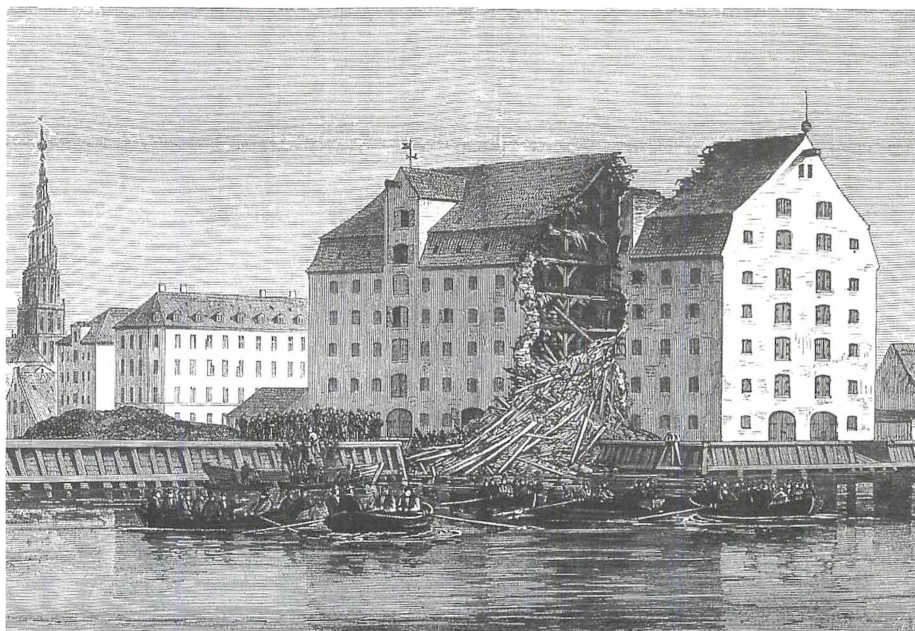
Brücker i Hollænderby Kirke på Amager – og drage ind i beboelseslejligheden på »Store Mølle« som i løbet af vinteren var blevet en del forandret og istandsat.

Skrevet i efteråret 1867.

1868:

Dette år har navnlig udmærket sig ved en ganske overordentlig lang og skøn sommer med en stadig varm temperatur, meget tør, men uden trykkende luft. En sommer som denne har jeg ikke oplevet, og har den med hensyn til min limfabrikation været meget gavnlig; den største og bedste produktion i denne fabrikation jeg nogensinde har haft har fundet sted.

Den 1. oktober skete for mig det uheld, at en del af det såkaldte Grynmøllens Pakhus⁵⁹ styrtede sammen. Jeg havde paa 6. loft på den del der nedstyrtede ca. 4000 Tdr. hørfrø henliggende. Af disse forblev på den tilbageværende del af bygningen 564 Tdr. og resten faldt i ruinerne sammenblandet med raps; et stort tab forårsagedes herved.

Grynmøllens pakhus efter sammenstyrtningen 1. oktober 1868. Xylografi i Ill. Tidende 1868.

Den 16. oktober nedkom min svigerdatter med et velskabt pigebarn; gid hendes dage må blive mange og så lykkelige som de ønskes af mig.

Skrevet i efteråret 1868.

1869:

Året 1869 har gået sin jævne gode gang uden der er noget særdeles fremtrædende at anføre; ved min ejendom er sket den forøgelse,

Lauritz Peter Holmblads skydeskive fra Det kgl. Københavnske Skydeselskab og Danske Broderskab 1869. Her ses bl.a. det i 1869 opførte store tømmerbyggede pakhus og i baggrunden til venstre »Røde Mølle« og til højre »Store Mølle«. Sølyst.

at jeg mod syd til mit pakhuis har opført en pakhuisbygning bestående af kælder samt 3 lofter, der ialt kunne rumme 7 a' 8000 Tdr. frø, og kælderen bestemt til lager, navnlig for talg. Bygningen er ikke som af mig ønsket af grundmur, hvilket ikke blev mig tilladt på grund af beliggenheden indenfor demarkationslinien, men derimod en stærk bræddebygning, der aldeles opfylder sin bestemmelse, men kun har den mangel, at den formedelst dens bygningsmåde forårsager en større præmie ved assuranzen. Da et stykke af haven måtte indtages til denne bygning, skete på det sted nogen omlægning af gange, og et udmærket ferskent træ måtte flyttes, men uden held, da samme i denne sommer lempelig er afgået ved døden; jeg har nu flyttet et ferskent træ fra min ejendom i Skodsborg, der henstod ved staldens gavl, hensat dette i en ferskenkasse i Store Møllehave, og håber på bedre held. Iøvrigt har alt i min familie i dette år strålet af lykke og velsignelse, og Gud således som altid været os nådig.

Skrevet i efteråret 1869.

1870:

Dette år har, hvad forretninger og udvidelse af min hele virksomhed angår, intet af fremvise, der i særlig grad behøver at fremhæves. Derimod i mit private liv er det et af de år der har haft stor betydning for mit huslige forhold. Min datter Therese blev d. 26. januar forlovet med løjtnant Robert Gravenhorst⁶⁰ fra Stockholm, og deres bryllup fandt sted d. 2. november i Vor Frelzers Kirke; familie og venner havde i rigt tal samlet sig til denne højtidelighed, og varm deltagelse blev os vist fra mange sider. Efter vielsen om aftenen kl. 7, tilbragtes den øvrige del af aftenen her hjemme. Gården var oplyst med gasblus og det hele havde et festligt præg. Brudeparret kørte derefter til Skodsborg og tilbragte der 3 dage; den første dag modtog de til middag den nærmeste familie. Vejret var i disse dage vidunderligt skønt, og for de nygifte står sikkert disse dage som noget aldeles uforglemmeligt. En rejse til Hamborg, Berlin og Dresden førend deres endelige rejse d. 30. november til deres nye hjem i Stockholm, foretoges få dage efter brylluppet og varede 10 a' 12 dage.

I anledning af denne forbindelse har jeg med min familie i maj måned foretaget en rejse til Stockholm, hilst på familien Graven-

horst, og derved yderligere befæstet et tidligere tilstedeværende venskabsbånd.

Skrevet i slutningen af 1870.

1871:

Efter at således det foregående år med dets store forandringer i mit huslige liv var tilendebragt bestemte vi os til i januar måned dette år at foretage en rejse til Stockholm for der at besøge vor datter The-

Bondegården »Den 8. Juli« på Backersvej som Lauritz Peter Holmblad lod opføre i 1871-74 efter tegninger af arkitekt Hans J. Holm. Gårdens fjerde længe som lukkede gårdspladsen var endnu ikke opført da prospektet blev udført. Porcelænsmaleri 1871. Privateje.

rese. Rejsen gik heldig, og alt var såre godt. Kun klagede min svigersøn over utilstrækkelig beskæftigelse. Min tanke at hjælpe på dette ved en forandret livsstilling blev alt iværksat i maj d. å., idet jeg til ham købte godset Wegeholm⁶¹ i Skåne 2 a' 3 mil fra Helsingborg, af størrelse 2800 Td. land der indbefatter skove og bøndergods. Købesum Rd. Sv. 586000.

Han tog sin afsked fra søetaten og flyttede til Wegeholm i juli måned d.å. Ejendommen var i høj grad forfalden, men hvis jeg ikke har taget fejl, antager jeg at min svigersøn ved dygtighed og energi,

Interiør fra Havestuen som Lauritz Peter Holmblad lod indrette i 1871 med panelværk i intarsia udført af dekupør Christian Rønne. Havestuen står idag fuldstændig intakt.

vil forstå at omdanne denne til en behagelig og indbringende ejendom.

Med hensyn til min ejendom her på Amager er kun den væsentlige forandring sket, at jeg for at vinde bedre udbytte af mine marker som henhøre under Sundbyøster har bygget en bondegård på min jordlod matr. 50 i Sundbyøster, tilkøbt liggende mod vest 16 Td. land, således at der ialt nu henhører til denne gård ca. 40 Td. land. Bygningerne er opført i stil fra Christian d. 4's tid⁶².

Iblandt de forskellige der i dette år har taget mine ejendomme og fabrikker i øjesyn, må jeg fremfor alle nævne Hans Kongelige Højhed Kronprins Frederik. Han viste mit hus denne store ære og beså alt med megen interesse og ikke liden fagkundskab.

Af ombygninger i d.å. fandt sted, at staldbygningen på Store Mølle blev flyttet mod øst, og at den kunstneriske udsmykning af min havestue blev fuldendt. Væggene med forskelligt indlagt træ, loftet i stukkatur⁶³.

Skrevet i slutningen af 1871.

1872:

Dette år har i det væsentlige bragt lykke og tilfredshed i alt hvad der angår min hele merkantile virksomhed. Iøvrigt har tanken stadig været beskæftiget med realisationen af den plan, som også i det kommende år vil blive iværksat, nemlig optagelsen af mine sønner i min hele fabriks- og handelsvirksomhed. Min ældste søn Jacob, som alt har stået mig bi i flere år, skal optages som aktiv deltager og min yngste søn Julius, som i de sidste 1¹/₂ år dels har opholdt sig i Antwerpen, dels i Brüssel, skal have fr. prokura, for ligeledes at deltage i samtlige mine forretninger.

Forskellige forandringer og forbedringer der agtes indført i det kommende år, er i dette år forberedt, og ligesom jeg nu mener ved efterhånden at trække mig noget ud af forretningerne for at lade mine sønner komme til roret, og derved give dem større handlefrihed og selvstændighed, således håber jeg også herved at se beviser på deres dygtighed, flid og udholdenhed og således fremgang og yderligere blomstring af de forskellige foretagender, som af mig i årenes løb er satte i gang.

Men ingen roser er uden torne, og således har denne plan alt fremkaldt den forandring at min søn Jacob i dette efterår er flyttet

fra sin bolig her og indtaget bolig i Kronprinsessegade No. 26 for derved at kunne være nærmere forretningerne i Gothersgade.

Det hus på Amagerbro No. 3, som han har beboet, blev nu således benyttet, at min gartner har bolig i den sydlige del af huset og de 2 værelser mod nord er indrettede til afbenyttelse for min datter Therese under sine ophold her.

Den 26. april stiftedes af samtlige mine arbejdere en syge-og begravelseskasse.

Den 13. juni åbnedes den store nordiske Industriudstilling i København. Jeg tilkendes sølvmedalje og mine fabrikker besås af medlemmer af industrimødet⁶⁴.

Skrevet i slutningen af 1872.

1873:

Ved den i forrige år omtalte forandring af mine forretningers ordning og min søns flytning herfra, blev bestemt at nedlægge dampmøllen, og kun at vedligeholde vindmøllen. Den hele dampmølle med maskine, mølleværk o.s.v. blev bortsolgt ved offentlig auktion. Det ved disse sagers borttagelse indvundne lokale blev benyttet til en udvidelse af stearinlysfabrikken, hvilket var den eneste måde hvorpå denne fabrik lod sig udvide, da ingen nye bygninger ifølge demarkationsloven må opføres. En ny 10 hestes dampmaskine og en ny koldpresse fra Burmeister & Wain opsættes, ligesom en ny varmepresse fra Belgien samt mine 4 ældre presser henflyttedes til dette lokale, således at dette optage alle presserne til stearinlysfabrikken og det gamle lokale i den gamle fabriksbygning hvor disse tidligere havde henstået blev alene indrettet til kogning og støbning af talgmassen til kager. Ved en jernbane blev disse 2 lokaler sat i forbindelse med hinanden, og i støberiet opsættes til prøve 2 lysestøbmaskiner. I vindmøllen blev en kværn indlagt og sat i forbindelse med dampmaskinen for at kunne benyttes når stille vejr indtræffer.

I Haabets stueetage lod jeg indrette et asyl for mine arbejderes børn indtil et antal af 30, og bliver dette gerne benyttet og har det vist sig hensigtsmæssigt.

Min bondegård som i 1871 blev opført, men hvis værelser ikke havde modtaget nogen udsmykning, blev denne udført for største delen i år, og vil blive fuldendt i det kommende år.

I dampoliemøllen blev en ny varmepresse opsat, således ordnet at

denne, når en større produktion ønskes, kan sættes i forbindelse med det øvrige værk.

En meget glædelig, betydningsfuld og for mit hus hædrende begivenhed fandt sted i dette år, idet Deres Majestæter, vor allernådigste konge, Kong Christian den Niende og vor allernådigste dronning, Dronning Louise, ledsagede af deres tvende børn, Hendes Kongelige Højhed Prinsesse Thyra og Hans Kongelige Højhed Prins Valdemar, aflagde os her et besøg d. 25. marts d.å.

Skrevet i slutningen af 1873.

Christian (sign.)

Louise (sign.)

1874:

I dette år er ingen væsentlige forandringer foretaget. Min søn Julius' indkaldelse til militærtjenesten forårsagede at jeg varetog hans forretninger her på Amager, og dette i forbindelse med min datter Maries rejse til udlandet med sin søster og svoger, gjorde at ingen udflytning til Skodsborg i sommer fandt sted, men at jeg og min kone forblev her på Amager. Udsmykningen af bondegårdens værelser etc. er i dette år fuldendt.

Skrevet i slutningen af 1874.

1875:

Året 1875 er foregået på sædvanlig måde og ingen forandring af ejendommen eller forhold der fortjener særlig omtale, dog må bemærkes at 5 nye støbemaskiner til lysestøberiet anskaffedes, samt at gentagne forhandlinger med Tårnby sogneråd om Bomhuset⁶⁵ på Amagerbros flytning til skellet mellem landet og Staden København tilendebragtes således: Jeg påtog mig at bygge et nyt bomhus på en parcel af min ejendom Tikjøb; dette skulle vedblive at være min ejendom, kun at jeg indrømmede sognet brugen deraf så længe at bompengene vedblev at opkræves. Den ydre vedligeholdelse påtog jeg mig mod engang for alle at modtage kr. 200 og det gamle Bomhus blev mit, dog at samme skulle nedrives. Den hele ordning fuldendtes i dette år og indflytningen i det nye Bomhus fandt sted d. 26. december d.å..

Skrevet i slutningen af 1875.

Parti fra Amagerbrogade med det af L.P.Holmblad i 1875 opførte nye Bomhus til venstre. Skorstenen i baggrunden hørte til Fredens Møllers Fabrikker ved hjørnet af Holmbladsgade. Akvarel af Karel Zedivy 1901. Københavns Bymuseum.

1876:

I dette år har ingen væsentlig forandring fundet sted. Min søn Julius foretog en rejse til Amerika til Philadelphia Industriudstilling og vendte lykkelig hjem.

Skrevet ned i slutningen af 1876.

1877:

Et fuldstændigt eftersyn af alle bygninger har fundet sted i dette år. Maling af facader og alle stakitter langs Landevejen etc., ligesom også 2 støbemaskiner til lysestøberiet er anskaffede.

En betydningsfuld begivenhed har i dette år i min familie fundet sted ved min søn Julius' forlovelse med Ana Dorthea Suhr, datter af min gamle fortræffelige ven, etatsråd Ole B. Suhr. Forlovelsen skete d. 13. februar og besegledes på Sølyst i Ordrup Kapel d. 21. september i år. Samtidig forlod min søn min forretning for d. 23. novem-

ber, det Suhrske Hus' stiftelsesdag, at indtræde i dette firma med sin svigermoder og dets mangeårige medarbejder, grosserer Isberg. Gid dette må blive til alle vedkommendes lykke.

Skrevet i slutningen af 1877.

1878:

I Store Mølle er i dette år anbragt en kværn væsentligst til formaling af majs. I No. 3 er i stueetagens nordlige del indrettet en familieejlighed på 3 værelser, køkken etc., og i Nygade 25 y de 2 værelser til gaden forandrede til eet og deri indrettet lokale for en syskole for pigebørn fra almueskolerne i Sundbyerne, da håndarbejde ikke læres i disse⁶⁶.

Skrevet ved slutningen af 1878.

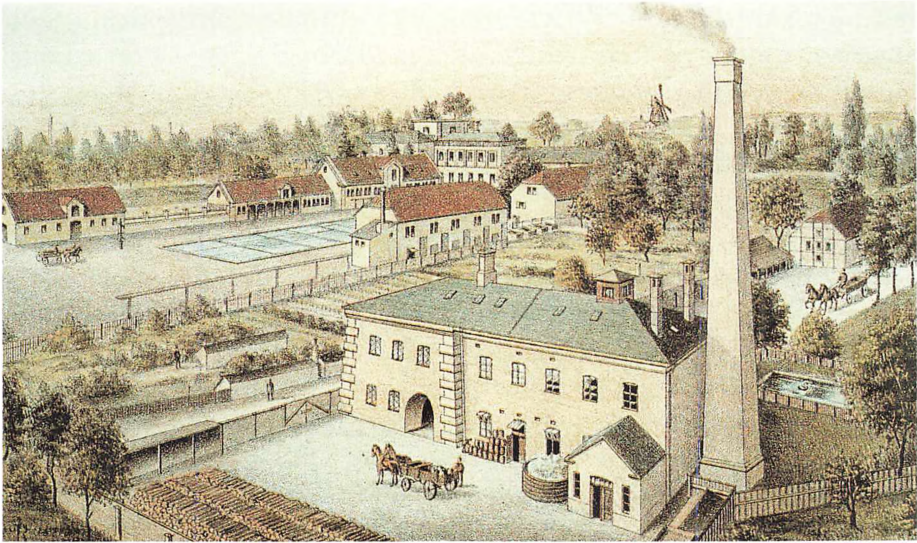
1879:

Dette år er gået roligt og tilfredsstillende og ingen væsentlige forandringer eller forbedringer foretaget.

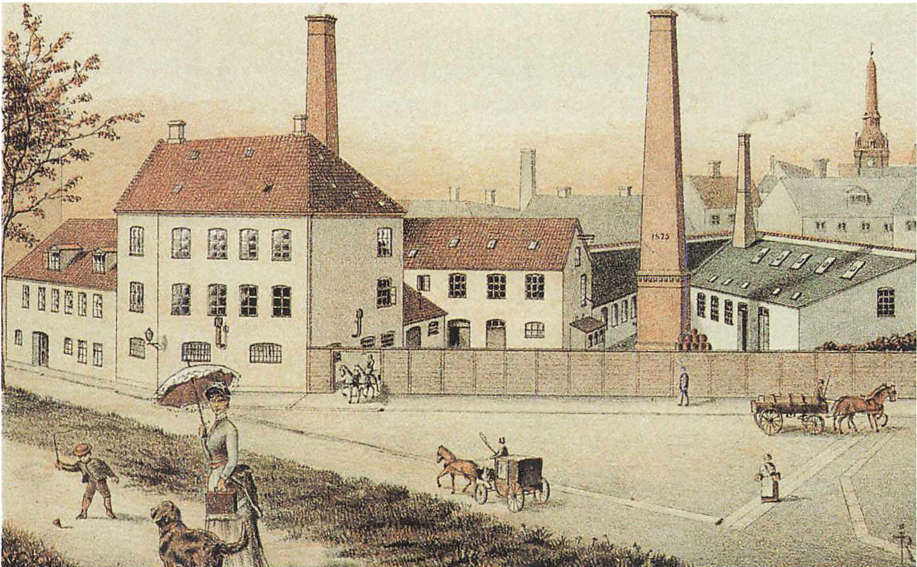
Ved slutningen af 1879.

1880:

Når jeg skal betegne dette år, da kan jeg uden overdrivelse sige, at det er det år i hvilket den største sorg, de største genvordigheder har hjemsøgt mig. Alt her ved min forretning gik tilfredsstillende; fabrikkerne var i god gang. Intet manglede af det man kunne kalde henhørende til de nyere forbedringer for den del af teknikken hvormed jeg beskæftigede mig, og da ville ulykken at en forfærdelig ildebrand d. 30. april middag kl. 12 i få timer aldeles ødelagde stearinlysfabrikken, oliemøllen og det dertil hørende pakhús. Beholdningerne var meget store, over 5000 Td. oliefrø, cirka 400 Oxh. olie, cirka 100 tons kager, cirka 100000 pd. lys foruden hvad der fandtes under arbejde, kort sagt værdier i alt med bygninger, varer o.s.v. der gik tabt, beløb sig til cirka Kr. 500000. Alt var assureret så derved fandt dækning sted, men standsningen, mangel på færdige fabrikata, så der måtte indkøbes hos kollegaer, forvoldte naturligvis tab. Men dette skulle ikke være den største sorg, der angik mit hus. Knap en måned senere d. 27. maj mistede jeg ved døden min kære uforglemmelige moder, 86 år gammel.

Vue over »Liimfabrikken« efter branden i 1880 som udraderede stearinlysfabrikken og olie-møllen. Den eneste tilbageværende del af det oprindelige trefløjede kompleks var pakhuset hvis ydermure overlevede og som ses yderst til venstre. I forgrunden »Store Mølle« efter at mølleskroget var nedtaget og bygningen indrettet til sæbefabrik. Litografi efter tegning af J.L.Ridter i N.Malmgreen: Danmarks Industrielle Etablissements II, 1889.

Den tidligere O.F.Asps stearinlysfabrik i Prinsessegade 1 på Christianshavn som L.P.Holmblad erhvervede i 1880 og henflyttede lysproduktionen hertil. Litografi efter tegning af J.L. Ridter i N. Malmgreen: Danmarks Industrielle Etablissements II, 1889.

En handel der længe havde stået på år og dag om at købe Asps Stearinlysfabrik⁶⁷ var endelig efter mange besværligheder blevet tilendebragt en månedstid førend den foran beskrevne ildebrand fandt sted. Dette gjorde i forbindelse med de vanskelige forhold at måtte bygge på Amager indenfor demarkationslinien, at jeg bestemte mig til at ombygge den i såmeget aldeles forfejlede, for ikke at tale om aldeles forfaldne Asps fabrik, indrette den efter mit system (autoklave) og således at indrette min stearinlysfabrik der, Prinsessegade 1 på Christianshavn. Oliemøllen bestemte jeg mig til at bygge på grænsen af demarkationslinien på en del af Avlsgaardens grund ved Køhlertsvej.

Stearinlysfabrikken fuldførtes i løbet af denne sommer og oliemøllen sattes i gang to måneder efter dens påbegyndelse, nemlig d. 24. november d.å. og i forbindelse med denne blev i samme tid opført på samme sted et dertil hørende 4 etagers pakhus⁶⁸.

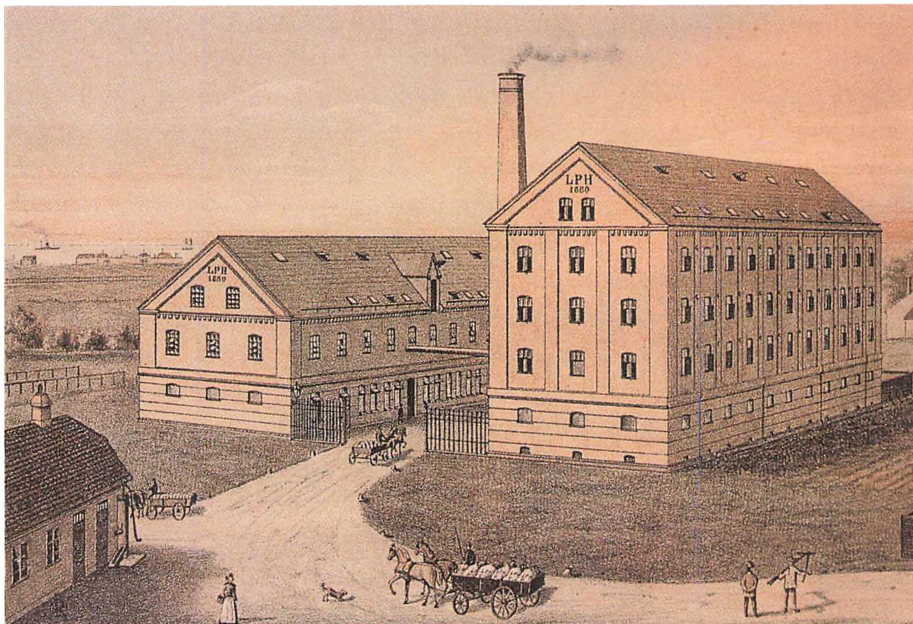
Alt viser sig såre godt, og begge fabrikker i fuldstændig gænge. Gasindlæg til oliemøllen blev mig tilladt at få fra Københavns Gasværk og vandforsyningen finder sted fra en 40 fod dyb boret brønd, som for tiden giver tilstrækkeligt vand, dog temmeligt jern- og kalkholdigt.

Ved slutningen af 1880.

1881:

Således som er beskrevet forud om mine nye fabrikkers anlæg i f. å. gik alt vedblivende godt i d. å.. Kun viste der sig den ulempe ved vandforsyningen til oliemøllen, at vandet sank så dybt i borehullet, at der måtte oppumpes direkte fra dette når forsyningen skulle være tilstrækkelig. Dette ville i længden blive for bekosteligt, og for at råde bod herpå, bestemte jeg mig til at lade foretage en ny boring ved den østlige ende af kedelhuset. Den blev boret til en dybde af 128 fod hvor Saltholmskalken nåedes. Det anses for unyttigt at bore dybere, da ingen erfaring havdes om dette lags mægtighed, og da der i en dybde af 75 fod havde vist sig et godt vandførende lag med rigeligt og ret godt vand, hævdes røret til denne højde og har forsyningen endnu til dato vist sig tilstrækkelig.

Da pladsen i min sæbefabrik i Regnegade var meget indskrænket, og da den nye fabrikationsmetode at indblande i sæben forskellige stoffer, navnlig kartoffelmel, harpiks, vandglas, hvorved den blev

Det nye kompleks med oliemølle og pakhus L.P.Holmblad i 1880 lod opføre på sin lod ved Køhlertsvej (nuværende adresse Jemtelandsgade 1 og 3). Til venstre ses »Tikjøb«.
Litografi efter tegning af J.L.Ridter i N. Malmgreen: Danmarks Industrielle Etablissemeter II, 1889.

langt billigere end den rene uforfalskede sæbe, og altså kunne sælges billigere, og da alle mine kollegaer havde indført denne metode, bestemte jeg mig til at nedlægge sæbekøgeriet i Regnegade og at anlægge et nyt i min ejendom herude Amagerbro No. 3 Store Mølle kaldet. Da jeg hertil måtte benytte selve møllebygningen og da møllen alene som vindmølle ikke vel kunne betale sig, nedrev jeg møllen og indrettede selve møllebygningen til et sæbekøgeri med de nyeste og bedste indretninger der i denne retning kendtes.

Denne ombygning begyndtes d. 1. juli og i oktober foretoges den første kogning, hvorved udbringes ved hvert kog 110 – 120 Td. sæbe, efter min formening simple varer, men publikum synes tilfreds da prisen er billig.

Ellers er ingen større forandring eller forbedring foretaget ved mine ejendomme på Amager, kun enkelte mindre som altid må finde sted, når det hele nogenlunde skal holdes i orden. Således er alle ejendomme og beboelseslejlighederne i disse gen-

nemgåede med de nødvendige reparationer, oppudsning, maling o.s.v. Sæbefabrikkens flytning fra Regnegade forskaffede bedre pakhusrum samt en højst nødvendig udvidelse af butikken.

Kronprins Frederik og Prins Hans bærede mig i dette forår med et besøg for at tage de nye fabrikker i øjesyn og gjorde samtidig en udflugt til bondegården.

Ved slutningen af 1881.

1882:

I dette år foretoges intet af videre betydning, ingen udvidelse eller væsentlige forandringer⁶⁹.

Ved slutningen af 1882.

1883:

Dette år har været som det forrige med hensyn til større foranstaltninger; kun fortjener at nævnes at da det viste sig at vandtilløbet til de artesiske brønde ved oliemøllen blev mindre og mindre i sommertiden og navnlig ikke tilstrækkelig når der arbejdes dag og nat, bestemte jeg mig til at benytte Magistratens tilladelse til at indlægge en vandledning fra Københavns Vandforsyning. Denne blev lagt midt i vejen der fører langs med kirkegården til Gl.Møllegaard og videre over Limpladsen langs med kirkegårdens østre hegn og udmunder i oliemøllens kælderrum.

Endvidere nedbrødes Nymølle, da denne er meget forfalden og det ikke kunne betale sig at foranstalte en større reparation. Afgiften var af lejereren ikke betalt i mange år. Grunden bliver indtaget til den tilgrænsende jordlod.

Ved slutningen af 1883.

1884:

I dette år er alle bygninger, plankeværker, stakitter og beboelseslejligheder underkastede et større eftersyn, opmalede o.s.v., ligesom det har fundet sted med min bondegård d. 8. Juli kaldet.

Københavns Kommune har nu efter mange års forhandlinger om denne sag påbegyndt et kloakanlæg her på Amagerbro til bortledning af det skadelige vand, der ledes til en pumpestation ved Kløver-

marksvejen og derfra videre til den østre strand i Sundet. Arbejdet agtes fuldført til næste år.

Som jeg i forrige år d. 3. maj havde den sorg ved døden at miste min mangeårige ven og frænde, inspektør Holmblad, således blev jeg atter i dette år d. 1. november berøvet min ligeledes mangeårige ven kammerherre J. Sick. På titelbladet af denne bog findes de begge afbildede, bærende denne som de overrakte mig på min bryllupsdag 1849, hvilket forud er nævnt.

Således er de nu begge for mig ej tabte men gået forud.

Ved Slutningen af 1884.

1885:

Som omtalt se f. å. blev kloakanlægget på Amagerbro fuldført i dette år og ledningen ført dels over min mark ved Store Mølle ejendommen, dels fra en ledning udført for Sundbyvesters vedkommende langs med min mark ved Amager Fælled, over min ejendom Haabet, alt til en brønd ved pumpestationen ved Kløvermarksvejen og derfra videre ved en ledning ud til den østre strand.

Ved selve mine ejendomme blev de nødvendige reparationer udførte og ved min limfabrik foretaget en nyttig foranstaltning. Da jeg nemlig efter branden 1880 meget havde savnet damp ved kogningen af lim, blev der i foråret indlagt en dampkedel i den lille halvtags bygning ved limkogeriets østlige ende, der således tilvejebragte den nødvendige damp til kogningen.

Den 8. juli var det min 70 års fødselsdag. Uden at ane noget blev jeg den dag meget overrasket ved de mange beviser på deltagelse der blev mig vist fra forskellige sider. For ikke at tale om min kone, børn og øvrige families store elskværdighed, må jeg særlig fremhæve deputationer med adresser fra mine folk, fra Tårnby sogneråd samt de forskellige byer på hele Amager. Jeg kan ikke nægte at alt dette glædede mig i høj grad, om det endog efter min betragtning var for meget for det, jeg havde formået at udrette i forskellige retninger for min føde⁷⁰.

Den 30. august havde jeg den fornøjelse at se i mit hjem til middag de ovennævnte forskellige deputationer; med min søn Jacob og hans kone var vi ialt 35 personer og spiste i den store stue.

Ved slutningen af 1885.

1886:

Usædvanlige dårlige handelsforhold og stagnation i alt forårsager at intet foretoges ved mine ejendomme udenfor det absolut nødvendige.

Ved slutningen af 1886.

1887:

Den 14. februar 1887:

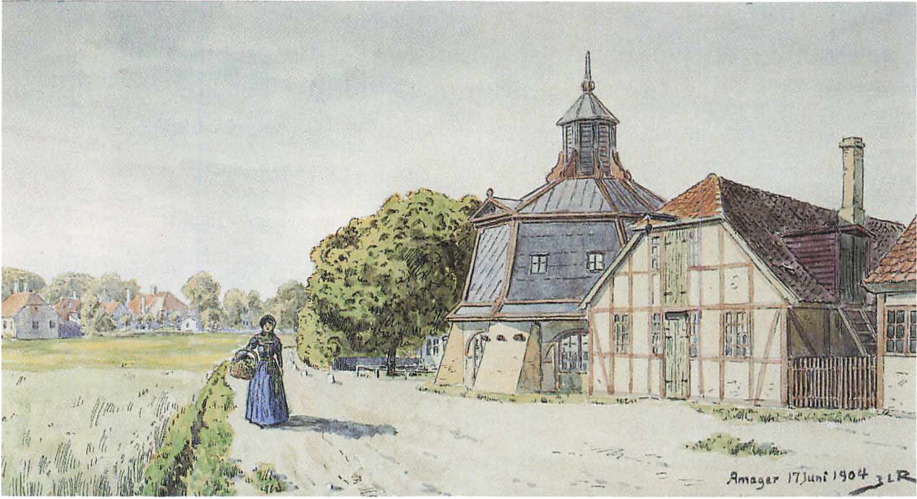
Som det i denne protokol pag. 98 (s.87) vil ses blev mit hus d. 25. marts 1873 vist den store ære, at modtage besøg af Deres Majestæter Kongen og Dronningen. At slig kongelig nåde skulle gentages havde jeg aldrig tænkt mig. Dog hvad sker !. Den 14. februar melder Hendes Majestæt at ville aflægge min kone et besøg, og da jeg iler hjem for at være tilstede, har også Kongen vist den store bevågenhed at følge med. I min allerunderdanigste tak til Deres Majestæter frembar jeg den bøn, om de ville nedskrive deres navn i denne protokol, hvor beretningen om deres forrige besøg var anført.

Mit ønske blev allernådigst med den største beredvillighed opfyldt og deres håndskrift findes således pag. 98.

Dette nu hendragende år har for mig en ikke ringe betydning, idet det er det 50-årige af min virksomhed; d. 17. november 1837 endte min kære fader sin jordiske tilværelse og d. 18. s.m. overtog jeg de daværende fabrikkers ledelse. Som der i disse 50 år er sket mangt og meget kan jeg ikke noksom takke forsynet for den store velsignelse det har indlagt i mit arbejde.

Nu lakker det for mig snart mod enden, derfor tænkes heller ikke af mig på noget nyt anlæg eller væsentlig forandring. Alt vedligeholdes på bedste måde og de der kommer efter mig vil ved deres ihærdighed, kraft og dygtighed forstå at udvide, forbedre og berige nye i deres hånd uden hvilket tilbagegang let vil finde sted.

For at mine ejendomme efter denne 50-årige periode kunne fremtræde i en smuk og forsvarlig tilstand blev alt gennemgået af de forskellige håndværkere og blandt de større arbejder der foretoges var nedbrydelsen af Røde Mølle. Dette havde i flere år været påtænkt. Møllen var år for år blevet stærkt ombygget samt af beplantningen på Fælleden hæmmet, således at den sjældent kunne arbejde og det pekuniære resultat var derfor dårligt.

»Røde Mølle« efter nedtagelsen af mølleskroget og omdannelse til pakhus i 1887. I baggrunden ses bagsiden af »Haabet« og »Tylvten«. Akvarel af J.L. Ridter 1904. Københavns Bymuseum.

Nedbrydelsen fandt sted indtil under omgangen og det resterende omdannet dels til bødkerværksted, dels til pakhusrum og afgiver nu i sit ydre en ret interessant bygning, der med en del røde anstrygninger skal minde om gamle Røde Mølle og ejendommen kaldes fremdeles Røde Mølle, ligesom den tidligere nedrevne mølle i No. 3 som sæbefabrik fremdeles kaldes Store Mølle.

Ved slutningen af 1887.

1888:

Overensstemmende med det jeg omstående 1887 har nedskrevet er ingen væsentlig forandring på mine ejendomme foretaget i dette år.

På den store nordiske Udstilling her havde vi udstillet stearinlys, hvilken udstilling fandt bifald og tilkendtes 1. præmie (sølvmedaljen)⁷¹.

Stor hædersbevisning fra Kongehusets side er blevet mit hus tildelt i dette år, idet vi på Skodsborg torsdag d. 24. juli aften modtog besøg af H.M. Kongen, Dronningen, Prins Valdemar, Prinsesse Marie samt Prins Wilhelm og senere, d. 8. august aften af H.K.H. Kronprinsen, Kronprinsessen, deres børn, Pr. Christian, Carl og Prinsesse Louise.

Vedfølgende telegrammer modtoges.

Ved Slutningen af 1888.

(her findes indklæbet følgende telegrammer)

Etatsraad Holmblad
Skodsborg

Paa Grund af det regnfulde Vejr renoncerer vi paa Fornøjelsen at komme til Dem i aften, men haabe i løbet af næste Uge at kunne komme til Dem en Aften.

Christian
R.

(24. Juli 1888)
Etatsraad Holmblad
Skodsborg

Er De hjemme i Aften vilde vi besøge Dem 8¹/₂.

Christian
R.

(9. August 1888)
Etatsraad Holmblad
Skodsborg

Vi bringe Dem endnu en Gang vor hjertelige Tak for den behagelige Aften i Gaar, ligesom vi ogsaa takke Deres Frue meget for de saa smukke Erindringer hun medgav Børnene.

Mange hilsener

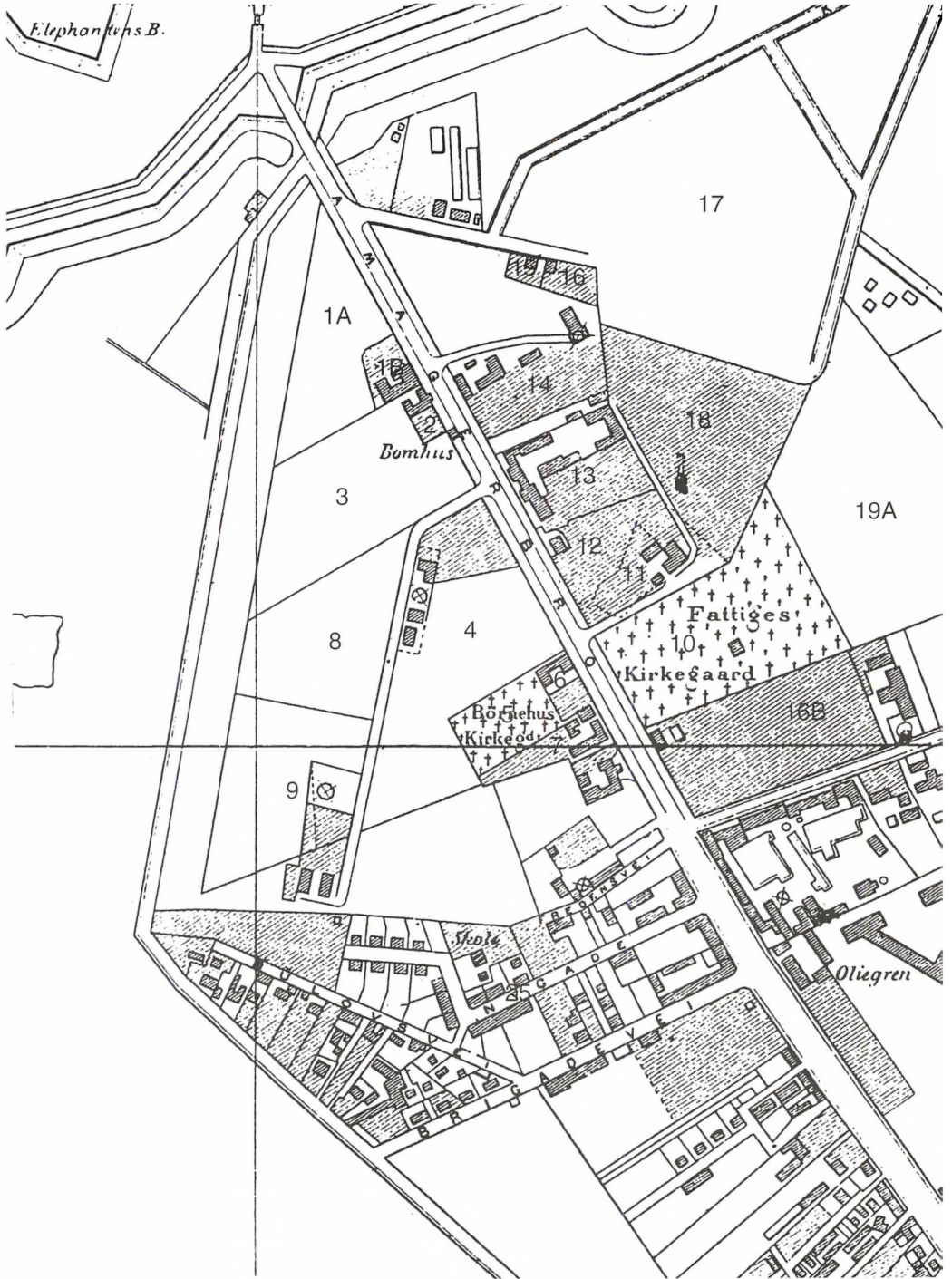
Frederik

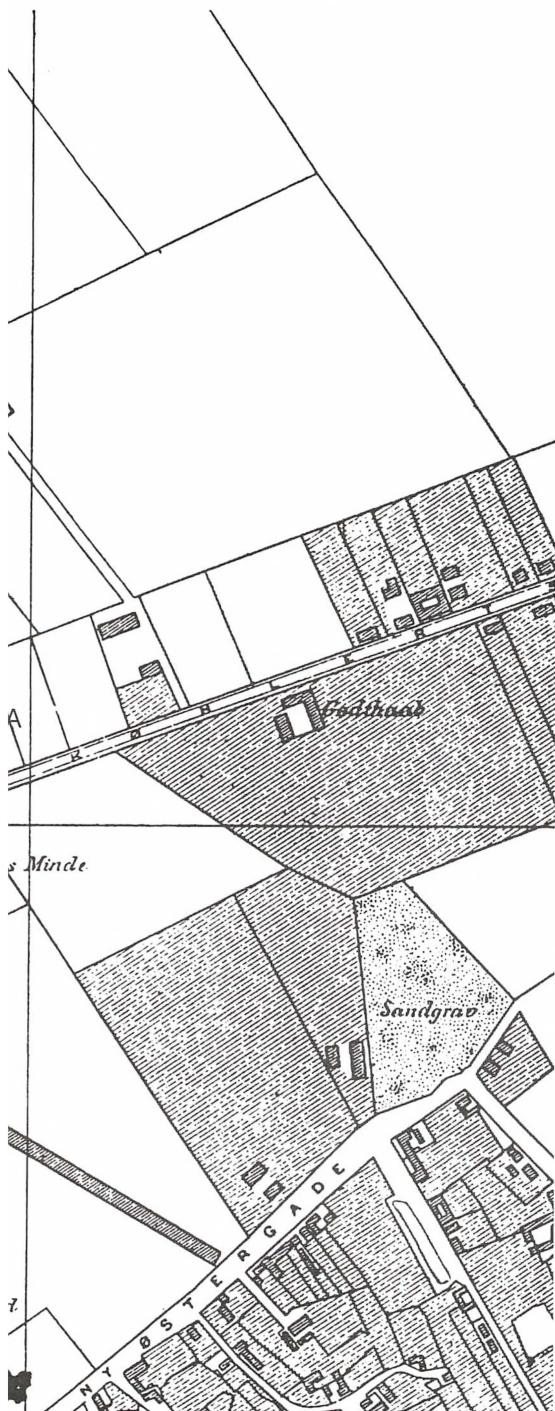
1889:

Dette år har været et stille og i mange henseender besværligt år. Stor konkurrence som har forårsaget lave priser og vanskelig omsætning; der har derfor ingen grund været til udvidelse af industrielle anlæg, kun er alt søgt holdt i god og forsvarlig stand.

Ved slutningen af 1889.

Her slutter protokollens indførsler. Lauritz Peter Holmblad døde den 16. November 1890.

Oversigtskort:

Amagerbros ejendomme og tilstødende ejendomme under Sundbyøster og Sundbyvester med angivelse matrikel nr. samt årstal i () for de ejendomme som blev erhvervet af Holmblad:

Amagerbro

- 1 A Tidligere tømmerplads (1852)
- 1 B »Haabet« (1851)
- 2 »Tylvten«, tidligere konsumtionskontor (1865)
- u.nr. »Bomhuset« (1875)
- 3 Tidligere bebygget jordlod (1853)
- 4 »Schleyers Mølle«, senere »Røde Mølle« (1853)
- 5 Tugt-og Forbedringshusets kirkegård
- 6 »Bonne Esperance«
- 7 »Syven«
- 8 Ubebygget jordlod (1853)
- 9 »Stubmøllen«, også kaldet »Ny Mølle« (1853)
- 10 Vor Frelsers kirkegård
- 11 »Bergs Mølle«, også kaldet »Gammel Møllegård« (1846)
- 12 »Lykkens Prøve« (1821)
- 13 »Liimfabrikken« (1811)
- 14 »Store Mølle« (1864)
- 15 »Markmandshuset«
- 16 »Renovationsbetjentens Hus (1864)
- 17 Renovationskuler, nedlagt 1854
- 18 »Limpladsen«, også kaldet »Holmblads Vænge« (1811)
- 19 A Ubebygget jordlod (1861)

Sundbyøster

- 16 A »Avlsgården«, oprindelig Køhlerts Limfabrik, senere Veterinærskolens sygestald (1860) På en del af grunden opførte Holmblad i 1880 en ny oliemølle og et pakhus.
- 16 B »Tikjøb« (1863)

Sundbyvester

- 25 Tidligere Veterinærskolens botaniske have (1857). Herover anlagt Nygade (Sverrigsgade) med bl.a. kommuneskole og B & W. Arbejdernes Byggeförenings 32 huse på grunde skænket af L.P.Holmblad samt Holmblads egne 4 arbejderhuse med 2 lejligheder i hvert.

Efterskrift:

Efter L.P.Holmblads død blev de samlede ejendomme og virksomheder overtaget af sønnen Jacob Arnold Christian Holmblad som imidlertid døde i 1904 hvor hans søn Andreas Christian Holmblad overtog ledelsen, dog kun for en kort bemærkning idet han døde i 1907 kun 33 år gammel.

Spillekortfabrikken blev afviklet i 1890, iøvrigt under noget dunkle omstændigheder, og ejendommen på hjørnet af Gothersgade/St.Regnegade, hvor denne fabrik havde haft sit hjemsted lige siden etableringen i 1820, blev solgt i december 1891. Den nye indehaver af spillekortrettighederne fortsatte dog fabrikationen andetsteds og havde udsalg Amagertorv 7, hvor »S.Salomon & Co. Holmblads Spillekortforretning« var en institution som mange ældre københavnere endnu husker.

Stearinlysfabrikken i Prinsessegade 1 på Christianshavn brændte den 6. maj 1905, hvorefter fabrikationen blev flyttet til Jemtelandsgade. Brandtomten blev i 1913 solgt til bebyggelse med en beboelsesejendom.

Oliemølle-og sæbevirksomheden blev i 1908 solgt til Danske Oliemøller og Sæbefabrikker A/S, dog uden de bygninger hvorfra fabrikationen blev drevet.

Segllakfabrikken blev overtaget af Jens Ulfbech som tidligere havde været forretningsleder i Jemtelandsgade. Fabrikken eksisterede endnu i 1920'erne i Wolthersgade 11 i Sundbyøster.

Limfabrikken blev nedlagt, uvist hvornår, men formentlig omkring 1906/07 hvor Carl Lundsgade (nuværende Uplandsgade) blev anlagt tværs igennem ejendommen, hvorved den karakteristiske portbygning fra fabrikens ældste tid forsvandt, og de to limko-geribygninger, den ældste fra 1778 og den nyere fra 1843, blev adskilt fra ejendommen og kom til at ligge på nordsiden af den nye gade. Begge bygninger blev overtaget af Amagerbanen som åbnede for drift i 1907 og de kom til at gøre tjeneste som ventesale og oplagssteder i forbindelse med Amagerbro station, den ældste til 1938, den yngre til 1922.

En stærk medvirkende årsag til afviklingen af de holmbladske virksomheder var den bymæssige udvikling. Sundbyerne blev i 1896 udskilt fra Tårnby kommune og opnåede en kort selvstændighedsperiode inden indlemmelsen i København pr. 1/1 1902. Yderligere

blev demarkationsservitutten som i et par århundreder havde lagt snærende bånd på bebyggelsesmulighederne på Amagerbro ophævet ved lov nr. 212 af 30/9 1909 om afhændelse af en del af Christianshavns fæstningsværker m.v.

De ejendomskøb L.P.Holmblad igennem tiden havde foretaget, ialt ca. 35 tdr. land sammenhængende arealer vest og øst for Amagerbrogade, blev med et slag yderst værdifulde, selv om bebyggelse først blev mulig når halvdelen af den indtrådte værdiforøgelse var indbetalt til statskassen.

Samtlige holmbladske ejendomme på Amagerbro blev derfor i 1908 overdraget det nystiftede A/S Amagerbro som blandt sine hovedaktionærer talte Jacob A.C. Holmblads søn, grosserer Lauritz Peter Holmblad (1871-1937) og svigersøn, oberst Axel Kauffmann (1858-1937). Selskabets formål var at frugtbargøre de store arealer gennem bebyggelse og salg. A/S Amagerbro opførte i årene fra 1912 det meste af den nuværende bebyggelse gennem en række datterselskaber som i flere tilfælde fik navne efter de gamle ejendomme: »Haabet«, »Tyltven«, »Ny Mølle«. Andre grunde blev solgt ubebyggede og andre bygherrer opførte de nu stående ejendomme.

Den eneste gamle ejendom som blev stående var »Liimfabrikken«s hovedbygning som Amagerbanken A/S som nævnt i indledningen købte i 1920 af A/S Amagerbro med en mindre del af det oprindelige haveareal.

Tilbage af den engang så omfattende virksomhed var der således kun stearinlysfabrikken som da havde hjemsted i den tidligere oliemøllebygning i Jemtelandsgade 1. Den tilhørende pakhusbygning, Jemtelandsgade 3, solgte A.C. Holmblads enke, Karen Margrethe Holmblad f. Fabricius (1877-1965) i 1913 til fabrikant Johannes William Reve som indrettede skilte-og reklametrykkeri for dog i 1917 at sælge sit materiel og i 1918 ejendommen til den litografiske virksomhed A/S Kruckow-Waldorff. Som en lille kuriøs detalje kan anføres at Kruckow-Waldorff herfra bl.a. fremstillede spillekort med de holmbladske motiver.

Sterinlysfabrikken blev i 1919 solgt til A/S Det Danske Medicinal- og Kemikaliekompagni (MEDICINALCO) som også overtog en række andre virksomheder, bl.a. Asps Stearinlysfabrik på Blegdamsvej, hvor hele lysfabrikationen blev samlet. Herved opstod den velkendte navnekonstellation Asp-Holmblad. Ejerskabet til Jemte-

landsgade 1 beholdt Karen Margrethe Holmblad indtil 1956 og i hele denne periode udlejede hun ejendommen til Medicinalco som benyttede den til sin afdeling Th.Lose & Co. som stod for krydderier o.l.

Den gamle oliemøllebygning ejes siden 1986 af Amagerbanken og er idag indrettet til moderne kontorer, hvor bygningens indvendige svære trækonstruktioner i pommersk fyr er bevaret.

A/S Amagerbro er idag et datterselskab af Amagerbanken, men aktiviteten er anderledes beskeden end dengang selskabet blev stiftet.

Og således er ringen sluttet.

Noter

- 1 Andreas Holmblad (1810-1883) – Lauritz Peter Holmblads farbroder, daværende konstitueret birkedommer og -skriver ved Københavns Amts Søndre Birk, senere assessor i Københavns Kriminal-og Politiret.
- 2 Julius Sick (1815-1884), diplomat, daværende departementssekretær i Udenrigsministeriet.
- 3 Matr.nr. 349 Sankt Annæ Vester kvarter (= husnr. 19).
- 4 Formentlig kancelliråd, Landsover-samt Hof-og Stadsretsprokurator Vilhelm Burchard Dahl (1794-1860)
- 5 Carl Friderich Busky (1743-1808), stammede fra Stargard i Pommern. Grosserer og prøjsisk konsul. Ejer af Det Gule Palæ, Amaliegade 18 (nu Hofmarskallatet). Gift med Anna Christine Gad (d.1828), datter af skibsbygmester Ole Gad på Christianshavn.
- 6 Johan Bernhard Schottmann (1734-1786), stammede fra Sachsen-Gotha, muremester. Ejer af Strandgade 10 på Christianshavn. Gift med Anne Cathrine Bjerregaard (d.1815).
- 7 Carl Friederich Roggow (1748-1803), stammede fra Belgard i Pommern, hvor hans far var stadskirurg. Kalde sig farmaceut og kirurg og praktiserede på Amager. Var den egentlige initiativtager til anlægget af Limfabrikken som han i første omgang etablerede i 1776 i Philip de Langes tidligere salpeterværk i Prinsessegade på Christianshavn. På grund af lugtgener blev fabrikken i 1778 flyttet til Amager. Efter at have mistet sin andel i »Limfabrikken« ved en højesteretsdom i 1799 med virkning fra 1794 bosatte han sig på Christianshavn. Efter eget ønske blev han begravet i St.Magleby, hvor han havde været meget vellidt på grund af sine gode kure.
- 8 Amagerbrokvarteret hørte indtil 1793 under Sundbyøster og Sundbyvester (Tårnby sogn) og fra dette år under staden København, dog undtaget de fire daværende bebyggede ejendomme, nemlig Bergs Mølle, Schleyers Mølle, Ny Mølle og »Limfabrikken«, som alle vedblev at høre under landsognet (kommunen).
- 9 Jacob Holmblad (1791-1837), søn af farver og sæbefabrikør Lauritz Holmblad (1770-1827). Gift med Christiane Marie Schack (1794-1880). Overtog ved faderens død dennes ejendom med sæbesyderi på hjørnet af Gothersgade og St.Regnegade (se note 16), hvorimod familiens oprindelige domicil, farveriet i Sølvgade 38 blev overtaget og videreført af broderen Carl Frederik Holmblad (1800-1861).
- 10 Frantz Diederich Jørgensen (1777-1840), vinhandler. Ejer af Nyhavn 1/Store Strandstræde 2
- 11 Johan Rubring Harboe (1762-1840), assistenshusforvalter. Hans nevø af samme navn var

fuldmægtig ved assistenshuset og dette samarbejde mellem onkel og nevø skal have givet anledning til at assistenshuset i folkemunde kaldtes »Onkel«.

- 12 Ejendommen »Limfabrikken« bar egentlig matr.nr. 13 og 18 Amagerbro, men i henseende til skatteopkrævning ansattes ejendommen under matr.nr. 50 Sundbyøster.
- 13 »Lykkens Prøve«, matr.nr. 12 Amagerbro, lå tæt op til Limfabrikkens hovedbygning. Ejendommen var opført i 1806 af vognmand Søren Petersen og blev erhvervet af Jacob Holmblad ved auktion i slutningen af 1821 for 2600 Rd. sølv. Nedrevet i 1915. Over grunden ligger idag den sydligste del af Amagerbankens bygning.
- 14 Matr.nr. 3 & 8 Amagerbro var to jordlodder som tilhørte Københavns magistrat og var bortfæstede. På nr. 3, overfor Limfabrikkens hovedbygning, fandtes omkring år 1800 et par mindre huse som benævntes »Johan Casses Huse« tilhørende den daværende fæster af grundene, kontrollør Johan Casse. I 1832 solgte Casses enke husene til Jacob Holmblad som samtidig erhvervede livsfæste på grundene. De blev i 1853 overtaget som eje af L.P.Holmblad, som året efter lod husene nedrive (se omtalen under 1853 og 1854).
- 15 Park her i betydningen fiskedam.
- 16 Ejendommen Gothersgade 33/St.Regnegade 19, matr.nr. 190 og 337 Købmager kvarter erhvervedes af Lauritz Holmblad i oktober 1804. I ejendommen fandtes et sæbesyderi som Lauritz Holmblad 2/1 1805 fik privilegie på at videreføre. Privilegiet overgik til Jacob Holmblad 29/3 1828 og til Lauritz Peter Holmblad 30/11 1841. Ved sæbesyderiet var 1831 beskæftiget 1 mester, 2 arbejdere og et varierende antal daglejere. Produktionen var i 1831 ca.1000 tdr. og i 1843 ca. 1500 tdr. grøn sæbe.
I ejendommen anlagde Jacob Holmblad efter privilegie af 20/10 1812 en segllakfabrik. Privilegiet overgik til Lauritz Peter Holmblad 30/11 1841. Ved fabrikken var beskæftiget 2 arbejdere og årsproduktionen opgives til ca. 1600 pd. i 1843.
Endvidere anlagde Jacob Holmblad efter privilegie af 30/9 1820 en spillekortfabrik. Privilegiet overgik til Lauritz Peter Holmblad 24/12 1841. Fabrikken beskæftigede i 1831 14 faste arbejdere foruden daglejere og produktionen opgives til 384 gros. 1843 var her beskæftiget 19 arbejdere og produktionen var 350 gros.
I ejendommen fandtes desuden familiens vinterboliger. Jacob Holmblad og efter ham hans enke boede på 1. sal mod St.Regnegade. Lauritz Peter Holmblad boede på 1. sal mod Gothersgade indtil han i 1845 bosatte sig fast Amager. I stueetagen til samme side fandtes butiksudsalg af de forskellige fabrikkers produkter.
- 17 L.P.Holmblad blev første gang gift i 1838 med Aurora Rosalie Therese Emilie Lindenberg (1814-1839) som han havde truffet i huset hos musikforlægger Lohse i Gothersgade 9, hvor hun var plejedatter, og anden gang i 1846 med Caroline Marie Elisabeth Schack (1820-1899) som var hans kusine.
- 18 Hofporcelænshandler Niels Petersen havde i 1840'rne anlagt sin lille fabrik i Gentofte. Fabrikken havde udsalg af stearinlys i forretningen som lå Kongens Nytorv 353 (= husnr. 26), medens talglys fra samme fabrik solgtes fra urtekræmmer Prætorius, Kongens Nytorv 215 (=husnr. 24).
- 19 Ernst Ludvig Gustav Borries (1812-1860), polyteknisk kandidat 1835, inspektør ved Polyteknisk Lærcanstalt 1853-60.
- 20 Jacob Holm (1770-1845) drev på Amager en vindoliemølle, anlagt 1808 ved Brigadevej, en limfabrik, anlagt 1809 samme sted og en reberbane, anlagt 1812 overfor på ejendommen Oliegreens grund. Den omtalte dampoliemølle anlagde Jacob Holm ved sin plads på Christianshavn tæt ved Christianskirken.
- 21 Bergs Mølle, matr.nr. 11 Amagerbro, lå omtrent ved hjørnet af Amagerbrogade og Ved Sønderport, hvorimod selve Møllegaarden lå noget tilbagetrukket, omtrent ved hjørnet af Ved Sønderport og Holmbladsvænge. Møllen var en stubmølle, formentlig opført af Peder Bentzen omkring 1691 hvor den omtales som »Nye Mølle«.

- Da Søren Berg købte den i 1786 kaldtes den »Øster Mølle«. I 1813 blev den overtaget af sønnen Peder Sørensen Berg, hvis enke i 1846 solgte til Holmblad. Møllen blev nedrevet i 1853 og dens grund inddraget til have (se omtalen under dette og det følgende år). Møllegaarden blev nedrevet i 1922.
- 22 Johan Georg Wille (1715-1808), en i samtiden meget beundret tysk kobberstikker.
- 23 Reliefferne findes endnu på deres oprindelige pladser, dels i den oprindelige spisestue, nu direktionkontor (5 stk.) og dels i trappetårnet (20 stk.).
- 24 Frederik Christian Jacobsen Kiærshou (1805-1891), landskabsmaler. Malerierne er givet s. 18, 21 og 33.
- 25 Andreas Thomas Juuel (1817-1868), porcelæns- og landskabsmaler. Dørstykkerne er givet s. 44.
- 26 Frederik Christian Schack (1782-1854), kaptajn ved 2. Jyske Infanteriregiment, afsked 1842.
- 27 Frantz Christopher Holmblad (1831-1905), rentier. Mistede som ung den højre arm i et tærskværk. Blev anset for at være »sær«.
- 28 Prøvehaven: haven til »Lykkens Prøve« (se note 13)
- 29 »Haabet«, matr.nr. 1 B Amagerbro, lå omtrent ved nuværende Amagerbrogade 14. Ejendommen var opført i 1792 af brændevinsbrænder Lars Thygesen som i 1808 erhvervede grunden fra Københavns Magistrat. En efterfølgende ejer, rebslagermester Poul Christensen Toxværd, som erhvervede ejendommen i 1815, delte i 1830 grunden i 1 A og 1 B, som han solgte til henholdsvis brændevinsbrænder Johan Theodor Wagner og øltapper Peder Mortensen. »Haabet« blev nedrevet i 1913.
- 30 Den iøvrigt ubebyggede grund 1 A, hvor Toxværd i en række år drev reberbane, blev i 1832 lejet af tømmerhandler Andreas Georg Iversen, Overgaden oven Vandet 28 (matr.nr. 188 Christianshavn) som i de følgende år opførte flere skure til tømmeroplæg.
- 31 Schleyers Mølle, matr.nr. 4 Amagerbro, lå ved den nuværende Amager Boulevard mellem Under Elmene og Kongedybet. Møllen var den ældste på Amagerbro og skrev sig i hvert fald fra 1685 hvor Peder Truelsen fik den i fæste fra amtsforvalteren for Københavns amt. I 1783 lod de daværende ejere, Christian Schleyer og Poul Zierau, den hidtidige stubmølle afløse af en nybygget mølle i hollandsk facon. En senere ejer, hyrekusk (vognmand) Ole Petersen, opførte en ny beboelsesbygning, iøvrigt som en nøje gentagelse, dog uden høj kælder, af gården »Marienlyst« i St. Magleby som han også ejede. Mølleoverdelen blev nedtaget i 1887 (se omtalen dette år) og underdelen blev nedrevet i 1916. Beboelsesbygningen blev nedrevet 1907 ved anlægget af Amager Boulevard.
- 32 Stubmøllen, matr.nr. 9 Amagerbro, også kaldet »Ny Mølle« lå således at selve møllen lå på Amagerbros grund og de tilhørende beboelses- og avlsbygninger på Sundbyvesters grund hvor idag karreen som omgives af Hollænderdybet, Finlandsgade, Norgesgade og Kongedybet ligger. Møllen var vistnok opført i 1744 af Jens Nielsen. Den blev nedrevet 1883 (se omtalen dette år); de øvrige bygninger blev nedrevet i 1918.
- 33 Renovationskulerne, matr.nr. 17 Amagerbro, blev anlagt, ikke som Holmblad skriver i 1770, men i 1778-79, efter en plan af Ingeniørkorpsets chef, general W.H. v. Huth. De bestod oprindeligt af en rektangulær grube omgivet af jordvolde som i 1797 blev udvidet med en triangulær grube mod syd. Kulerne benyttes til deponering af Københavns natrenovation (latrin). Mindst hvert efterår gravede man åbninger i volden så indholdet flød ud over de omstødende arealer, Fladerne kaldet, hvorfra det efter lufttørring kunne bortkøres.
- En af hovedtaagerne var grosserer Joseph Owen som på sin nærliggende ejendom »Fredens Mølle« drev en omfattende gødningsfabrikation.
- 34 Strickers Batteri, anlagt 1801 efter tegning af oberst Justus Alexander v. Stricker. Var ud-

styret med 10 stk. 36 pd. kanoner og 2 stk. 150 pd. morterer. Batteriet blev i 1875-76 moderniseret med betonanlæg og indgik indtil 1922 som et led i Københavns søbefæstning. Det blev endeligt sløjft ved sprængning i 1954 for at give plads til De Danske Spritfabrikker og Pyrolyseværket.

- 35 Theodor Bernhard Sick (1827-93), artilleriofficer og komponist.
 36 Samuel Prahll, hofjuvelerer, Gothersgade 15 (= husnr. 30).
 37 J.Jensen, guldsmedemester, Læderstræde 36 B (=husnr. 32-34).
 38 Indskriften sigter til at Jacob Holmblad som den første af slægten kom til Danmark og 12/5 1777 fik privilegie på anlæg af et farveri i Sølvgade 38. Jacob Holmblad (faderen) fik Ridderkorset af Frederik VI i 1834 og Lauritz Peter Holmblad (sønnen) fik Ridderkorset af Frederik VII i 1851. Derimod blev Lauritz Holmblad (bedstefaderen) vel ikke specielt hædret af Christian den VII, men derimod af Frederik VI idet han i 1815 blev Dannebrogsmænd og Agent. Enten har Sick som forfattede indskriften ikke vidst bedre besked, eller også har han tilladt sig en lille unøjagtighed for at få de fire generationer til at passe med kongerækken.
 39 Slægtens stamfader var Lars Holm (1697-1767), beslagsmed på Trolleholm gods i Torrlösa sogn i Skåne.

På sønnen Jacob Holmblads bevarede gravmonument på Assistens Kirkegård findes på bagsiden følgende indskrift:

»Farver Jacob Holmblad var født paa Trolleholm Gods i Skaane Anno 1736 og applicerede sig til farveriet som han lærte i Malmøe hos Farver Rühle. Efter at have adskillige Aar reist som Svend, blev han antagen som Farver ved det Kongelige Militaire Uldmanufactur ved hvilket han forblev i en række af 40 Aar til hans dødsdag 17. Marts 1806. Han bestræbte sig bestandig for at udvikle sin Konst og udmærkede sig især med at bringe den høyrøde Coleur til samme fuldkommenhed som udlændingene, hvilket ogsaa blev paa-skiønnet af Regieringen. Foruden dette søgte han at udføre KrapAvlen og flere Farve Planters dyrkning og da Døden standsede ham, da han næsten havde opnaaet sit Øyemed. Dette Minde sattes ham af hans taknemmelige Efterlevende Kone og Søn.«

Jacob Holmblads »Lärd-Gesälle brev« fra 1758 findes nu hos Sadolin Nobel A/S (tidl. Sadolin & Holmblad), Holmbladsgade 70.

En yngre broder til Jacob, Frederik Holmblad (1750-1816) virkede i nogle år som farver i Schweinfurt i Bayern og var medvirkende til import af krapplanter til de plantager som Jacob og Lauritz Holmblad anlagde på Accisevænget og på Blaagaards jord udenfor Nørreport i årene fra 1799. Senere blev han farver ved klædemanufacturet i Usserød.

- 40 »Guldhuset« var det almindelige kaldenavn på det Kongelige Militære Uldmanufacturs bygningskompleks i Rigensgade, kaldt således fordi Frederik d. III's guldmager Francesco Guiseppe Borri havde arbejdet med sine alkymistiske forsøg på dette sted.

Efter manufakturets nedlæggelse købte Lauritz Holmblad i 1815 farveribygningen, som navnet hæftede ved, med en del af den omgivende grund (matr.nr. 476 B Sct. Annæ Vester kvarter), som senere er udstykket. Farveribygningen eksisterer stadig i gården til Sølvgade 32, men forhøjet med to etager.

- 41 Harald Conrad Silling (1815-1891), arkitekt, især kendt for sine tegninger til Georg Carstensens Tivoli.
 42 Landstedet »Engtofte« som lå på Frederiksberg Allé ved nuværende Engtoftevej.
 43 Veterinærskolen, oprettet 1773, lå på vestsiden af Sct. Annægade overfor Vor Frelsers kirke på Christianshavn. I 1800 købte skolen en ca. 10 tdr. land stor jordlod, matr.nr. 25 Sundbyvester, mod øst afgrænset af Amagerbrogade og mod syd af Brigadevej. Lodden blev benyttet til botanisk have, specielt dyrkning af planter til medicinsk brug. Den blev udstykket og solgt ved auktion i 1857.

- 44 Frederik Christoffer Bülow (1811-1890), inspektør ved Ladegården og rådmænd, byggespekulant.
- 45 Ferdinand Meldahl (1827-1908), arkitekt, professor ved Kunstakademiet. Ejendommen fik navnet »Skovbakken« og ligger Skodsborg Strandvej 253. Ejendommens historie er beskrevet af museumsinspektør Kirsten-Elisabeth Jessen (g.Høgsbro) i Søllerød-Bogen 1959 s. 317 ff. samt Gunnar Sandfeld: Søllerød – som det var engang, 6.samling, 1979 s. 40 ff.
- 46 Der er her tale om en ejendom som Veterinærskolen havde erhvervet i 1830, matr.nr. 16 A Sundbyøster, beliggende mellem nuværende Holmbladsgade (da Køhlertsvej) og Prags Boulevard. På grunden fandtes et par ældre bygninger, oprindelig opført af brygger Gunder Ahrentzen som limfabrik i.h.t. privilegie af 27/11 1792. Ejendommen overgik i 1798 til linnedvævermestrene Mathias og Casper Køhlert samt Jacob Ehlert som fortsatte limfabrikationen og desuden etablerede et høravlingsinstitut med støtte af Det Reiersenske Fond. I Veterinærskolens tid tjente bygningerne til sygestald og bolig.
- 47 Familieportrætterne af Lauritz Peter Holmblads oldeforældre, Jacob Holmblad og Maren Marie Rosensteen samt bedsteforældre, Lauritz Holmblad og Birthe Carlsen, findes idag hos Sadolin Nobel A/S. Øvrige portrætter findes i slægtens eje. De omtalte kunstnere er portrætmaleren Christian Albrecht Jensen (1792-1870), portrætmaleren Povl Hagelstein (1825-1868) og portrætmaleren Niels Christian Hansen (1834-1922). Portrætterne af Jacob Holmblad og hustru er senere af Sigurd Schultz – måske med urette – tilskrevet maleren Erik Pauelsen (se Sadolins Årbog for grafiske virksomheder, 1952). Også portrætmaleren Hans Christian Jensen (1836-1903) har udført portrætter af familien (se iøvrigt note 69).
- 48 Spillestuen, også kaldet det grønne værelse, er idag direktionsskontor, placeret mod gaden mellem den oprindelige spiseetue og den oprindelige haveetue, senere dagligstue, som idag rummer direktionsssekretariat. Dørstykket med »Skovbakken« er gengivet s.71. Den omtalte pendant, som viste en udsigt over Sundet fra »Skovbakken«, kendes ikke for nærværende.
- 49 Skrivepulten findes idag hos Sadolin Nobel A/S.
- 50 Matr.nr. 19 A Amagerbro tilhørte Magistraten og havde i en længere årrække været bortlejet til Veterinærskolen som græsningsarealer.
- 51 Peter Didrik Feilberg (1805-1878), kammerråd, arkivar i Nationalbanken, drev en vokslysfabrik med blegeri på 9. Blegdam (= Blegdamsvej 80) og havde udsalg Gl.Torv 4.
- 52 Lauritz Ørnstrup (1819-1863), ejer af Det Kgl. Hofapotek, St.Kongensgade 40 B, hvor også fabrikken lå.
- 53 »Tikjøb«, matr.nr. 16 B Sundbyøster dannede fortsættelsen af den i note 46) omhandlede ejendom mellem Holmbladsgade og Prags Boulevard, mod vest grænsende til Amagerbrogade. Oprindelig havde grunden hørt til Køhlerts limfabrik.
- 54 Nygade ændrede ved Sundbyernes indlemmelse i København i 1902 navn til Sverrigsgade. Tilsvarende ændrede »Asfaltvejen«, som egentlig hed Bülowvej, navn til Finlandsgade. Navnet kom af at grosserer Ludvig Maximilian Zinn i 1841 havde anlagt en asfaltfabrik her. Den nedbrændte i 1847. Derimod er det uvist om navnet Bülowvej refererer til inspektør F.C. Bülow (se note 44) eller til en af vejens første husejere, bagersvend Jens Andreas Bülow. Skolen blev opført af Tårnby sogneråd på matr.nr. 25 ø, 25 aa og 25 ab Sundbyvester, Sverrigsgade 24 i 1863. Den blev nedrevet i 1930'rne efter sidst at have tjent som husvildeboliger under Sundholm.
- 55 »Store Mølle«, matr.nr. 14 Amagerbro, skrev sig fra 1789 da møller Christian Strand udflyttede sin stubmølle fra Christianshavn (ved Panterens bastion) hertil og samtidig opførte en ny beboelsesbygning og avlsbygninger. Møllen blev i 1844 erstattet af en mølle i hollandsk facon og i 1848 udvidet med en dampmøllebygning. Med i købet af »Store Mølle« fik Holmblad matr.nr. 16 Amagerbro, den tidligere renovationsbetjentbolig, som møl-

lermester Carl Christian Augustinus havde erhvervet af kommunen i 1858 efter at renovationspladserne var flyttet. Holmblad lod i 1881 vindmøllen nedbryde. Den blev købt af møller Peter Hansen som genopførte den i Værløse ved Fakse, hvor den eksisterede frem til 1960'erne under navnet »Storemøllen«. Med sit vindfang på 39 alen var det en af landets største vindmøller.

»Store Mølle«s beboelsesbygning blev nedrevet 1916, hvorimod dampmøllebygningen og vindmølleunderdelen stod til 1936. Den blev efter nedlæggelsen af sæbefabrikken benyttet i en længere årrække af Mejeriet »Perfect«, som oprindeligt var oprettet som B & W's prøvemejeri og lå på værflets grund. Da B & W i 1909 solgte sine centrifugepatenter til det svenske selskab A/B Separator, blev mejeriet solgt og flyttet til »Store Mølle«. Efterhånden blev bygningen helt omgivet af boligkarréen Markmandsgade. Ved Skansen, Store Møllevej og Ved Kløvermarken, og i 1936, da mejeridriften ophørte, faldt den til fordel for opførelsen af en endnu eksisterende badmintonhal.

- 56 Af de af Holmblad i årene 1865-66 opførte 4 arbejderhuse, hver oprindeligt indrettede til to familier, eksisterer endnu (1997) de to, nemlig Sverrigsgade 26 og 28.
- 57 B & W Arbejdernes Byggeförening opførte på grunden 32 huse med arbejderboliger efter tegning af arkitekt Henrik Sibbern (1826-1901), de første af sin art, som i de følgende år efterfulgtes af talrige andre i København. Husene er de nuværende Sverrigsgade 17-63, Brigadevej 34-46 samt Finlandsgade 4.
- 58 Ejendommen, som også kaldtes »Tyltven«, matr.nr. 2 Amagerbro, var oprindeligt bygget som konsumtionskontor omkring 1718 og ombygget under hofbygmester Christian Hornbech i 1829. Efter konsumtionens ophør (1.april 1852), købte distriktslæge Wilhelm Ferdinand Feilberg ejendommen og benyttede den efter en mindre ombygning til privat beboelse.

Nummereringen skyldes at Amagerbro, i lighed med det øvrige København, fik indført husnumre i 1859, at benytte som adresseangivelse istedet for de hidtil benyttede matrikelnumre.

De holmbladske ejendomme fik følgende numre på Amagerbro(gade): »Haabet« nr. 4, »Tyltven« nr. 6, »Store Mølle« nr. 3, »Liimfabrikken« nr. 5 og »Lykkens Prøve« nr. 7. Husnummereringen blev ved den bebyggelse som skete i årene fra omk. 1914 ændret til den nuværende.

- 59 Grynsmøllens Pakhus, også kaldet Tuteins Pakhus, lå i Strandgade 29 på Christianshavn. Det blev genopført efter nedstyrtningen men nedbrændte i 1960. Dets historie findes beskrevet i Hist. Medd. om København, 1934-35, 3 Rk. Bd. 1 s.188-199.
- 60 Robert Peter August Gravenhorst Løvenstjerne (1840-1894), svensk kammerherre, opr. premierløjtnant i den svenske flåde. Søn af læge Anton Herman Gravenhorst og Emma Louise Sick, en søster til familievennen Julius Sick. A.H. Gravenhorst og efterkommere blev i 1872 optaget i den danske adelsstand under navnet Løvenstjerne.
- 61 Wegehølm ligger i Strøvelstorp sogn omtrent midtvejs mellem Hålsingborg og Ängelholm. Hovedbygningen blev opført i 1525 af rigsmarsken Tyge Krabbe og blev ved en restaurering i 1902-04 ført tilbage i sin oprindelige skikkelse af F.W.G. v. Geijer som overtog godset efter Gravenhorst Løvenstjerne.
- 62 Bondegården »Den 8. Juli« kaldet efter L.P.Holmblads fødselsdag lå på Backersvej 107. Den blev opført efter tegninger af arkitekt Hans J.Holm som året før havde leveret tegninger til Sundby Kirke som Holmblad også var initiativtager og en væsentlig bidragyder til. De meget smukt udførte bygningstegninger til bondegården findes i Kunstakademiets samling af arkitekturtegninger. Den blev nedrevet i 1989.
- 63 Havestuen i form af en lille udbygning til hovedbygningens østside havde Holmblad opført i 1863 (se omtalen dette år). Udsmykningen blev udført med paneler i intarsia udført af dekupørmester Christian Rønne (1827-1886). Der var delvis tale om overskud fra gen-

skabelsen af Kongens Bedekammer på Frederiksborg Slot efter branden i 1859. Iøvrigt henvises til: Intarsia. Kongens Bedekammer på Frederiksborg og danske ny-rennaissance møbler, udgivet af Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, 1987.

- 64 Holmblad deltog i Den Nordiske Industri-og Kunstudstilling 1872 med hele sit produkt-sortiment. Af oplysningsskemaet til udstillingen (Erhvervsarkivet) fremgår bl.a. følgende oplysninger om beskæftigede (M: Mænd, K: Kvinder, D: Dreng) og årlig produktionsværdi i Rigsdaler: Kortfabrikken: 42 M, 16 K, 2 D, 60.000 Rdl., Sæbefabrikken: 5 M, 120.000 Rdl. , Dampoliemøllen: 14 M, 1 K, 225.000 Rdl., Vindoliemøllen: 3 M, 45.000 Rdl., Limfabrikken: 17 M, 8 K, 25.000 Rdl., Lysfabrikken: 15 M, 25 K, 203.800 Rdl. alt-overvejende stearinlys, Lakfabrikken: 2 M, 10.000 Rdl.. Hertil kom Bødkerværksted: 9 M, Kuske: 6 M, Kontoret: 7 M og Butiksudsalg: 6 M.
- 65 »Bommen« var en institution som indførtes i 1790 efter at Amager Landevej var hovedindsats. Bomaftagterne gik dels til den fremtidige vejvedligeholdelse, dels til forskellig fælles nytte for Amagers indbyggere. Bommen var oprindeligt placeret på skellet mellem Amagerbro og Sundbyerne, men blev efter få års forløb flyttet til umiddelbart syd for konsumtionskontoret (»Tylvtæn«). Holmblad arbejdede ihærdigt i flere år på at få flyttet bommen og lovede at stille 150.000 kr. til rådighed for opførelsen af en ny fattig-og forsørgelsesanstalt for Sundbyerne, bl.a. som en erkendtlighed for sparede bompenge.
- Bommen blev som omtalt flyttet i 1875 til østsiden af Amagerbrogade ved den nuværende Prags Boulevard, hvor den holdt stand til nedlæggelsen 31/3 1915. Fattig-og Forsørgelsesanstalten blev først realiseret efter Holmblads død, nemlig i 1894. Den udgør den ældste del af det nuværende Sundby Hospital, hvor Holmblad iøvrigt er mindet ved en i 1899 opsat bronzebuste udført af billedhuggeren Ludvig Brandstrup.
- 66 Kun meget sporadisk kommer Holmblads sociale engagement på Amager og i Sundbyerne i særdeleshed til udtryk i hans optegnelser. »Hans største dyd var overhovedet den: han gav i Løndom« siges det (Amager Bladet 26/1 1912). Mange boede frit i hans huse, andre betalte han husleje for og skolepenge betalte han for mange børn, ligesom mange fattige hentede deres ugentlige eller månedlige bidrag hos ham, og sognepræsten og andre i Sundbyerne fik hvert år en sum til uddeling. Mere synlige var det i 1873 oprettede asyl i »Haabet«, håndgerningsskolen i Sverrigsgade, han egne arbejderboliger og B & W arbejderens Byggeforenings huse samme sted samt den i 1870 opførte Sundby kirke. Holmblad var iøvrigt fascineret af de gamle hollandske sæder og dragter på Amager, og i Dragør opretholdt han i en årrække en »Amagerstue« i ejendommen Strandstræde 33 som han ejede.
- 67 Denne fabrik var grundlagt i 1856 af Olfert Fischer Asp (1803-1865) som havde en fortid som klubvært og fuldmægtig ved byskriverkontoret i Fredericia. Fabrikkens egentlige indehaver var dog Asps søstersøn, etatsråd og livlæge hos Frederik d. VII, Johan Christian August Bock (1813-1879). Fabrikken gik fallit og blev overtaget af Handelsbanken som solgte til Holmblad. Bocks sønner etablerede i 1880 en ny lysfabrik under navnet O.F.Asp på Blegdamsvej.
- 68 Oliemøllen og pakhuset blev opført efter tegninger af arkitekt Georg Ebbe Wineken Møller (1840-1897) og murermester Christian Peter Wienberg (1819-1901) stod for opførelsen. Adressen var oprindeligt Køhlertsvej 9, derefter Holmbladsgade 9 (da Køhlertsvej omkring 1898 blev omdøbt). Ved anlægget af de nye gader Prags Boulevard og Jemtelandsgade omkring 1916 fik oliemøllen husnummer 1 og pakhuset husnummer 3 i sidstnævnte gade.
- 69 Omtalen af begivenheder i 1882 er bemærkelsesværdig kort. Medens Holmblad omhyggeligt omtaler de tre af sine fire børns bryllup: Jacob i 1867, Therese i 1870 og Julius i 1877 forbigås datteren Maries med portrætmaleren, professor Hans Christian Jensen i 1882 aldeles. Holmblad var alt andet end begejstret for ægteskabet (som iøvrigt var meget

lykkeligt), især fordi han ikke gerne så sin kønne datter gift med en invalid. H.C.Jensen havde nemlig mistet sit højre ben som frivillig i krigen 1848-50 og var udstyret med et drabeligt træben!

- 70 Lykønskingsadresserne findes i privateje i den Holmbladske familie og er smukt udført i kalligrafi i smukke kulører. Specielt er adressen fra hans ansatte interessant, idet den oplyser navne og ansættelsesår på samtlige ansatte i de forskellige fabrikker m.v. Der var beskæftiget ialt 152 personer, heraf 106 mænd (M) og 46 kvinder (K) fordelt som følger:

Røde Mølle: 3 M, Oliemøllen: 14 M, Limfabrikken: 3 M, Sæbeværket: 5 M, Lakfabrikken: 2 M, Spillekortfabrikken: 22 M + 19 K, Lysfabrikken: 14 M + 22 K, Bødker-og snedkerværkstedet: 6 M, Olie-og Lysudsalg: 8 M, Handelsrejsende: 3 M, Kontoret: 8 M, Landbruget, tjenestefolk m.v.: 18 M + 5 K.

Også adressen fra Amagers beboere er interessant; den indeholder 699 navne fra Amagers forskellige byer, svarende til at henved halvdelen af alle øens daværende husstande deltog i hyldesten, et tydeligt vidnesbyrd om den næsten patriarkalske stilling Holmblad indtog på Amager.

- 71 Af oplysningskemaet til Den Nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudsstilling 1888 (Erhvervsarkivet) fremgår at Holmblad udstillede lys og spillekort. Årsproduktionen opgaves til henholdsvis ca. 400.000 pd. og ca. 2.000 gros, hovedsagelig til hjemmemarkedet, dog med en mindre eksport til kolonierne i Vestindien og f.s.v. angår spillekort tillige til Norge og Preussen. Antal beskæftigede opgaves til 20 mænd og 18 kvinder på lysfabrikken samt 25 mænd, 20 kvinder og 5 drenge/børn under 18 år på spillekortfabrikken. Det fremgår endvidere at stearinlysene tidligere var tilkendt sølvmedaljer i London 1862, Stockholm 1866, Paris 1867 og Wien 1873 foruden i København 1872 (note 64).

Yderligere litteratur:

Industri-Tidende 1866, 2. Række, bind 3 bragte en række artikler under overskriften:

»De Holmbladske Fabrikker i Kjøbenhavn og paa Amager«, nemlig:

- i nr. 11 om stearinlysfabrikken (sp.162-165)
- - 12 om olie-og sæbefabrikken (sp.177-185)
- - 13 om limfabrikken (sp.193-199)
- - 15 om spillekortfabrikken (sp.226-232)
- - 16 om segllakfabrikken m.v. (sp.245-249)

Kjøbenhavnske Strejftog: Paa Holmblads Fabrikker, Nutiden 1883-1884, 8. årg. s.244-245

Aktieselskabet Amagerbro 1907 – 17.september -1917, 1917

Erik Husted: Fra Limfabrik til Bankhus – nogle træk af Amagerbros historie, 1978

Wilhelm von Antoniewitz: Danske patricierslægter, II, 1979 slægten Holmblad s. 117-130

H. Nielsen & Søn Maskinfabrik A/S, 1916-1980

Et eksempel på maskinteknologiens fornyelse i efterkrigstiden

AF JAN PEDERSEN

H. Nielsen & Søn Maskinfabrik A/S – med datterselskaber også kendt som VIANOVA-koncernen – fik aldrig et stort ry i den brede offentlighed. Fra en beskedent start i 1916 havde den københavnske smedeforretning ellers udviklet sig til et af branchens førende firmaer med en ganske stor beskæftigelse. Det gælder især årtierne efter 2. verdenskrig. I denne periode blev der oparbejdet en betydelig eksport. HN&S havde en gunstig stilling med hensyn til produktteknologisk udvikling og kunne derfor hævde sig på et vanskeligt og konkurrencepræget marked. I 1980 måtte man imidlertid dreje nøglen om. Det skete på grund af ændringer i efterspørgselsstrukturen og dårlige konjunkturer i almindelighed.

Firmahistorie

Forud for den mere fremstillende del af artiklen vil jeg gå dybere ind i hvad hensigten med den er¹. Det bliver kun sjældent drøftet hvad nytte eller glæde man egentlig har af at beskrive en virksomheds løbebane, selv om spørgsmålet da er relevant nok, ikke mindst når firmaet, som i dette tilfælde, slet ikke eksisterer længere.

Festligholdelsen af firmaers jubilæer el.l. er jo den mest almindelige anledning til at der bliver skrevet om deres historie. Det er gerne et bestillingsarbejde, betalt af firmaet selv. Nyttevirkningen er her til at tage og føle på. Et pænt, gerne flatterende portræt er hvad man forventer. Uden at dette skal udlægges som suspekt, må man se i øjnene at genren ikke er den mest velvalgte hvis man ønsker at udforske historiske problemer af almen interesse.

Dette betyder ikke at en kritisk distance er udelukket i et jubilæumsskrift. Ganske vist kan man stadig finde eksempler der min-

der om kommunistisk partihistorie, men et firma hvis ledelse har blot beskeden indsigt i moderne kommunikation og imagepleje, vil ikke lægge snævre bånd på sin historiker. Tværtimod bliver det mere og mere almindeligt at firmaer indtager en passiv sponsorrolle og lader en forskningsmedarbejder ved en uafhængig institution stå suverænt for den indholdsmæssige side. Trods denne gunstige udvikling er *commissioned history* som genre betragtet ikke helt uden problemer. Det er godt når der er konflikt og spænding i en historie, men som forfattere eller læsere af netop et jubilæumsskrift ved vi hele tiden det ender godt, ja at dette ligefrem er beretningens eksistensberettigelse. Hvis man sammenligner med dramaet, kan man sige at firmahistorien let rummer den seriøse komedies revsende dimension, men at den, i kraft af plottets forløsning i munterhed og glæde, står langt fra tragediens underligt befriende indsigt i katastrofens natur og virkemåde.

Den »normale« firmahistorie har sin berettigelse, men der er visse grundlæggende sider af firmaers funktion i økonomi og samfund den ikke er velegnet til at opfange. Kriser og lukninger er et led i den samfundsøkonomiske udviklingsproces, ligesom iværksættelse og fremgang er det. Jeg har først og fremmest udvalgt H. Nielsen & Søn til nærmere undersøgelse fordi firmaet eksponerer nogle vigtige, specifikke træk af maskinindustriens nyere historie – mere herom i følgende afsnit. Tilbagegangsfasen i individuelle firmaers livscyklus er imidlertid et andet vigtigt emne jeg vil forsøge at belyse med dette eksempel.

Industriens betydning

Artiklens hovedformål er at hjælpe til at forklare hvilke teknologiske forandringsprocesser der lå bag den kraftige vækst i produktion og forbrug i de tre første årtier efter anden verdenskrig.

En større andel af befolkningen er kommet i beskæftigelse, men det er stigning i arbejdsproduktiviteten der har været det centrale moment i udviklingen. I den forbindelse har industriens forhold særlig interesse. I kraft af mekaniseringen er det ganske vist landbruget der har haft den største stigning i arbejdsproduktivitet, men der er samtidig sket en kraftig formindskelse af dette erhvervs beskæftigelse og almindelige vægt i samfundsøkonomien. Det er i stigende grad blevet industrien der udgør Danmarks kontaktflade i

forhold til verdensmarkedet². Industrien blev »lokomotivet« som gennem stigende produktivitet og dermed international konkurrencedygtighed frembragte det overskud der finansierede både vores stigende forbrug og vores investeringer, ikke mindst i en udbygget offentlig service. Det lyder måske lidt vel fysiokratisk inspireret at industrien skulle være den primære kilde til den voksende produktion³. Det skal indrømmes at også serviceerhvervene, herunder den stærkt voksende offentlige del, har en stor og nødvendig rolle i økonomien, men det er nu ikke troligt at deres effektivitet, i isoleret betragtning, er steget lige så meget som industriens og landbrugets.

Servicesektorens andel af produktionsresultatet består jo i meget høj grad af lønninger, og med et forholdsvis velintegreret arbejdsmarked, med en tæt binding mellem lønstigningstakterne, vil produktivitets- og lønfremgang i fremstillingssektoren have tilbøjelighed til også i servicesektoren at give øget indtjening, men uden at den reelle »produktion« pr. ansat nødvendigvis er steget i samme omfang som i industrien⁴. Stigningstakterne i lønningerne for f.eks. en industriarbejder og en lærer må antages at ligge meget tættere på hinanden end stigningstakterne for de samme to personers gennemsnitlige real-output, opgjort som henholdsvis fysiske vareenheder og antal udeksaminerede elever. Det omvendte årsagsforhold, altså at stigende offentlige lønninger selvstændigt skulle kunne drive industriens (løn)indkomster i vejret, er måske nok tænkeligt på kort sigt, men det er ikke bæredygtigt. Industrien konkurrerer jo på et internationalt marked, mens især den offentlige del af servicesektoren helt overvejende leverer indenlands, uden konkurrerende import. Industriens produktivitetsudvikling i de tre første årtier efter besættelsen er med andre ord afgørende hvis man vil forstå periodens økonomiske historie.

Teknologisk forandring i efterkrigstiden: et historisk problem

Det vækstbaserede velfærdssamfund har det seneste par årtier været i krise på flere måder. Ser man alene på væksten selv, er den nok fortsat, men på en mere usikker og problemfyldt måde end tidligere. I de fleste industrilande var produktivitetsudviklingen fra 1970'erne svagere end i de forgående årtier. Man vendte tilbage til

det »normale« vækstmønster med større uregelmæssighed og stærkere tendens til divergens mellem landene, i modsætning til den ekstraordinært store, stabile og udjævnende fremgang under »de gyldne år«⁵. Omkring 1990 blev der iværksat en større undersøgelse af hvorfor produktiviteten i fremstillings erhvervene her i landet havde haft en særlig sløj tendens gennem de senere år. En central del af forklaringen, mente de økonomiske forskere, lå i vanskeligheder med at indarbejde ny bearbejdnings teknologi. Denne var i undersøgelsen repræsenteret ved CNC-styrede værktøjsmaskiner, som netop i 1980'erne trængte hastigt ind på det danske marked for kapitalgoder⁶.

Uden at gå ind på analysens træfsikkerhed er det interessant at man overhovedet slog ned på en teknologisk forklaring. Ikke at konklusionen virker særlig overraskende; de fleste har sikkert en *common sense*-baseret fornemmelse af at den nye edb-orienterede teknologi er og vil blive en kilde til forbedringer i arbejdsproduktivitet, men at der undervejs forekommer tilpasningsproblemer.

Det interessante – og mærkelige – er at det er i forbindelse med netop 1980'erne, teknologien tages op som en interessant forklaringsvariabel. Det står i kontrast til den ringe interesse der har været for at udforske industriens teknologiske udvikling gennem hele den lange foregående periode med ekstraordinært høj vækst i både produktion og produktivitet.

Økonomer, med amerikanerne som de førende, har længe været i stand til kvantitativt at eftervise at teknologisk forandring er en både væsentlig og permanent drivkraft for vækst. Da man i 1950'erne, ved analyse af historiske nationalregnskabsserier, trak væksten i produktionsfaktorer fra væksten i produktion, fandt man et særdeles betragteligt 'residual', der bl.a. rummede teknologifaktoren⁷. I de følgende års forskning forsøgte man nøjere at bestemme hvor store andele af 'residualet' der blev skabt gennem henholdsvis bedre uddannelse, institutionelle effektiviseringer, teknologiske forandringer osv. I det seneste tiårs 'nye vækstteori' er vægten svinget fra denne hovedsageligt kvantitative anskuelsesmåde til forsøg på at forstå de dynamiske træk i forholdet mellem teknologi og økonomisk vækst⁸.

Historikerne har været underligt passive over for en af »deres« opgaver på dette forskningsområde: at påvise hvilke hovedlinier der har været i efterkrigstidens produktivitetsfremmende teknologiske forandringer.

I synteser af Danmarks generelle og økonomisk-socialt historie fremhæves forskydning mellem økonomiske sektorer, brancher og produktgrupper, ikke mindst betydningen af massefremstillede længerevarende forbrugsgoder. Også »masseproduktionen« som generelt fænomen spiller en rolle. Det samme gør tayloristisk rationalisering på arbejdspladsen, dvs. forandringer af produktionens organisering og de tilhørende incitamentstrukturer. Den fortsatte almindelige mekanisering og automatiseringsbegrebet nævnes ligeledes i de citerede bøger, men hovedbudskabet er at det var et historisk gennembrud for rationaliseret masseproduktion der muliggjorde den store vækst⁹. Man aner at det nu blev »Moderne Tider«: Produktionsprocessen blev på alle leder og kanter styret og ensrettet. Arbejdsprocesserne blev metode- eller tidsstuderet.

Denne tolkning af det danske forløb er i det store og hele overensstemmende med hvordan man, både her og i andre lande, plejer at anskue den generelle udvikling i de vestlige industrisamfund. Et af de bedste og mest kendte eksempler fra den engelsksprogede litteratur er amerikanerne Piore og Sabels *The Second Industrial Divide*. En grundtanke i denne bog er at den fordistiske industriform fandt sin globale blomstring i efterkrigsårene, men med krisen i 1970'erne begyndte at blive afløst af et nyt system, hvis fremmeste kendetegn var »fleksibel specialisering«¹⁰. Piore og Sabel m.fl. ser dette brud som en positiv tilbagevenden til en mere håndværksmæssigt præget industrikultur der stedse har eksisteret som et undertrykt alternativ til den masseproduktionsprægede stil¹¹. Selvom Piore og Sabel-tesens appel er særdeles bred, har den naturligvis også været underkastet betydelig kritik, ikke mindst for at fremstå meget unuanceret i sin opfattelse af det konkrete historiske forløb i de forskellige lande¹². I Danmark er det mest interessante eksempel på principiel tilslutning til den bagvedliggende historiske teori formentlig Peer Hull Kristensens disputats om de særlige træk ved dansk industris organisatoriske struktur. Hos denne forfatter udgør Danmark dog på flere måder en undtagelse fra det almindelige mønster idet man her i landet hele tiden i meget vidt omfang fortsatte med at opretholde de ældre håndværksmæssige islæt i industrien, mens pendulet svingede mod fordisme andre steder. Danmark skulle derfor være særligt godt rustet til at indrette sig efter industriens nye organisatoriske paradigme med fleksibel specialisering¹³.

Denne udlægning er stimulerende for den historiske debat om det lange opsving, for den sætter problemerne på spidsen. Er det virkelig sådan at industriens arbejdsform simpelthen er et spørgsmål om et valg mellem to grundlæggende stilarter, den masseorienterede eller den håndværksorienterede? Byggede det lange opsving på rent institutionelle og organisatoriske tiltag der blot, evt. på en nationalt varieret måde, skulle udnytte den amerikanske teknologi der blev skabt i mellemkrigstiden og endnu tidligere? Var der ingen banebrydende tekniske nyskabelser med kvantitativ gennemslagskraft, ingen vigtige systemforandringer af egentlig teknologisk karakter før informatikbølgen for alvor begyndte at rulle?

Efter min opfattelse skal disse spørgsmål have andre svar end dem den hidtidige historieskrivning tilbyder. HN&S's historie kan medvirke til dette.

*H. Nielsen & Søn før og under besættelsen*¹⁴

Firmaets navn mere end antyder at der var tale om et familieforetagende, hvilket imidlertid ikke har det mindste på sig. Stifteren, nemlig »Sønnen«, Otto Nielsen (1895-1969), valgte ganske enkelt at lancere firmaet i sin fars navn. Dermed undgik han, ifølge firmamytologien, problemer med at få næringsret. Han var faktisk kun en god måneds tid under myndighedsalderen ved forretningens start i 1916, men som reklamegimmick virker ideen ikke dårlig.

Otto Nielsen kom fra Marbjerg, en landsby i nærheden af Roskilde. Han havde lært mejerivæsen, uden dog at fuldføre det, og derefter stået i smedelære, først hos sin far og afslutningsvis hos dennes bror i København. Firmaets første domicil var et mindre værksted på Lyngbyvej hvor der også før Otto Nielsen kom til, var blevet drevet vogn- og beslagsmedje. I de første år var der kun få ansatte, og beskæftigelsen må siges at have været typisk for tiden: skoning af heste, vognreparationer, fremstilling af kakkelovnsrør, diverse bygningsarbejder. Størstedelen af de danske smede- og maskinfirmaer dengang var sådanne småværksteder, hvilket dog ikke er ensbetydende med at vejen til udvidelse af forretningen var let og smertefri. De større firmaer stod nemlig allerede for en stor del af beskæftigelsen inden for faget¹⁵ og har formentlig, især i København, haft et godt greb om store segmenter af produktionen. Kraftmaskiner og mange andre egentlige maskiner krævede både erfaring, en

Otto Nielsen, helt til venstre ved ambolten, sammen med tre andre smede, hans medarbejdere. Billedet er taget i 1920, på Lyngbyvej, firmaets første værksted.

bred vifte af teknisk kompetence samt naturligvis en stor og alsidig maskinpark¹⁶. Man kan ikke forestille sig et firma som Otto Niensens kaste sig ud i konkurrence med f.eks. B&W, Titan, Atlas eller Vølund, ja vel end ikke med de middelstore fabrikker og værksteder.

På den anden side var smede- og maskinfaget ikke en statisk branche der blot undergik en rent kvantitativ vækst eller en videreudvikling inden for allerede etablerede områder. I de første årtier af århundredet stod fire produktgrupper, nemlig støbegods, kraftmaskiner, landbrugsmaskiner og -redskaber samt maskiner til næringsmiddelindustri for næsten tre fjerdedele af den statistisk registrerede produktionsværdi på området¹⁷. Ved midten af århundredet, nærmere betegnet i 1948, var disse fire gruppers andel faldet til ca. halvdelen, og i 1980'erne til mindre end en fjerdedel. I 1948 var det især stålkonstruktioner og en diversegruppe der var gået frem, noget der fortsatte frem til sidst i perioden, men nu ledsaget af en li-

geledes meget kraftig vækst i produktionen af internt transportmaskineri og af instrumenter og apparater. Inden for de øvrige områder, herunder de mange former for bearbejdningsmaskiner til industrien, var de relative forskydninger langt mere beherskede.

Det var i høj grad inden for to af de kraftigt voksende områder, nemlig stålkonstruktioner og industriens interne transport, at HN&S havde sin vækst og efterhånden udviklede sig fra et gammeldags smedefirma til en kombineret smede- og maskinvirksomhed med et produktsortiment der i en periode var, om ikke helt unikt, så i hvert fald både originalt og konkurrencedygtigt. Firmaets tredie hovedområde, asfalanlæg, var også et nyt, teknologisk innovativt produkt, men ikke på samme måde typisk for de historiske forskydninger i sammensætningen af den danske produktion af maskiner mm.

Foreløbig skete glidningen mod en stilling som teknologisk fornyer kun ret langsomt. I 1920 flyttede HN&S til større værkstedslokaler som Otto Nielsen lod opføre på en ny erhvervet grund i Sejrøgade, ikke så langt fra den tidligere adresse. Produktprofilen var i princippet uforandret, men der begyndte at komme større opgaver til, også for det offentlige, f.eks. motorsprøjtevoogne til Københavns Brandvæsen. Vognene, den første i 1934, blev som helhed leveret af ingeniørfirmaet H. Meisner-Jensen, og chassiserne blev bygget af De forenede Automobilfabrikker i Odense. De indeholdt flere væsentlige forbedringer både med hensyn til slukningsteknik og brandmændenes arbejdsmiljø¹⁸. Andre eksempler på varer man fremstillede, var trykluftanlæg, småmaskiner til chokoladeindustrien, ovne, beholdere, stålkonstruktioner og scenemekanik til Bellevue Teatret, og meget mere¹⁹.

Otto Nielsen havde, ifølge sit eftermæle i firmaet, meget svært ved at sige nej til et stykke arbejde når nogen spurgte om firmaet kunne lave det. Denne holdning eller egenskab kunne vel tænkes at indebære et risikomoment, men der er nu ikke noget der tyder på at man i de første mange år var udsat for kriser. De fysiske rammer blev atter udvidet i 1938-39 da firmaet oprettede værksteder i Aldersrogade, stadig på Nørrebro i København. Der var også andre tegn end brandbilerne på at produktionen begyndte at antage en mere maskinorienteret karakter. Man havde fra ca. 1930 benyttet den kombinerede betegnelse »smedje og maskinfabrik« i sin skiltning; omkring flytningen til Aldersrogade blev det til H. Nielsen &

Søn Maskinfabrik²⁰. I 1932 blev den første ingeniør ansat. I tredivernes produktion begyndte HN&S at komme ind på en af sine senere helt centrale aktiviteter, nemlig asfalt-udstyr. I første omgang var der dog ikke tale om maskineri, men om små kulfyrede beholdere på hjul, kaldet asfalt- eller tjærekogere²¹. Der blev også lavet en såkaldt emulsionsspreder, et hånddrevet apparat til at sprede en særlig substans der tjente til at lette sammensmeltningen mellem allerede eksisterende og nyudlagt asfalt.

Under besættelsen fortsatte man med diverse smedearbejde, herunder mange forskellige typer af vogne, men lavede også briketpresser til tørv eller savsmuld. En anden vare der lod sig afsætte i større mængder var »gengas«-beholdere til General Motors. For at lette bilisternes brug af generatorgas gav man sig også til at lave mekaniske anlæg til savning og kløvning af bøgebrænde, noget der skal have solgt godt over hele landet.

En gang i 1930'erne byggede H. Nielsen & Søn denne »Københavnske Kvinders Kaffevogn«. KKKs aktiviteter blev ganske omfattende. Det var et *non profit*-foretagende, forankret i afholdskredse og støttet af filantropisk sindede borgere. Stifteren og den første leder af foretningen var (fra 1907) ildsjælen Lene Silfverberg (se Sidsel Eriksen: *Søster Silfverbergs søner*; Kbh. 1993, ss. 240-270).

Asfaltanlæg

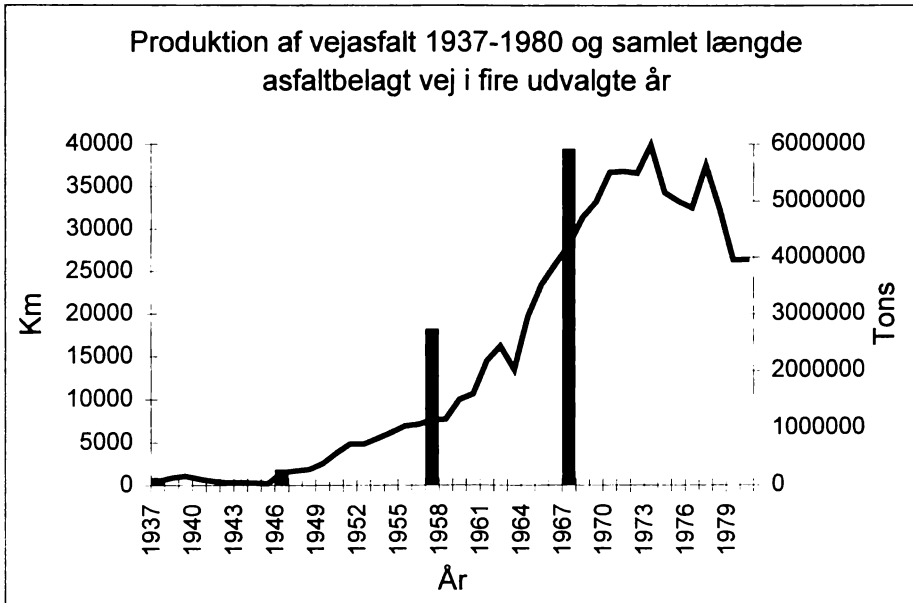
I 1945 havde HN&S 13 funktionærer, heraf fem på tegnestuen²², og 75-100 arbejdere, mod kun omkring det halve i 1939²³. Firmaet var dermed allerede af en pæn størrelse²⁴, og væksten i arbejdsantal fortsatte i højt gear frem til begyndelsen af 1960'erne²⁵.

Man var under krigen begyndt at bygge egentlige små asfaltanlæg²⁶, altså ikke blot beholdere til den færdige masse. Efter besættelsen udviklede produktionen sig. Anlæggene fik efterhånden en kapacitet på mange tons pr. time. Der blev opbygget en eksport, først til Norge og Sverige, senere til andre lande både i og uden for Europa. Anlæggene kunne enten være stationære, dvs. opført på stedet, eller mobile, dvs. sådan opbygget at de forholdsvis hurtigt, men selvfølgelig ikke helt uden videre, kunne bugseres fra sted til sted.

Asfaltering var ikke nogen helt ny teknologi i forbindelse med vejbelægning. De første erfaringer kom fra Frankrig i første halvdel af det 19. århundrede. I Danmark blev Østergade (»Strøget«) i København asfalteret i 1890, men det var først flere årtier senere man gik over til den moderne syntetiske asfalt der havde bedre vejtekniske egenskaber og kunne fremstilles ved hjælp af lokale sten- og grusarter og med et oliedestillat som klæbemiddel²⁷.

Bygningen af store asfaltanlæg må umiddelbart ses som funktion af en stigning i forbruget af asfalt, der igen skyldtes det omfattende byggeri og ombyggeri af veje, gennemført med nye, mere asfaltkrævende metoder (jvf. figuren)²⁸. Udviklingen skete ikke i et enkelt spring. Så sent som i 1949 kunne A/S Dansk Asfaltfabrik med stolthed påkalde sig at have Nordens største asfaltkoger, med en kapacitet på ca. 1000 tons i døgnet²⁹. Dette svarer nogenlunde til de største af de anlæg HN&S byggede på samme tid, idet man reklamerede med 35-40 tons i timen. Det var dog normalt i denne tid at et anlæg kun leverede 5-15 tons i timen. HN&S byggede fire forskellige størrelser i registeret mellem 10 og 40 tons i timen. Ca. ti år senere, i begyndelsen af 1960'erne lå de nye anlæg på en størrelse mellem 50 og 120 tons i timen, og få år senere var det største anlægs kapacitet oppe på 400 tons i timen.

Lige fra begyndelsen var der ikke nogen principielle teknologiske hindringer for en kraftig udvidelse af asfaltproduktionen. Produktionsprocessen består i, gennem sortering, opvarmning og dosering, at lave en passende blanding af sten og grus tilsat klæbemid-

Kilder: Statistisk årbog (vejlængde); Industriel produktionsstatistik (produktion af asfaltbelægning).

Anm.: Stigningen i asfalteret vejlængde (søjlerne) skyldes kun for en dels vedkommende byggeri af nye veje. Mellem 1946 og 1967 steg landets samlede vejlængde med ca. 10%. Den øgede produktion af asfalt skyldes i høj grad udskifning af makadambelægning med asfaltbelægning, ligesom der skete ændringer i belægningstykkelserne. Efter 1967 har det desværre ikke været muligt at finde opgørelser over vejlængdens fordeling på forskellige belægningstyper, men denne statistik er måske blevet uinteressant fordi der nu helt overvejende er brugt asfalt.

del. Der kan være miljømæssige problemer i forbindelse med en kraftig støvudvikling, men selve processen er i princippet ukompliceret. Den kan i mindre målestok udføres med meget simple redskaber. Ved stadig produktion i større mængder er det klart at øget brug af mekaniske hjælpemidler kommer ind i billedet i forbindelse med både håndtering og sammenblanding af ingredienserne, men dette udstyr behøvede næppe være af en særligt sofistikeret karakter. Et blik på de nye HN&S-anlæg som de fremstod i 1950'erne og senere, gør det imidlertid tydeligt at de skete teknologiske forandringer var andet og mere end størrelsesmæssig vækst ledsaget af simple mekaniske hjælpemidler til håndtering af de store materialemængder.

Endog de største nye asfalanlæg kunne under normal og uforstyr-

ret drift betjenes af én eneste arbejder fra det øjeblik råvarerne fra tilkørende lastbiler var blevet dumpet i råvaresiloerne, til den færdige asfalt blev tappet af i den anden ende af anlægget. Selv med det nødvendige gran salt virker dette imponerende, sammenholdt med at de tidligere, langt mindre anlæg, herunder også de første fra HN&S, havde en bemanning på adskillige, helt op til 10 arbejdere.

Grunden til den store stigning i arbejdsproduktivitet var at man havde indført automatik. Fra en kontrolpult med måleinstrumenter, signallamper, trykknapper og håndtag kunne operatøren igangsætte, regulere og stoppe de enkelte mekanismer som anlægget bestod af, og løbende modtage de informationer der var påkrævede i denne sammenhæng. Operationerne kunne enten udføres »manuelt«, dvs. med operatørvalgt indstilling og igangsættelse af anlæggets enkelte hovedmaskiner, eller »automatisk«, dvs. at valget af opskrift styrede de øvrige bevægelser uden at operatøren behøvede at gribe yderligere ind.

Lo-tech vognsmedarbejde anno 1942. De syv trækvogne til postvæsenet var nu ikke fuldkomment primitive. De var specialaffjedrede, for at skåne pakkerne.

Automatik: En ny mekaniseringsbølge

I en salgsbrochure hed det at VIANOVA-asfaltanlægget havde »enten manuelt/pneumatisk eller fuldautomatisk elektro-pneumatisk styring«. Formuleringen har måske i dag en klang af ubehjælpsomt og gammeldags tekniker-sprog, men indeholder ikke desto mindre et par nøgleord der kan danne grundlag for at forstå hvori nogle af de markante teknologiske innovationer fra efterkrigstidens lange opsving konkret bestod. Selve ordet »automatisering« er kun en helt generel, ikke særlig fyldestgørende karakteristik af hvad der skete.

Automatisering betyder bogstaveligt at noget bringes til at virke »af sig selv«, dvs. uden direkte menneskelig indgriben i processen. Meget groft sagt er det at udstrække mekanisering til ikke kun at omfatte forarbejdningsprocessen, men også flytningen af materialer samt overvågning og styring³⁰. Informations- og feed-back-aktiviteter indlejres i maskineriet.

Noget sådant var allerede set langt tidligere; det klassiske eksempel er hastighedsregulatoren på James Watts dampmaskine³¹. Det nye ved den mekaniserings- og automatiseringsteknologi der slog igennem i tredje fjerdedel af det 20. århundrede lå derfor ikke i princippet³². Det lå i at en stor mængde hver for sig ret små, simple og billige komponenter lod sig bygge sammen i omfattende og komplekse systemer. Systemer af denne type virker især gennem tre medier, nemlig elektrisk strøm, lufttryk og olietryk. Om de sidste to delteknologier bruger man ofte de af græsk afledte betegnelser pneumatik og hydraulik. Gennem kabler og rør eller slanger kan strømmen/trykket enten kommunikere et signal eller drive et arbejdende organ, typisk en motor eller en cylinder. Igang sættelsen af processer, dvs. modtagelse og afgivning af signaler, evt. med en mellemliggende forsinkelse, sker gennem forskellige særlige organer som ventiler, relæer, »kontaktorer« m.fl. Heri ligger også muligheder for i større eller mindre grad at gøre systemet modtageligt for menneskelig indgriben via håndtag, trykknapper osv. Elementerne kan sammenbygges på mange forskellige måder, med både små og store arbejdsorganer og med varierende retning, kraft og fart. Teknologien har et omfattende anvendelsesområde og en betydelig fleksibilitet samt et betydeligt potentiale for videreudvikling og rafinering.

Emulsionsspreder, ca. 1940. Emulsionen i den lille kulfyrede beholder var en særlig asfaltsubstans der skulle få ny belægning til at »binde« ordentligt på den allerede eksisterende.

Eftersom de enkelte komponenter er ret simple og for manges vedkommende ikke nye i sig selv, kan man spekulere over hvorfor de netop på dette tidspunkt af industriens historie, og ikke før, blev taget i anvendelse på den nævnte systematiske måde. Det er vanskeligere at besvare dette spørgsmål end blot at beskrive hvori den nye teknologi bestod. Jeg skal ikke nu forsøge at give en hverken grundig eller dokumenteret forklaring, men blot gøre opmærksom på (hvad der i og for sig er en selvfølge), at ikke alting kan ske på en gang, og at mere primitive og elementære former for mekanisering nok trods alt har været mere plagsomme flaskehalse for produktivtetsudviklingen, og derfor tidligere blev genstand for maskinbyggernes opmærksomhed og bestræbelser. Det er simpelthen et udslag af marginalnytteprincippet.

Dertil kommer at en form for modningsproces kan indgå i udviklingen af teknologiske systemer. Når flaskehalsproblemet viser sig på et nyt område, i dette tilfælde det styringstekniske, og udviklingsbehovet træder tydeligere frem, skal der ske en bearbejdelse og tilpasning af ældre og nyere teknologielementer før de kan føjes sammen til en ny systematisk helhed med egen udviklingsmæssig dyna-

mik³³. Cylindre som arbejdsorganer var kendt fra kraftmaskiner siden det 18. århundrede (dampmaskinen). Også kraftoverførsel vha. væsketryk på et stempel indesluttet i en cylinder blev tillempt på smedepresser før det 19. århundrede var begyndt. Både i disse tilfælde, og senere i det 19. århundrede, i f.eks. køleteknikken, brugte man systemer af rør og ventiler. Visse specielle former for hydraulisk og pneumatisk teknik kendes allerede fra antikken og middelalderen. De elektrotekniske komponenter der indgik i den nye automatik-teknologi var naturligvis af nyere oprindelse³¹.

Foruden den grundlæggende kompatibilisering har spredning og videreudvikling af teknologien været afhængig af hvor hurtigt komponentindustriens designere og procesteknikere klarede at billiggøre de ganske vist standardiserede, men dog mangfoldige enkeltkomponenter af mekanisk og elektrisk art. Masseproduktionen af – efter tidens forhold – avancerede komponenter til automatikområdet tog i Danmark sin begyndelse med den kendte alsiske fabrik Danfoss i 1930'erne³⁵.

Efter denne korte diskussion af den nye teknologis beskaffenhed og betydning skal der ses på et andet konkret eksempel som spillede en hovedrolle i HN&S' udvikling.

Transportanlæg til skibsværfter³⁶

I slutningen af 1940'erne var HN&S begyndt at levere store skinnelbårne portalkraner med gribeskovl til F.L. Smidths cementfabrikker, nærmere betegnet til indtaget af råvarer fra store, åbne oplagingspladser. Der var kranspor langs pladsens sider, og på den brede led bevægede løbevognen med skovlen sig afsted på en stor tværbjælke, højt hævet over selve pladsen. Selv om HN&S gennem de kommende mange år byggede et ret stort antal af disse kraner, var typens vigtigste funktion at den satte en udvikling i gang. Teknologisk var disse kraner ikke så bemærkelsesværdige, når man ser bort fra at det i dansk industri var en forholdvis sjælden kompetence at kunne arbejde med meget voluminøse maskinkonstruktioner. Leverancerne faldt i det store og hele bort da F.L. Smidth begyndte at henlægge denne side af produktionen til steder i nærheden af hvor cementfabrikkerne skulle ligge.

HN&S begyndte også at levere andre kraner, bl.a. til B&Ws skibsværft. I 1954 byggede firmaet sin første magnetkran til netop denne

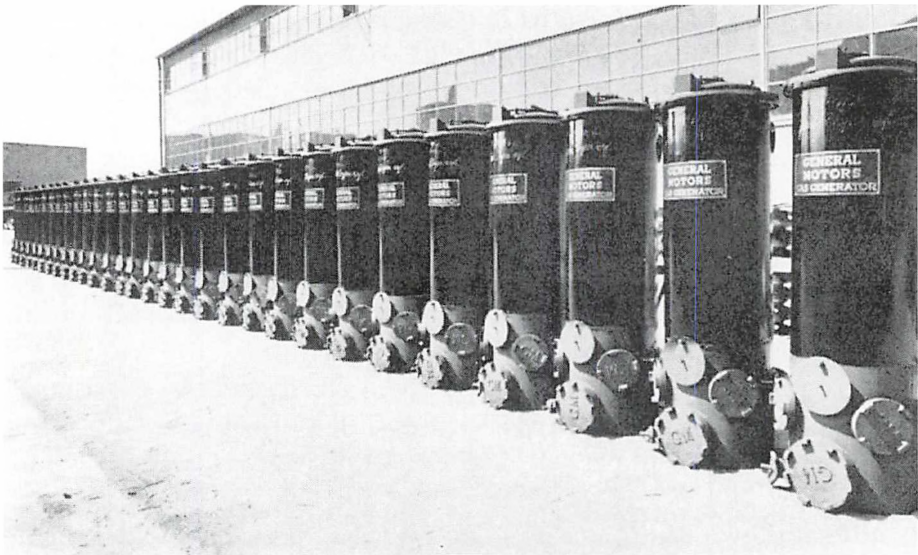
virksomhed. Det skal have været den første kran af denne type der blev benyttet til pladetransport på et skibsværft. Før magnetkranens tid transporterede man plader med almindelige krogkraner, enten med en wirestrop om hele pladen eller ved hjælp af særlige kæber der kunne gribe fat i pladens kant. I begge tilfælde risikerede man at beskadige pladen, enten ved bukning eller ved kloens tryk. Det var også en ret mandskabskrævende og langsommelig arbejdsproces. Magnetkranen havde et bredt »åg« med et antal elektromagneter på. Den kunne gribe og slippe meget hurtigt. Pladetransportarbejdet kunne nu laves hurtigere og af færre arbejdere end tidligere.

Magnetkraner var i forvejen kendt fra stålværker, hvorfra B&W formentlig havde fået ideen. De blev almindeligvis brugt til forholdsvis tunge løft, f.eks. dynger af skrotjern. Sådanne kraner kunne ikke umiddelbart overføres til værfterne. For det første var selve magneterne for tunge i sammenligning med de ret lette pladekraner, for det andet var det med disse magneter ikke muligt at sikre at der kun fulgte én plade med ad gangen. I samarbejde med Danmarks tekniske Højskole konstruerede HN&S en ny type elektromagnet, der på en gang var let og robust, og som havde den nødvendige præcision med hensyn til magnetfeltets indtrængningsdybde. En anden tidlig innovation på dette område var et særligt svingningsfrit wireophæng. Dette *anti-sway*-system overflødiggjorde det originale såkaldte »teleskopophæng«, der var så stort og klodset i opbygningen at det gav risiko for kollission når kranføreren manøvrerede rundt mellem pladedyngerne.

Kort efter leveringen af den første magnetkran fik HN&S mulighed for at udbyde varen på en værftkonference i Göteborg. En ordre fra det tyske Blohm & Voss hjalp med til at accelerere afsætningen. Udstyr til skibsværfternes materialetransport blev nu en af firmaets vigtigste aktiviteter, efterhånden med et produktudbud der var langt mere omfattende end kraner.

Med plademagnetkranen var en enkelt flaskehals elimineret, men der var flere tilbage i værfternes anlæg til opbevaring, transport og forbehandling af stålplader og -stænger. Ved besøg hos kunderne blev HN&S' teknikere bevidste om disse problemer og begyndte at tilbyde løsninger på dem. Ligesom det var B&W der havde bestilt den første magnetkran, var det dog kunden selv, et hollandsk værft, der fik ideen til et andet centralt element i det der senere skulle blive et typisk HN&S-pladehåndteringssystem, nemlig den

såkaldte *captivator* («opsamler»)³⁷. I et stort, moderne udendørs pladelager der skulle forsyne et helt værft, var der naturligvis en betydelig trafik, ikke blot med at ekspedere plader og stænger til værkstederne, men også med at modtage nye sådanne materialer fra jernbanevogne, lastbiler eller fartøjer og anbringe dem på rette plads i pladegårdens stabler. Der kunne let være behov for flere kraner, men disse kunne næsten lige så let komme i vejen for hinanden og dermed skabe ventetid og forsinkelser. Captivatoren var en pladevogn der, uden at være i vejen for den langt større kran, kunne køre hen til den pladestabel man skulle hente fra. Ved hjælp af en lille indbygget magnetkran fjernede den en enkelt plade og afleverede den igen på et rullebord ved indgangen til pladeværkstedet. Takket være den begrænsede godsmængde og løftehøjde kunne *captivatoren* let underlægges en semi-automatiseret elektrisk styring, som tidligere omtalt, hvor operatøren skulle vælge blandt de eksisterende mulige opsamlings- og afleveringssteder, mens automatikken sørgede for de fleste andre ting. Systemet kunne sættes til at køre i en sløjfe, sådan at der først skulle gribes ind ved skift til et nyt opsamlingssted eller destination.

Gasgeneratorer bygget til det store nabofirma General Motors under besættelsen. Den nødvendige 2 mm plade blev fremskaffet ved at bytte med en anden materialetype som H. Nielsen & Søn tilfældigvis havde i større mængder.

Til brug inde på værkstederne blev der på nogenlunde samme tid, i begyndelsen af 1960'erne, og efter de samme grundlæggende principper, men med en noget anderledes udformning, udviklet en såkaldt *collocator* («anbringer»). Den kunne bruges til at afhente plader på et stationært rullebord og aflevere dem ved enten et forarbejdningssted eller et stødpudelager, hvorfra de senere kunne samles op igen og blive fragtet til forarbejdning. Man leverede også rulleborde o.l. i mange forskellige former, tilpasset særegenhederne ved den typiske produktionsgang på stedet. Sammen med kranerne og de forvalgte transportveje på specialvogne samt lokale oplagingspladser havde man dermed et nyt rationelt system der gjorde produktionens *flow* lettere. Ligesom på cementanlæggene fandt styringen normalt sted fra en central kontrolpult.

Overfladebehandlings- og mærkeudstyr

I 1960'erne, da HN&S var begyndt at bygge og videreudvikle sine håndterings- og transportanlæg, var man på værfterne optaget af at optimere kvaliteten af det plademateriale der indgik i skibene³⁸. Pladerne skulle så vidt muligt være fri for den nedbrydende virkning fra rust, ikke kun under oplagringen, men også under produktions-tiden. Foruden at rense dem begyndte man at grundmale eller *prime* pladerne så snart de blev overført fra lager til værksted, dvs. før den egentlige forarbejdning af dem gik i gang. HN&S gav sig til at tilbyde rense-, tørre- og maleanlæg³⁹. Disse nye delmaskinerier blev indsat som bestanddele af rullebordene, dvs. med transport og overfladebehandling som integrerede processer. Der var ikke tale om nogen helt ny idé. Maleanlæggene var et projekt man tog op, fordi man ved levering og indkøring af kran- og rullebordssystemer havde lejlighed til at iagttage de mange problemer der var med de eksisterende maleanlæg. I løbet af nogle år lykkedes det HN&S og andre firmaer at forbedre denne type anlæg ganske betragteligt. Ændringerne påvirkede driftssikkerheden, forbruget af maling, og processens grad af præcision. Hvad man ville opnå, var ikke kun materialeøkonomi og et hurtigt og problemfrit flow. Også andre forhold motiverede til at minimere forbruget af maling. Primer-laget var – jo tykkere det blev, jo værre – i stand til at påvirke svejsningernes tekniske kvalitet i negativ retning, ligesom afbrændingen af primer ved lysbuens varme var et af de arbejdsmiljøproblemer som

den massive anvendelse af elektrosvæjsning på værfterne medførte. HN&S' automatiske maleanlæg påførte primeren ved hjælp af lufttryk, i et helt lukket rum anbragt på transportlinien. Pladens dimensioner blev forinden opmålt, hvilket skete automatisk ligesom de øvrige processer. Inde i malekabinen blev sprøjtedyserne, hvoraf ét sæt arbejdede oppefra, et andet nedefra, bevæget mellem de beregnede start- og slutpunkter vha. en hydraulisk fremføringsmekanisme. En af de karakteristiske egenskaber ved den hydrauliske del af den nye automatiseringsteknik var den meget store præcision man kunne afgrænse selv meget hurtige og kraftige bevægelser med⁴⁰. Styringen var på forskellige måder åben for regulering. Man kunne undlade at prime et større eller mindre areal langs pladens kant, sådan at der ikke var nogen forurening af overfladen hvor skærebrænderen skulle anvendes til at give pladen de endelige mål.

Stålpladerne der medgår til bygningen af et skib, er naturligvis af varierende størrelse, og det kan være nødvendigt at mærke den enkelte plade med et nummer der kan identificere den og gøre det muligt, f.eks. ved at sammenholde det med numrene på styklister eller tegninger, at bestemme på hvilket sted og til hvilken færdig form den skal bearbejdes. Til dette formål udviklede HN&S en særlig mærkemalemaskine der kunne påføre de ønskede tegn i form af store sammensatte punkter. Indtastningen af data skete ved et skrivemaskinetastatur, mens den mekaniske del af processen foregik ved hjælp af en vogn, medførende et antal maledyser. Disse kunne, mens vognen kørte langs med pladen, selv bevæge sig på tværs og afsætte de indkodede punkter på de rigtige steder. Indtastningsenheden var udstyret med en elektronisk hukommelse der gjorde det muligt at indtaste et mindre antal numre forud. Måske virker det ikke så imponerende i dag hvor vi er så informationsteknologisk forvænte, men det er dog interessant som et tidligt eksempel på udviklingsretningen.

Disse forskellige maskinerier kunne virke hver for sig, men også bygges sammen i et system, hvor overfladebehandling og transport af stålplade gennem værftet skete under en ressourcebesparende helhedssynsvinkel. HN&S gjorde det til en del af sit arbejde at rådgive kunderne om disse forhold og projektere samlede løsninger der var tilpasset stedets behov og muligheder.

H. Nielsen & Søn, samt mange andre, flyttede til forstæderne. I Herlev, umiddelbart vest for byen, var der i 1950'erne en stor vækst i både bolig- og industribyggeri. Fotografiet er formentlig fra begyndelsen af årtiet, i hvert fald virker fabrikkens grund stadig meget bar, trods bygningerne. På parkeringspladsen holder kun få biler. Det lave kontorhus forrest på grunden blev udvidet noget gennem årene, men først i 1971 suppleret med et større hus i seks etager.

Stålbyggeri

Foruden de efterhånden mange nye maskinprodukter leverede HN&S stadig bygningsmedarbejde. Også på dette område skete der en kraftig produktudvikling, i og med at det blev mere almindeligt at opføre store bygninger med stålkonstruktioner som både bærende element og fremtrædende arkitektonisk virkemiddel. Bag denne udvikling lå teknisk-økonomiske motiver, herunder muligheden for at konstruere store spændvidder med behersket materialeforbrug og hurtig opførelsestid, men også mindre håndgribelige, kulturelle og æstetiske impulser gjorde sig gældende¹¹. Blandt de helt store stålbyggeopgaver var hangarerne i Kastrup Lufthavn og Centerbygningen i det ny Bellacenter på Amager Fælled, men der

blev også opført en lang række andre haller o.l. Inden for store stålkonstruktioner til produktionstekniske formål kan man nævne HN&S' opførelse af pyrolysetårnet på Benzinøen i København samt porte til B&Ws sektionshaller.

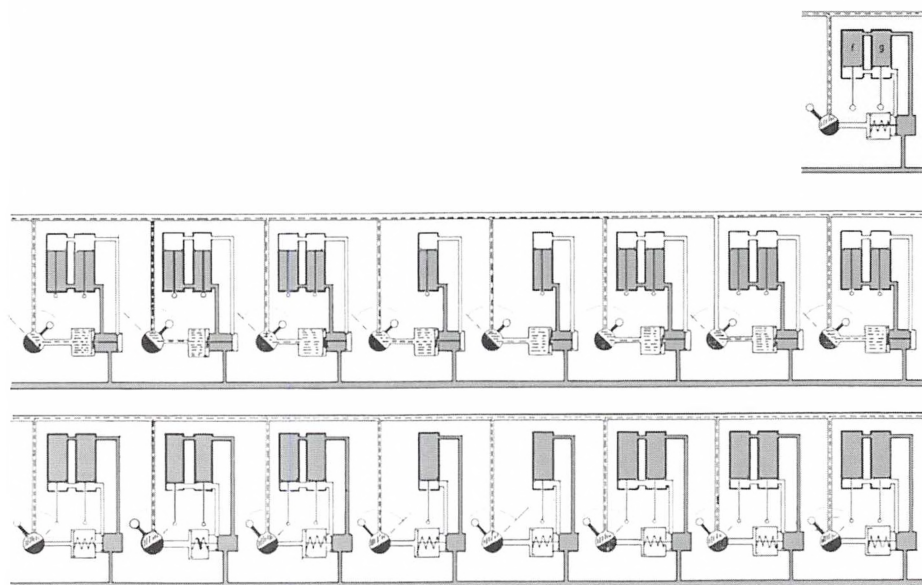
Der blev også fortsat lavet meget andet både større og mindre smedearbejde, eksempelvis ophængningskroge for svinekroppe til slagterierne, stålskrog til mindre fartøjer og luger og døre til skibe og andre særlige formål. I den sidstnævnte produktion kombinerede man stålkonstruktionsarbejdet med den mere maskintekniske side af firmaets virke, idet der indgik elektro-mekaniske eller hydrauliske, ofte centralstyrede åbne- og lukkemekanismer, fremstillet efter meget høje krav til driftssikkerhed og evne til at lukke tæt¹².

Som en sidste form for bygningsmaskineri skal nævnes at HN&S længe repræsenterede det store amerikanske elevatorfirma Otis. Som led i samarbejdet stod HN&S for installations- og reparationsarbejdet på elevator- og escalatoranlæggene. Bl.a. blev der udført store opgaver for Magasin du Nord. I kontrakten mellem HN&S og Otis indgik dog at denne virksomhed efter en årrække skulle udskilles som et selvstændigt firma, hvilket efter 18 års forløb skete sidst i 1970¹³.

Smedearbejde: en sag for småfirmaer?

De tre overordnede produkttyper: asfaltanlæg, kraner/transportanlæg og stålkonstruktioner, spillede alle en vigtig rolle for omsætningen i HN&S, og alle var de med til at udvide og konsolidere firmaets position i de fremgangsrige efterkrigsårtier. Et andet fælles kendetegn var at deres gennemslagskraft var knyttet til beherskelse af ny teknologi. Heri indgår også de særlige firmakompetencer som andre ikke umiddelbart kan tilegne sig og eftergøre i praksis. *Tacit knowledge*, som man kalder det i innovationsøkonomien, bygger gerne på et bredere, mere rutinepræget grundlag af formaliseret, nedskreven information, men kan ikke selv umiddelbart integreres i denne vidensbase. Efterhånden sker der dog en diffussion, hvorfor svælget mellem almindeligt udbredt, formaliseret viden og uformaliseret, individ- og organisationsbåren kunnen kun kan holdes bredt og dybt nok, set ud fra de førende firmaers synsvinkel, såfremt der er en fortsat teknologisk udvikling¹⁴.

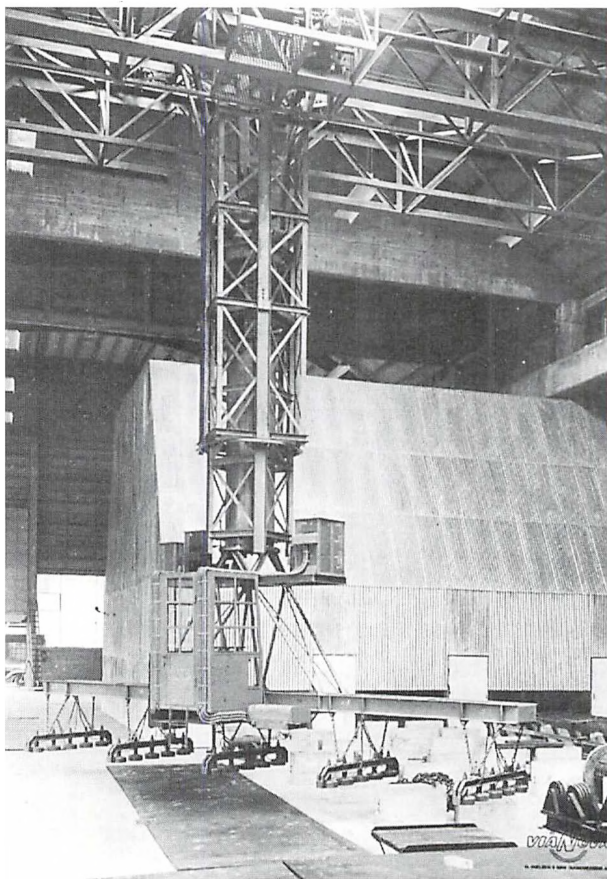
Bygningssektoren var formentlig den del af HN&S der var mest

Udsnit af pneumatisk diagram over asfaltblande­anlæg, 1950'erne. Man genkender let omstillings­håndtagene og de store arbejds­cylindre. Den stiplede signatur i rørene er *styr­luft* der bruges til at skifte de ventiler der omstyre­r *arbejds­luften* (mørk signatur). Afhængigt af om tryk­ket står på over- eller undersiden af stemplerne er an­læggets porte lukkede eller åbne. Kom­ponenterne er stiliserede, men langt mindre ab­strakt-symbolske end på senere dia­gram­tegninger.

sårbar mht. at miste det teknologiske forspring, ikke på grund af egen efterladenhed, men fordi området ikke havde et tilstrækkeligt udviklingspotentiale. Da man i de vanskelige år sidst i 1970'erne gav sig til at granske situationen og de fremtidige muligheder, mente en diskussionsdeltager, formentlig ansat i asfalt- eller kranafdelingen, at man ikke fremover kunne forvente at tjene penge på at »sælge sammensvejet jern«⁴⁵. Denne sarkasme indeholdt nogen sandhed, selv om udsagnet som helhed er misvisende. Ved siden af den umiddelbare fabrikation af komponenterne hører der jo også andre, ikke alment udbredte ressourcer til at gennemføre store stålkonstruktionsarbejder, dels af logistisk art, udmøntet i evne til at gennemføre projekterne hurtigt og rettidigt, dels med hensyn til teknisk-håndværksmæssigt at kunne forestå de kritiske monteringer af de største dele. På begge disse områder er erfaring, opnået gennem firmaets rutinerede medarbejdere, et vigtigt aktiv.

Det rigtige i kritikken af stålkonstruktionernes indtjeningspoten-

Den første magnetkran, bestilt af B&W i 1953. Der var børnesygdomme, og konstruktionen blev lavet om på senere modeller, men kranen var dog i brug gennem 15 år, ofte i treholdsdrift.

tiale bundner i at denne aktivitet trods alt havde en lavteknologisk karakter. Så værdifulde de nævnte kompetencer end kunne være, var de naturligvis ikke unikke, og de blev det formentlig mindre og mindre efterhånden som tiden gik. Stålbyggeafdelingen i HN&S afsatte til stadighed størstedelen af sin produktion her i landet. Eksportforsøg fandt ganske vist sted, men fik ikke nogen markant betydning, formentlig fordi transportomkostningerne gjorde det umuligt at konkurrere på produktionsomkostningerne, samtidig med at selve produktet ikke var hverken specielt eller sofistikeret nok til at man kunne nøjes med at sælge know-how¹⁶.

Selv på det danske marked gik det ikke særlig godt til sidst. Ledelsen af HN&S havde altid stræbt efter at udvide firmaets egen kapacitet og formåen, men denne strategi viste sig at være problematisk i til-

bagegangsfasen. En tidligere ledende medarbejder i HN&S, der nu havde etableret sit eget stålbyggefirma, mente i 1980 at man godt kunne klare sig, selv på det nu pressede marked, men bedre vha. underentreprenører end med en stor firmaorganisation⁴⁷. I denne var det alt for vanskeligt at holde alle led beskæftigede konstant. Grundsynspunktet er det som i sloganform betegnes *small is beautiful* og *lean production*, dvs. at man bør indskrænke sig til et kerneområde, hvor firmaets kapacitet til stadighed kan udnyttes effektivt og fuldt ud, men derimod undlade at opbygge firmainterne ressourcer på områder hvor andre vil være mere kompetente og konkurrencedygtige.

Produktudvikling og afsætning: asfalanlæg

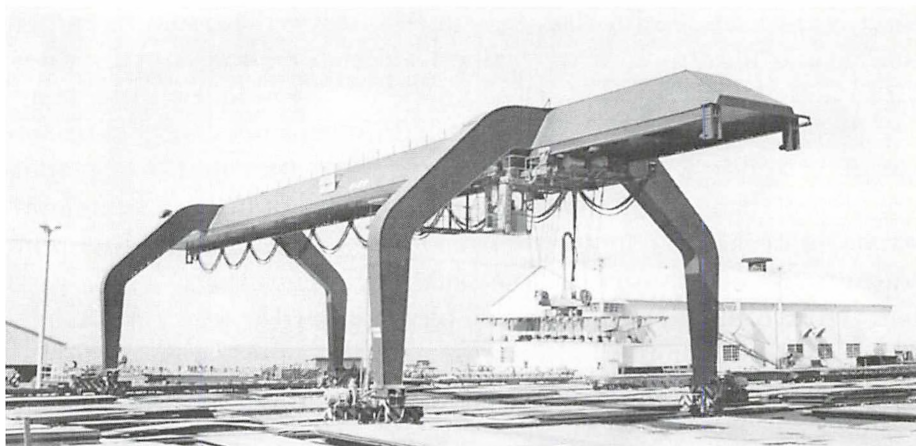
Asfalanlæggenes teknologi er allerede blevet omtalt i hovedtræk. Det skete for at belyse visse væsentlige generelle forandringer inden for maskinfabrikation. Der var også en række mere specielle fornyelser som kan illustrere hvordan HN&S klarede at fastholde en fremskudt position på det teknologiske område. Dette var dog ikke tilstrækkeligt til at holde ordreindgangen oppe, for efterspørgselsstrukturen var under forandring.

Automatik-teknologien undergik, efter at den en gang var blevet udviklet og tilpasset asfalanlæggene, kun ret små, såkaldt »inkrementelle« forandringer. De bør dog ikke forbigås uomtalte, for selv om de ikke medførte nogen revolutionering af de anlæg de blev monteret på, er de historisk set bemærkelsesværdige, som endnu en markering af retningen og rytmen i den teknologiske udvikling. Mens den elektriske del af styreteknikken i begyndelsen blev etableret alene ved hjælp af almindelige ledningsføringer og elektromekanisk virkende komponenter såsom relæer, blev man i begyndelsen af 1960'erne opmærksom på muligheden af at gøre installationerne mere kompakte ved at bruge svagstrømskomponenter som transistorer o.l., monteret på såkaldte »printplader«, dvs. med påtrykte kredsløb. Denne metode blev standard senere i årtiet, ligesom man blev i stand til at forsyne asfalanlæggene med en numerisk styring. Maskineriet blev da programmeret ved mekanisk indlæsning af hulkort i stedet for ved hjælp af trykknapper og håndtag. I 1970'erne blev der også benyttet de endnu mindre integrerede kredsløb, efter et særligt system udviklet i firmaet, og til sidst begyndte man så småt at bruge enheder der kunne styres gennem et

programmeringssprog⁴⁸. Man tog altså skridtet ind i computeralderen, men som man ser, var det ikke i denne sammenhæng nogen teknologisk revolution. Det fungerede som endnu et enkelt skridt i de allerede igangværende bestræbelser på at gøre de automatiske styresystemer mere kompakte.

Asfaltproduktionens påvirkning af det ydre miljø medførte nye krav til maskinanlæggene. Der var en betydelig støvgene fra dem, selv om der lige fra begyndelsen fandt en vis rensning sted. Det skete ved hjælp af en såkaldt »cyklon«, dvs. et særligt aggregat hvori luften blev hvirvlet rundt og derved udskilte de grovere støvpartikler inden de gik ud i omgivelserne. Rensningsgraden efter dette system kunne efterhånden ikke leve op til de miljømæssige krav, og der blev derfor udviklet og indsat et selvtømmende filtersystem i stedet. Anlæg der blot var udstyret med cyklon-mekanismen, og af den grund var billigere, blev dog fortsat eksporteret, især til det voksende marked i Mellemøsten⁴⁹.

Dette marked var det primære mål for en anden innovation fra de senere år, nemlig et mobilt mini-asfaltanlæg på 40 t/t, monteret klar til brug på ladet af en almindelig mindre lastvogn⁵⁰. Det er fascinerende at dette hyperfleksible »husmandsanlæg« fra slutningen af 1970'erne i kapacitet svarede til nogle af de største anlæg 30 år tidligere.

16 tons portalkran med magnetåg til udendørs pladelager. Kranen var til skibsværfter, men produktionen af kraner med nogenlunde samme kapacitet og rækkevidde havde taget sin begyndelse med leverancerne til F.L. Smidths cementfabrikker i 1950'erne.

Satsningen på Mellemøsten og andre fjerntliggende markeder var ikke udtryk for at HN&S var inde i en ekspansionsfase. På det danske og formentlig andre europæiske markeder var udbygning og forbedring af vejnettet ikke længere en kraftigt voksende aktivitet, og selv om der naturligvis stadig blev brugt meget asfalt, kunne behovet dækkes gennem de allerede erhvervede anlæg⁵¹. Tendensen var med andre ord at HN&S blev presset ud på markeder der på grund af den kulturelle og geografiske afstand var sværere at håndtere. Det blev vanskeligere at basere firmaets teknologiske udviklingsarbejde på det nære marked med den gamle direkte og ukomplicerede adgang til at kommunikere med kunderne om deres behov.

Produktudvikling og afsætning: kraner, transportanlæg mm.

Kranbyggeri mm. mindede i én principiel forstand om stålbyggeriet, nemlig ved de voluminøse produkters store forsendelsesomkostninger. Når dette kun i begrænset omfang blev et problem, skyldtes det dels at nogle kunder var interesserede i selv at lave større eller mindre dele af stålarbejdet⁵², dels at det teknologiske niveau og udviklingspotentiale gav spillerum til en førende fabrik som HN&S, uagtet at vejen til kunderne kunne være lang.

Mht. det snævert tekniske skete der tildels de samme ændringer som dem der blev skildret i foregående afsnit. Elektromekaniske relæstyringer blev erstattet af stadig mere avanceret elektronisk halvlederteknologi, og til sidst begyndte computere så småt at vinde indpas. Det delvis automatiske håndterings- og transportsystem som fremstod i begyndelsen af 1960'erne, blev dog ikke grundlæggende transformeret som følge af de senere innovationer. I de sidste år blev der udviklet en ny kombineret transportvogn og pladekran, kaldet *translocator*⁵³. Den blev programmeret via hulkort og kunne færdes mellem et stort antal forskellige arbejdsstationer, gerne af varierende type. På hvert af disse steder kunne den selv, gennem et indbygget målesystem, justere løfteanordningen til netop den pladedimension der var tale om. Man fortsatte med andre ord den igangværende udvikling mod en på en gang fleksibel og hurtigtflydende produktion med lille bemanning.

Der blev også eksperimenteret med en automatisk kran der modtog data via kunstig vision. Her måtte man erkende at den menne-

skelige øje-hånd-koordination i et komplekst miljø ikke så let lod sig erstatte med selv computerstyret automatik⁵⁴. Firmaets udviklingsfolk interesserede sig også for emner som det ubemandede arbejdssted, men var klar over at noget sådant foreløbig kun lod sig diskutere på et teoretisk plan⁵⁵.

Sammenfattende tyder meget på at der inden for håndterings-, transport- og overfladebehandlingsudstyr for stålplader o.l., på det tidspunkt hvor mikrocomputeren slog igennem, nemlig i årene omkring 1980, kun var udsigt til en temmelig marginal forbedring af den teknisk-økonomiske ydelse hvis man indsatte anden og mere automatik end den efterhånden allerede velkendte.

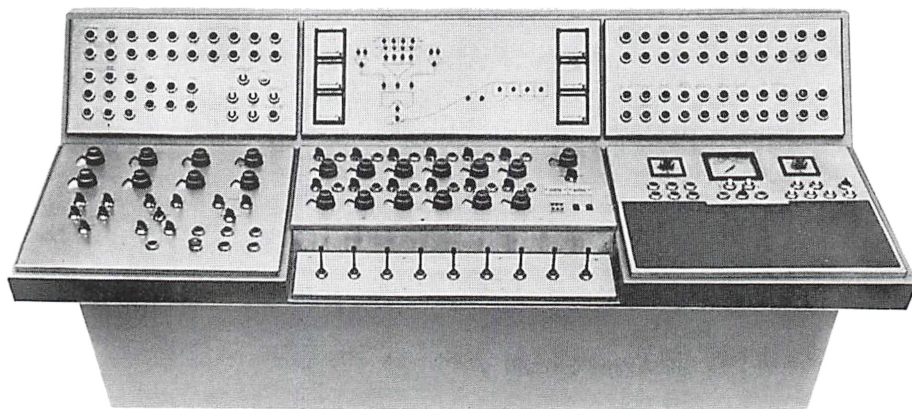
Teknologiens forholdsvis stabile karakter medførte ikke at HN&S kunne give sig til at levere standardprodukter. Tværtimod var leverancer til skibsværfterne betinget af en meget intensiv forbindelse med kunderne, grænsende til (gratis) konsulentvirksomhed⁵⁶. I de første godt 10 år opsøgte man værfterne regionsvis, men det gav efterhånden for dårlige resultater. Fra ca. 1973 begyndte man at udvælge kundeemnerne på grundlag af en individuel analyse af deres ordresituation, eksisterende kapitalapparat og eventuelle kendte fremtidsplaner.

Snarere end investeringer i en enkelt maskine eller lignende gik udviklingen som nævnt i retning ad integrerede, eller med et jævner ord: fuldstændige systemer. Produktionsgangen og behovet på hvert værft skulle analyseres grundigt for at man kunne præsentere et konkret tilbud. Ved de efterfølgende forhandlinger kunne det være nødvendigt at korrigere detaljer i tilbudet. Selv efter den eventuelle kontraktafslutning fortsatte denne proces fordi der ved den endelige tekniske specificering af ordren opstod nye tvivlsspørgsmål.

Det positive ved denne arbejdsform var at et firma kunne søge at hævde sig på flere måder. Den teknologiske kompetence var både indlejret i de enkeltstående maskiner og i evnen til at planlægge et større system med udgangspunkt i tidligere indhøstede erfaringer samt samarbejde med kunden om udformningen af løsninger. Der var dog det problem at kunderne ofte forhandlede til flere sider på en gang. Man risikerede at en konkurrent fik ordren fordi han kunne tilbyde en lavere pris, hvorved det store tilbudsarbejde blev forgæves. I værste fald var det vel tænkeligt at foreslåede løsningsmodeller blev givet videre til den vindende konkurrent, sådan at man

ikke blot skadede sig selv, men direkte gavnede modstanderen. Salgsarbejdet var en intrikat og noget chancebetonet opgave. Ud af alle afgivne tilbud forventede man at mellem 15% og 30% nåede at blive omsat i ordrer, afhængigt af markedet. I tider hvor tallet var i bund, var man nødt til at foretage en risikovurdering før man besluttede at alle sejl skulle sættes til for at erobre en bestemt opgave. HN&S lå på et højt priseniveau i forhold til konkurrenterne, men klarede, ifølge den opfattelse man selv havde i firmaet, at få ordrer hjem på grund af den gode kvalitet og evnen til at forblive et hestehovede foran i det teknologiske fornyelsesarbejde.

Evnen til at holde hovedet oven vande i denne vanskelige konkurrence var dog ikke nok til at gardere sig mod afsætningsmæssige problemer da først værftskrisen slog igennem i 1970'erne. Skibsbygning var ikke længere en ekspanderende branche. HN&S havde gennem mange år eksporteret til mindst 25 forskellige lande⁵⁷, men måtte nu forsøge at opdyrke yderligere markeder, på steder hvor der stadig skete store investeringer i værfterne. Det var i lande som Polen og Brasilien, hvortil der da også gennem de senere år af firmaets eksistens blev ekspederet store ordrer. Efterspørgselsituationen var dog i almindelighed dårlig. Priserne var lave, mens der til gengæld var høje krav om hurtig levering og lange kreditter.

Centralkontrolpult til stort belgisk asfaltværk 1969. Pulten var af helt ny konstruktion, den indeholdt bl.a. en fejlindikator, der kunne lette arbejdet ved havari eller lignende. Ved starten af 1960'erne begyndte udviklingsarbejdet på det styringstekniske område at blive tilgodeset med særlige midler, herunder forsøgsafdelinger. Værkstedsfaciliteterne på området, især hvad angår elektronik, blev dog i 1977 betegnet som utidssvarende.

Man forsøgte at dæmpe salgsomkostningerne ved at gå bort fra opsøgende arbejde og detaljerede projekteringer for i stedet at udbyde hovedprodukterne som standardkomponenter, men man nåede aldrig at iagttage resultaterne af dette stilskifte.

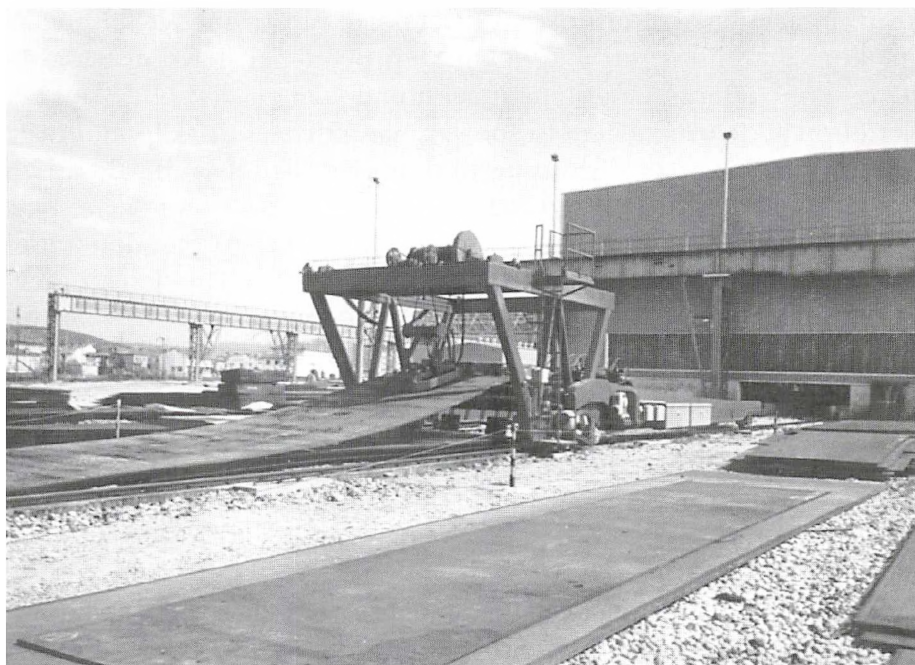
Det blev også forsøgt at udvikle nye produkter og at udstrække firmaets kundekreds til foruden værfter at omfatte stålværker o.l. Et flagskib blandt de nye produkter var en stor, avanceret hydraulisk prægemaskine til stål. Den skulle ligesom malemærkemaskinen bruges til at give sikker identifikation af hver plade el.l. Her skete det imidlertid ved hjælp af tal og bogstaver der blev præget med stålstempler og derfor var uslettelige. En anden ny og perspektivrig idé var at videreudvikle systemerne til styring af det fysiske materialeflow sådan at de også kom til at omfatte administration og overordnet planlægning på dette område, altså et komplet management-program relateret til materialeindkøb, lagerfunktioner og intern transport. Ingen af disse initiativer nåede at blive så udfoldet at det kan danne grundlag for en pålidelig vurdering af det teknologiske udviklingsarbejdes kvalitet og potentiale på det tidspunkt hvor firmaet måtte lukke.

Overordnet ledelse og organisation

Indtil Otto Niensens død i 1969 var HN&S i praksis et personligt ejet firma. Det var ganske vist blevet omdannet til aktieselskab i 1953, men aktierne forblev hos den tidligere personlige indehaver⁵⁸. Otto Nielsen fortsatte også med at varetage den overordnede ledelse, ikke som »ånden over vandene«, men som reel øverste chef for den daglige drift⁵⁹.

Alt overskud blev tilsyneladende pløjet tilbage i firmaet, i form af udvidelser og oprettelse/opkøb af datterselskaber. Otto Nielsen og hans hustru ophobede ikke nogen stor personlig formue, og ej heller var firmaet i besiddelse af finansielle reserver, investeret uden for egne virksomheder⁶⁰. Otto Nielsen drev firmaet ud fra en målsætning om at det skulle give beskæftigelse til folk og fremme dansk kvalitetsarbejde, han kaldte det for et »industrielt husmandsbrug«⁶¹. Efter indehaverens død blev aktierne overdraget til et fond der skulle drive firmaet videre og benytte en del af overskuddet til visse nærmere specificerede velgørende og almennyttige formål⁶².

Betydningen af den personlige ledelsesstil, hvor fabrikanten selv

Den automatisk virkende captivator, bygget fra første halvdel af 1960'erne, virkede ved at pladerne blev »fanget« med et magnetåg og bragt på plads på vognen ved hjælp af en lille rullebane. Med sine ret beskedne dimensioner medførte captivatoren en vigtig og relativt prisbillig aflastning af pladelagerets hovedkran.

bestemte, er svær at bestemme sikkert; den kan nok let overdrives. Der var også dengang en organisatorisk struktur med et ledelseshierarki og arbejdsdeling mellem administration og teknik og mellem tegnestuer og værksteder⁶³.

I slutningen af 1960'erne blev der iværksat et udrednings- og drøftelsesforløb der mandede ud i en reform af firmaets kommandoveje og kommunikationskanaler. Analysen og de besluttede ændringer blev udarbejdet af den senere administrerende direktør og godkendt af fabrikanten på møder blandt de ledende medarbejdere. Foruden en reform var det altså også en slags magtoverdragelse der fandt sted. Baggrunden for ændringen var et ønske om at forbedre firmaets driftsresultat ved at effektivisere organisationen, bl.a. gennem en klarere ansvarsfordeling. Resultatet blev et system af faste regler og obligatoriske papirgange, rationaliseret ved hjælp af et blanketsystem⁶⁴. Det har været et ganske omfattende bureau-

krati, men man skal erindre at det faktisk var en meget kompleks struktur af administrative og tekniske procestyper der skulle forvaltes og kontrolleres. Godt fem år senere, da der opstod blæst om besættelsen af de øverste ledelsesposter, blev der blandt »kaptajnerne« i hierarkiet ytret stor tilslutning til den måde ledelsen havde arbejdet på siden den tiltrådte i 1969⁶⁵.

I 1975 skiftede bestyrelsen meget pludseligt og uventet den administrerende direktør ud. Som det også forlød i aviserne dengang begebenhederne fandt sted, var det resultatet af en magtkamp eller tilidskrise som bl.a. bundede i personlig uoverensstemmelse og anti-pati mellem direktøren og bestyrelsesformanden. Denne, og muligvis flere medlemmer af bestyrelsen, mente at direktøren var for tilbøjelig til at handle uden om bestyrelsen. Specielt var man pikeret over at direktøren på egen hånd, uden om bestyrelsesformanden, havde ført visse forhandlinger med firmaets bankforbindelse og i den forbindelse fremlagt det seneste halvårsregnskab. Den samme bank skulle ifølge fondets vedtægter udpege bestyrelsens formand, så risikoen for at rene finansanliggender blev blandet sammen med hvordan den øverste ledelsen skulle sammensættes, må siges at have været til stede i et eller andet omfang. Den afskedigede direktør havde lang anciennitet i firmaet, og beslutningen om at skille sig af med ham affødte kraftige protester fra de øvrige ledende funktionærer og vistnok også ubehag længere nede i hierarkiet. I forhold til offentligheden blev der holdt lav profil, men indadtil lod bestyrelsen forstå at den afgående direktør som menneske ikke var egnet til at bestride sin stilling, noget der dog forekommer helt utroværdigt, og formentlig kun var beregnet på at skabe forvirring blandt de stærkt utilfredse funktionærer. Den nye direktion kom til at bestå af to personer, nemlig en anden ledende tekniker med mange års ansættelse bag sig og en yngre økonom. Det var den sidste der noget senere fik posten som administrerende direktør. Ingen af de to havde tilsyneladende nogen aktiv rolle i de begivenheder der førte til deres forfremmelse⁶⁶.

Man kan i meget grove træk sige at Otto Nielsens ledelsesstil var orienteret omkring hans egen person. Den efterfølgende direktions forankringspunkt var et effektivt regelsæt. Efter den bratte udskiftning blev ledelsesformen i de sidste fem år af firmaets eksistens mere søgende. Det var år hvor firmaet, som ovenfor beskrevet, stod med store problemer, ikke kun på grund af almindelig økonomisk

krise, men også pga. en mere alvorlig og langsigtet tendens til mætning af markedet på de områder som firmaet havde levet godt af i flere årtier. Der var derfor stadig et presserende behov for at gøre firmaets drift mere effektiv, sådan at de vigende indtægter stadig kunne producere et acceptabelt nettoresultat.

Blandt de midler man ville bruge, var divisionalisering, en dengang ret ny trend inden for virksomhedsledelse. Den enkelte »sektion«, kran-, asfalt- eller stål-, skulle så vidt muligt have sine egne tekniske og merkantile funktioner og fungere som et selvstændigt resultatcenter. Hensigten var at gøre det mere synligt hvor i firmaet problemerne var, og lettere at rette dem. Der blev i 1977 taget visse skridt i denne retning, men bl.a. i produktionen var det ikke muligt at opdele ressourcerne, så tankegangen lod sig ikke føre ud i sin konsekvens⁶⁷.

Et andet og historisk set mindst lige så interessant middel som den nye ledelse forsøgte sig temmelig intenst med, var en øget mobilisering af firmaets personale eller *human resources*, som det jo hedder i dag. Der blev nedskrevet målsætninger og udarbejdet firma-»politikker« på alle mulige områder, bl.a. under medvirken af konsulentfirmaer, der uddelte spørgeskemaer, skrev rapporter og organiserede møder og konferencer. Det bevarede materiale vedrørende firmaorganisation vidner sine steder om et utroligt diletantisk niveau hos konsulenterne⁶⁸. Hvis tiltagene på dette område gjorde nogen gavn, har det udelukkende været i kraft af den såkaldte Hawthorne-effekt. Den går ud på at selve fokuseringen på medarbejderne og deres problemer gør dem mere motiverede til at yde høje arbejdspræstationer⁶⁹. En sådan effekt gøres ikke mindre sandsynlig af at 1970'erne jo var et årti hvor diskussionskulturen blomstrede og var forbundet med positive værdier.

En mere seriøs indsats fra de eksterne konsulenter så man i forbindelse med en slags studiekredsarbejde blandt ledende medarbejdere. Her blev firmaets erfaringer og den aktuelle og kommende markedssituation søgt belyst med henblik på at omdefinere produktprofiler og salgsstrategier. På lavere niveau eksperimenterede man med nye kommunikationskanaler og med projektarbejdsform for at få afdelingerne til at samarbejde bedre⁷⁰.

Ved firmaets lukning blev der talt og skrevet bitre ord om at firmaets seneste ledelse havde været for optaget af nye, trendy ideer, og derfor ikke havde formået at koncentrere sig om at redde selska-

bet⁷¹. Man kan dertil sige at den afsluttende periode ikke var den første hvor der var problemer, og at en mere traditionel trimning og regulering af den bureaukratiske struktur allerede var blevet gennemført, blot fem år tidligere. Den nye holdningsorienterede stil gav sig nok nogle grinagtige udslag, men rummede også positive forsøg på at udnytte nogle i dag anerkendte potentialer som man i den tids erhvervsmiljø ikke var så trænet i at bearbejde. Selv om der måske i begrænset omfang blev brugt nogle ressourcer til ingen nytte, er det vanskeligt at se at et almindeligt ledelsessvigt skulle ligge bag firmaets krise og efterfølgende lukning.

Virksomhederne og deres arbejdsform

Afdelingen i Herlev, hvor også ledelse og administration havde til huse, var fremdeles den største, men HN&S fik efterhånden adskillige datterselskaber i provinsen og udlandet. Filialerne i udlandet var alene repræsentations-, handels- og servicevirksomheder, uden egne værkstedsfaciliteter, men i nogle tilfælde med reservedelslager. Den første blev oprettet i 1964 i Frankrig. Senere kom afdelinger i USA, England, Italien, Sverige, Tyskland og Brasilien. I en del andre lande lod HN&S sig repræsentere gennem fremmede firmaer.

De danske datterselskaber var egentlige produktionsvirksomheder. Tre af dem, nemlig Jernvirke i Fåborg (etableret 1959), Nyvirke i Nyborg (1961) og Alustål i Rudkøbing (1970), var snævert integrerede i koncernen. De havde ikke selvstændige projekterings- eller salgsafdelinger, men opererede under Herlev-afdelingen. De havde heller ikke nogen direktion, blot en fabriksleder. Der var ikke desto mindre tale om ret store virksomheder som dels havde deres egen produktprofil, dels blev brugt som underleverandører til hovedfabrikken⁷². Jernvirke og Alustål var især specialiseret i stålkonstruktioner, mens Nyvirke havde et stort maskinværksted, dvs. afdeling for spåntagende bearbejdning på drejebænke, fræsemaskiner osv. Denne afdeling blev i 1975 omdannet til koncernens hovedmaskinværksted, idet størsteparten af værkstøjsmaskinerne i Herlev blev flyttet til Nyborg. Montagearbejdet blev dermed den centrale produktionsaktivitet i firmaets hovedkvarter. De øvrige danske datterselskaber var maskinfabrikken Toppenberg i Ålborg (en tidligere underleverandør, grundlagt i 1938 og overtaget i 1974) og den lille

Asfaltanlæg til Dansk Dammann Asfalt A/S, 1968. Med en topkapacitet på 200 t/t var det Danmarks største, men til eksport var der tidligere produceret endnu større anlæg. Anlægget blev opstillet i Gribskov. Selv om det måske ikke ligefrem gled ubesværet ind i den omgivende natur, kan man vel ikke frakende indkapslingens enkle geometriske former enhver æstetisk værdi

hæderkronede københavnske specialfabrik for tandhjul, Stub A/S (grundlagt 1918, overtaget 1976).

Hvis man ser bort fra Toppenberg og Stub, der ikke var så snævert integrerede i koncernen som de øvrige, hvorfor blev hele produktionen så ikke henlagt til et og samme sted, nemlig Herlev ved København? Afdelingen dér var og blev jo tyngdepunktet i koncernen, og Jernvirke og Nyvirke havde en så ringe grad af teknologisk og økonomisk autonomi at den lange afstand til eller fra København må have medført en del besværligheder. På den anden side kan der også have været logistiske fordele ved at have en del af produktionskapaciteten i småbyer, nemlig rådigheden over god plads, både værkstedsmæssigt og mht. læsning og bortkørsel af meget store og svært håndterlige emner. Dette er gisninger som ikke i dag kan afvejes mod hinanden.

En anden faktor der lettere kan konkretiseres, er lønforholdene. Lønningerne var langt lavere i provinsafdelingerne end på Herlev-fabrikken. Dette sættes rigtigt i relief når man ser at lønningerne

her igen var væsentligt mindre end på andre, tilsvarende arbejdspladser i Københavnsområdet. Fra at ligge tæt på gennemsnittet i 1940'erne og -50'erne, udviklede HN&S sig til hvad man uden at overdrive kan kalde en lavtlønsarbejdsplads, i særdeleshed hvis man inddrager den delvise udflytning til provinsen, men også hvis man kun ser på den københavnske del⁷³. Dette kan have flere forskellige, til dels tilfældige årsager, herunder svage forhandlingsevner hos arbejderne eller stærke hos ledelsen. Det kan også have været udtryk for en *bargaining* der kom til at balancere på et punkt med behersket arbejdsydelse og tilsvarende behersket aflønning. Det virker dog meget sandsynligt at der var andre, strukturelt afledte årsager. Forholdene på det marked hvor HN&S afsatte sine produkter, var sådan at produktionsomkostningerne måtte blive en kritisk parameter for rentabilitet. Dette har vel alt andet lige medført et vist pres på lønningerne.

Ser man på de interne forhold, var HN&S et firma hvor udgifterne til timelønnet arbejdskraft vejede forholdsvis let over for de store udgifter til salg, projektering og samordning og administration. Konkret afspejler dette sig i at timelønningernes andel af de direkte lønudgifter var mindre end almindeligt i maskinindustrien⁷⁴. Man bemærkede selv at der ofte var lige så mange ingeniørtimer som værkstedstimer på en ordre⁷⁵.

Dette var selvfølgelig ikke nogen rationel grund til at ledelsen bevidst skulle ignorere værkstederne og undlade at gøre den fysiske produktion så effektiv som mulig, herunder etablere et produktivtetsfremmende lønsystem der satte den gennemsnitlige indtjening på samme niveau som andre maskinfabrikker i København. Men det *kan* have haft en effekt på virksomhedskulturen og den ledelsesmæssige fokusering at HN&S i så høj grad var et »tegnestuefirma« og ikke så meget et »værkstedsfirma«, sammenlignet med de almindelige forhold i maskinindustrien. En sådan tendens kunne yderligere forstærkes af nogle af produktionsafdelingernes fjerne beliggenhed.

Den mulige mangel på effektivitet i produktionen behøver ikke kun at have været relateret til selve værkstederne. I slutningen af 1978, blev det, i forbindelse med et møde i selskabets bestyrelse, nævnt at hele produktionsstyringssystemet trængte til en gennemgribende modernisering⁷⁶.

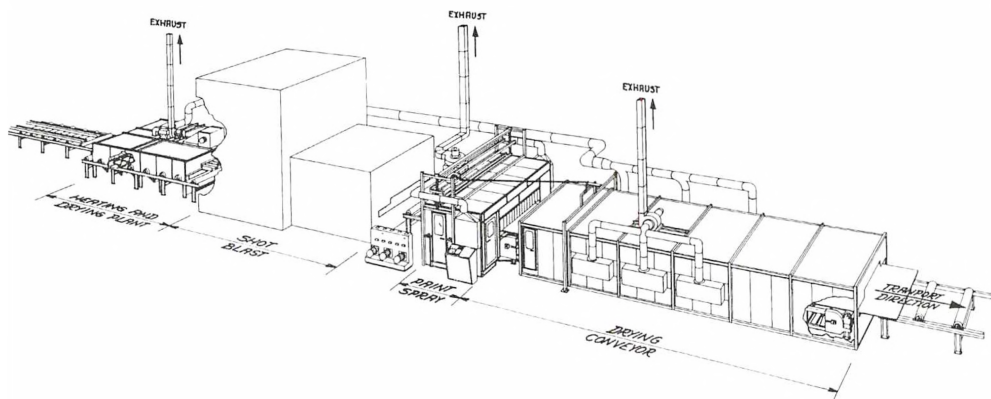
Disse vurderinger skal tages med det forbehold at det overlevere-

de kildemateriale overvejende henleder opmærksomheden på projektering, administration, salg og ledelse, mens forholdene i produktionen kun eksponeres meget svagt. Alligevel er konklusionerne vel ikke helt uden grundlag, og hvis man forfølger tankegangen, aner man konturerne af nogle der er endnu mere vidtgående. Ser man nemlig på den ellers ret velbelyste projekterings- og konstruktionsside, må man undre sig over at der tilsyneladende ikke blev gennemført teknologisk modernisering der. Firmaets egne produkter var ajour med udviklingen, men man registrerer f.eks. ikke overvejelser om at begynde at bruge computerunderstøttet design (CAD) i forbindelse med udarbejdelsen af firmaets mangfoldige tegninger, selv om denne nye teknologi blev mere stabil og så småt begyndte at trænge igennem sidst i 1970'erne⁷⁷.

En summarisk fortolkning vil blive at HN&S havde sin styrke på produktområdet, men stod svagere med hensyn til effektiviteten af den egne procesteknologi og i det hele taget evnen til at gennemføre arbejdsprocesserne på en højeffektiv måde.

*Betalingsstandsning, konkurs og lukning*⁷⁸

Baggrunden for afviklingen af VIANOVA-koncernen og dens enkelte virksomheder var ganske enkel. I 1977 havde der været vigende beskæftigelse med både arbejdsfordeling og afskedigelser til følge, men regnskabet balancerede stadig positivt, og i de følgende år kom der igen betydelig ordreindgang og omsætning. Beskæftigelsen steg tilsvarende, sådan at koncernen nu rummede omkring 1000 ansatte, et tal der aldrig havde været større. Der er dog ingen tvivl om at den høje omsætning blev nået ved at presse priserne i bund. I årene 1978 og 1979 kom koncernen ud med underskud på driften. I 1978 var det lykkedes at holde regnskabet nettoresultat positivt, men allerede det følgende år fremgik det helt utvetydigt at udgifterne oversteg indtægterne. Firmaet kunne ikke selvfinansiere sig gennem nogle dårlige år. Der var ingen ressourcer at tære på. Bankgældens og eksportkreditgældens andel af balancen havde været stigende gennem de senere år, sikkert en afspejling af at man havde solgt en del på markeder hvor kunderne ikke var særlig pengestærke, men havde behov for gunstige finansieringsordninger. I foråret 1980 trak nogle ordrer på asfalanlæg til Mellemøsten i langdrag. Dette var nok til at firmaet måtte gå i betalingsstandsning. Det

Overfladebehandlingsanlæg til stålplader fra 1970'erne. Formålet er at give råmaterialet en høj og ensartet kvalitet før den egentlige bearbejdning går i gang. I retning fra venstre mod højre bliver pladerne opvarmet og tørret, renses ved sandblæsning, malet og endelig tørret igen, altså, som man siger, uberørt af menneskehænder. Kontrolpanelet ses uden for malekabinen. Accelereringen af opvarmnings- og tørreprocesserne viser at man ikke kun ønskede at spare på arbejdskraften, men også på plads og tid. Foruden materialekvalitet er nøgleordene koordinering og et jævnt, afpasset flow.

viste sig nu at banken ikke ville sørge for firmaets likviditet. Lønudbetalingerne blev stillet i bero, hvorefter Specialarbejderforbundet på et tilfældigt medlems vegne indgav konkursbegæring. Det skete angiveligt af frygt for at Forbundet skulle lægge store beløb ud til forskud hvis man skulle gennem et længere sejjineri inden Lønmodtagernes Garantifond kom til at udbetale den andel af arbejdernes tilgodehavende som firmaet ikke selv kunne udrede. Dansk Metalarbejderforbund, der organiserede den største enkelte andel af koncernens timelønnede arbejdere, arbejdede for en rekonstruktion af firmaet og bebrejdede SiD at man havde skredet til konkursbegæring. SiDs svar var at det egentlige formål med handlingen ikke havde været at gennemtvinge konkurs, men at få banken til at bekende kulør, så det med det samme kunne afklares om der var eller ikke var et grundlag for at drive virksomheden videre. Det var der ikke. Det har formentlig vanskeliggjort situationen at finansverdenen, erhvervsorganisationerne og fagforbundene på samme tid var optaget af at håndtere en anden vigtig firmakrise, nemlig på Burmeister & Wain.

I løbet af få måneder blev den altovervejende andel af personalet

afskediget og virksomhederne nedlagt, med undtagelse af maskinfabrikken Toppenberg i Ålborg som blev overtaget af ansatte i firmaet. Asfaltafdelingen og industriafdelingen (tidligere kranafdelingen) blev i princippet også overtaget, men formentlig var det bestemte tegninger, rettigheder osv. man var interesseret i. Køberne, henholdsvis et dansk og et amerikanskejet hollandsk firma, drev i hvert fald ingen af de eksisterende VIANOVA-fabrikker videre.

Opsummerende diskussion

Når firmaer lukker, er det ikke det samme som fiasko. Den der på grundlag af historiske erfaringer vil advare nuværende og kommende beslutningstagere mod det skråplan der fører til fallit, har et vanskeligt projekt. Ikke kun evnen til at konkurrere under stabile betingelser, men også historiske strukturforandringer af teknologi og marked bestemmer nemlig hvilke firmaer der skal forblive, og hvilke der skal forsvinde. Der er ikke plads til et ubegrænset antal, så for at der kan være *entry* må der også være *exit*. Den klassiske betegnelse for processen, formuleret af den østrigsk-amerikanske økonom Joseph Schumpeter (1883-1950), er »kreativ destruktion«⁷¹. At der er tegn på en positiv korrelation mellem økonomisk udvikling og høje *entry*- og *exit*-rater, betyder imidlertid ikke at jo flere firmaer der bliver nedlagt, jo bedre går det. Tværtimod er det god økonomi hvis det enkelte firma ikke behøver nøjes med en kortlivet eksistens, men kan konsolidere sig og videreudvikle sin teknologi og organisation. Selv om ingen træer vokser ind i himlen, må en kombination af effektive, specialiserede rutiner og evne til innovation og omstilling efterhånden som miljøet ændrer sig, betragtes som det ideelle.

Paradokset, erhvervshistoriens tidligere nævnte »tragiske« element, er at tilbagegang og fallit på den ene side er et uomgængeligt og nødvendigt perspektiv for helhedsudviklingen. På den anden side sker der, når de enkelte virksomheder »rammer loftet« og må afvikles, et uønskværdigt spild af fast kapital og kollektiv kompetence. Med det sidste menes de færdigheder den enkelte fyrede medarbejder ikke kan bringe videre til sit næste job, fordi de var indlejret i det nedlagte firmas formelle og uformelle rutiner.

HN&S er et lærestykke i disse vilkår. Firmaet havde teknologisk kreativitet, omstillingsvilje og store ressourcer af fast kapital og kyn- dig arbejdskraft, og det var kendt og velrenommeret på det interna-

tionale marked. Dets nedlæggelse var et tab for dansk industri. Men samtidig var disse fortrin etableret omkring produkter hvor markedet var vigende. Det var ikke lykkedes at skabe en firmastruktur der beskyttede de essentielle dele ved at tillade udskillelse af dødvægten. Der var også andre svage punkter, herunder muligvis et misforhold mellem kvalitetsniveauerne på produkt- og processiderne. Trods de fejl man kunne pege på, var der ikke tale om *mismanagement*. Firmaets skæbne er et konkret eksempel på hvordan mikrostrukturer der udvikles i en given makrostruktur og her virker tilfredsstillende, kan komme til kort under nye rammebetingelser. Den er et *Fallstudium* over en velkendt, almen, nærmest lovmæssig sammenhæng.

Artiklens primære formål har da heller ikke været dette, men at henlede opmærksomheden på en *historisk* forandringsproces, der ikke er nær så påagtet i forskningslitteraturen. Der er en alvorlig lakune i forståelsen af den maskinteknologiske udvikling i den lange opgangsperiode mellem anden verdenskrig og oliekriserne i 1970'erne. Man har alt for ensidigt udpeget et masseproduktionsparadigme som kernen i den økonomiske vækstproces.

Jeg har forsøgt at illustrere at industrien i efterkrigstidens opsvingsårtier gennemførte markante produktivitetsfremmende innovationer der afgrænser perioden fra både mellemkrigstiden og de seneste tyve år. Innovationerne havde en »teknisk« karakter, dvs. de bestod i nye anvendelser og sammensætninger af basale, men til formålet videreudviklede og kompatibiliserede maskinelementer. Jeg vil på ingen måde benægte at der samtidig skete vigtige institutionelle forandringer, men jeg er skeptisk over for den noget enøjede fiksering på organisationsformer og skalaforhold man finder i de konventionelle udlægninger.

Den nye styringsteknologi muliggjorde en mere omfattende mekanisering af industriens arbejdsprocesser end man tidligere havde kendt. Jeg har ikke ved denne lejlighed forsøgt at kvantificere produktivitetsstigningen i de gængsne eksempler fra asfaltfremstilling og stål håndtering, men det umiddelbare indtryk er at besparelserne af arbejdskraft og tid var væsentligt større end stigningen i kapitaludgift. Det var i så fald en substantiel produktivetsforøgelse der fandt sted, ikke blot en marginal forbedring.

Den nye teknologi var ikke kun dynamisk ud fra en økonomisk synsvinkel. Også som et teknisk system, opbygget af artefakter samt

kundskaber og færdigheder hos arbejdskraften, var der tale om noget nyt. Et helt eller delvis automatiseret produktionsanlæg eller delmaskineri, større eller mindre, som dem der er beskrevet i denne artikel, indeholdt omfattende, komplekse sammenstillinger af komponenter, opbygget på en måde som ikke blev praktiseret tidligere, i hvert fald ikke i et omfang og med en gennemslagskraft som den man nu var vidne til. Det er klart at der var forløbere, og at systemet og dets dele blev skabt på grundlag af eksisterende viden, sådan som det sker i enhver teknologisk udviklingsproces. Det evolutionære mønster rokker dog ikke ved at ændringen havde systemisk karakter. Den udgør et *missing link* mellem den ældre mekaniske og elektro-mekaniske teknologi og vore dages informationsteknologi.

En rigtig forståelse af udviklingens hovedfaser og deres historiske datering er vigtig, men det samme er overgangene mellem faserne samt den gradvise videreudvikling der skete inden for hver af dem. Efterkrigsopsvingets automatiseringsteknologi blev opbygget som en hybrid af el-teknik, pneumatik, hydraulik og almindelig mekanisk teknologi. Dette var i princippet noget der kunne ske ved de enkelte konstruktørers tegnebord, men der er ikke stor tvivl om at udbredelsen af de enkelte komponenter i form af standardiserede massevarer var afgørende for at det kunne lade sig gøre i praksis. Den faste arbejdsdeling mellem firmaerne gennem markedsstrukturen var vigtig. Skulle f.eks. HN&S selv have designet og produceret hver eneste ventil eller relæ i sine maskinerier, ville større tidsforbrug og øgede omkostninger formentlig have bremset for ikke at sige stoppet processen.

Et bemærkelsesværdigt træk ved automatiseringsteknologien var dens evne til gradvis at optage nye og forbedrede delteknologier efterhånden som de kom frem. Man må i særdeleshed nævne de forskellige innovationer inden for elektronik, hvor konturerne af den informationsteknologiske revolution begyndte at tegne sig på en mere gradvis, men også mere substantiel måde end man måske ofte forestiller sig. Det var ikke »enkelte svaler«, men reelle forandringer. Selv om der ikke er nogen tvivl om at informatikken udgør et nyt selvstændigt og uhyre betydningsfuldt stadium i den overordnede teknologiudvikling, er det tankevækkende at se hvordan en del opgaver som man i dag ville løse ved indsats af computere, allerede i 1960'erne tilsyneladende fandt en ret tilfredsstillende løsning med

computerteknologiens mere primitive slægtninge og forløbere. Heri ligger måske en del af forklaringen på at kraftige regneenheders massegennembrud på markedet for investeringsgoder ikke medførte et tilsvarende umiddelbart spring i produktivitet.

Konklusion

Jeg har med denne artikel fremsat en hypotese om de første tre efterkrigsårtiers teknologiudvikling og dennes betydning for det samtidige lange opsving. De centrale påstande er

- 1) – at teknologisk kvalitetsforandring i snævrere, hardware-orienteret forstand har haft en for ringe vægt i de generelle forklaringer af forløbet;
- 2) – at udviklingen havde en systemisk karakter og udgjorde en selvstændig fase i det langsigtede teknologihistoriske forløb;
- 3) – at der mellem de systemisk definerede faser er glidende overgange. Opfattelsen af *hvor* radikalt et brud de seneste par årtiers teknologiudvikling har været, bør måske afdæmpes.

Hypotesen er blevet illustreret ved hjælp af historien om en enkelt dansk maskinfabrik og dens produktudvikling. Fordelen herved er at argumentationen knytter an til konkrete fænomener. Ulempen er at den empiriske dækning bliver meget smal. Jeg synes at HN&S's historie er ganske suggestiv, og at dens dybde i nogen grad opvejer mangelen på bredde.

Noter:

1. Hele arbejdet med denne artikel, både idé, research og affattelse, er blevet finansieret af Carlsbergfondet. Artiklen indgår som led i et flerårigt forskningsprojekt om dansk maskinindustri historie efter 1945.

Det benyttede kildemateriale består hovedsagelig af dokumenter (herunder en mængde småtryk) der blev afleveret til Statens Erhvervshistoriske Arkiv efter firmaets konkurs i 1980. I de følgende noter henviser »EA: [nummer.betegnelse]« til dette materiale og den systematik det ligger ordnet efter.

Dette er ikke nogen »afslørende« artikel. Da der omtales begivenheder fra den seneste menneskealder, er der ikke desto mindre, af hensyn til privatlivets fred, konsekvent benyttet en anonymiserende fremstillingsmåde. Der er dog anført nogle få harmløse og på forhånd ret velkendte oplysninger om firmaets stifter og indehaver, Otto Nielsen (1895-1969).

2. *50-års oversigten*, Danmarks Statistik, 1995, figurerne 2.1, 3.1 og 3.3. I 1950 udgjorde industrieksporten 34%, i 1980 72% af Danmarks samlede eksport. Tallene inkluderer for beg-

- ge år konservesprodukter og skibe mv. (*Danmarks vareindførsel og -udførsel*, Danmarks Statistik).
3. Fysiokratismen var en økonomisk tankeretning i det 18. århundredes Frankrig. Dens fremmeste talsmand, François Quesnay (1694-1774), mente at landbruget, takket være jordens særlige rolle, var det eneste egentligt værdiskabende erhverv. De øvrige derimod, var »sterile« fordi de kun overførte værdien af indsatsfaktorerne.
 4. Jørgen Hansen: »Vækst, produktivitet og relative priser i industri- og servicesektor«, *Nationaløkonomisk Tidsskrift – Festskrift til Anders Ølgaard*, 1996, ss. 104-108.
 5. Andrew Glyn m.fl.: »The Rise and Fall of the Golden Age«, ss. 41-46, i Stephen A. Marglin & Juliet B. Schor (red.): *The Golden Age of Capitalism*, Oxford 1990, ss. 39-125; Moses Abramovitz: »The Origins of the Postwar Catch-up and Convergence Boom«, s. 21 f, i Jan Fagerberg m.fl. (red.): *The Dynamics of Technology, Trade and Growth*, Aldershot 1994, ss. 21-52.
 6. Allan Næs Gjerding m.fl.: *Den forsvundne produktivitet. Industriel udvikling i firsernes Danmark*, Kbh. 1992, ss. 93-124.
 7. Zwi Griliches: »The Discovery of the Residual: A Historical Note«, *Journal of Economic Literature* vol. XXXIV (1996), ss. 1324-1330.
 8. Nathan Rosenberg: *Inside the black box: Technology and economics*, Cambridge 1982, ss. 23-25; Gene M. Grossman & Elhanan Helpman: »Endogenous Innovation in the Theory of Growth«, *Journal of Economic Perspectives* vol. 8 (1994), ss. 23-44.
 9. Henrik S. Nissen: *Landet blev by*, Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie bind 14, Kbh. 1991, ss. 41-46; Svend Aage Hansen & Ingrid Henriksen: *Dansk Socialhistorie 1940-83*, Kbh. 1984, ss. 135-141; Hanne Rasmussen & Mogens Rüdiger: *Danmarks Historie*, bind 8, *Tiden efter 1945*, Kbh. 1990, ss. 85-88, 153-155.
 10. Michael J. Piore & Charles F. Sabel: *The Second Industrial Divide. Possibilities for Prosperity*, New York 1984.
 11. Charles Sabel & Jonathan Zeitlin: »Historical Alternatives to Mass Production: Politics, Markets and Technology in Nineteenth-Century Industrialization«, ss. 156-161, *Past and Present* vol. 108, ss. 133-176.
 12. Christel Lane: *Industry and Society. Stability and Change in Britain, Germany and France*, Aldershot 1995, ss. 14-21.
 13. Peer Hull Kristensen: *Denmark – An Experimental Laboratory of Industrial Organization I-II*, Kbh. 1996, s. 149 ff.
 14. Dette afsnit bygger, hvor intet andet angives, på tre manuskripter fundet i EA: 1.1. Historie. Otto Nielsens periode. Det ene er fra 1977 og forfattet af en navngiven funktionær, de to øvrige er anonyme, ligeledes nedskrevet i midten af 1970'erne. Det første manuskript er i nøje overensstemmelse med en del af en officiel »situationsrapport« fra februar 1977, udarbejdet som led i et større udredningsarbejde om firmaets fremtidsmuligheder (EA: 1.10.1. Strategianalyser).
 15. I 1914 var der inden for smede- og maskinbrancherne (bredt defineret, dog ekskl. værfterne og deres maskinfabriker) 7624 virksomheder med 41093 beskæftigede. Virksomheder med indtil fem arbejdere udgjorde 92% af antallet, men havde kun 37% af de beskæftigede. 105 virksomheder, dvs. halvanden procent af det samlede antal, havde hver især mere end 50 arbejdere og beskæftigede tilsammen hele 39% af alle beskæftigede (beregnet på grundlag af Industritællingen, *Statistisk Tabelværk* V,A,12, Danmarks Statistik).
 16. Et godt, men i forhold til denne artikels emne lidt vel tidligt indtryk af kapaciteten på de større, førende fabrikker fås i Godfrey L. Carden: *Machine Tool Trade in Austria-Hungary, Denmark, Russia and Netherlands*, Washington 1910, ss. 93-118.
 17. De her gengivne hovedtræk i udviklingen bygger på tal fra den industrielle produktionsstatistik 1906, 1913 og 1948, industristatistikken 1980 samt varestatistik for industri 1987, alle publiceret af Danmarks Statistik.

18. *VIANOVA Orientering* nr. 6, november 1969; *Beretning om Københavns Brandvæsen for Aaret 1933-34*, Kbh. 1934, s. 30f.
19. At man vitterlig lavede utrolig mange forskellige ting, ses af en tilbagevendende rubrik i firmabladet *VIANOVA Orientering* som udkom ca. en gang i kvartalet fra 1968 til 1979. Rubrikken hed »Det var dengang...« og indeholdt altid et billede af et af produkterne fra den tidlige periode, ledsaget af en kort forklaring. På nær ét nummer er en komplet samling af bladet overleveret (EA: 1.14. Bladet »Orientering«).
20. Fotografi fra 1942 (stadig med gammelt navn ved afdelingen i Sejrøgade) i *VIANOVA Orientering* nr. 16, august 1972; forside (med nyt navn) på festsang ved firmajubilæum i 1941, fundet i EA: 1.3. Historie. Jørn C. Petersens periode.
21. *VIANOVA Orientering* nr. 33, april 1977, s. 8 og de tre historiske manuskripter (jvf. note 14). I *VIANOVA Orientering* nr. 2, november 1968, hedder det, ved omtale af nogle tjærerekogere og tjæreretøndevoagne fra 1920'erne, at den første »komplette asfaltfabrik« blev lavet i 1934, men at dette skulle være rigtigt, må betragtes som helt usandsynligt.
22. *VIANOVA Orientering* nr. 26, juni 1975, s. 2.
23. I 1945 indgik ca. 65 smede og maskinarbejdere i DSMF's kvartalsvise lønstatistik, i oktober kvartal 1939 var tallet 32 (ABA: DSMF, Lønoversigt for København). Dertil skal lægges et antal lærlinge og ufaglærte.
24. Ved erhvervstællingen i 1948 var der i gennemsnit 36 arbejdere på hver virksomhed inden for gruppen »maskinfabrikker og jernstøberier«. Udelades virksomheder med færre end 5 arbejdere var tallet 54 arbejdere (Beregnet efter *Statistisk Tabelværk V.A.*, 24).
25. Antallet af smede og maskinarbejdere, ekskl. lærlinge, var 111 i 1950, 170 i 1955 og 252 i 1960 (ABA: DSMF, lønoversigt for København, oktober kvartal). Det er minimumstal, idet nogle arbejdere muligvis ikke er kommet med i statistikken.
26. Dette afsnit bygger, hvor intet andet er angivet, på EA: 2.1.1. Koncernkatalogsamling; 2.7. Asfaltanlæg, brochurer; 2.18. Foredrag (manuskriptet »Vejmaterialfabrikker og støv«, 1962), suppleret med 1.1. Historie. Otto Nielsen periode, samt forskellige artikler og notitser i *VIANOVA Orientering*.
27. Hans Egede Glahn (red.): *Vareleksikon* (»Meyers Vareleksikon«), Kbh. 1952, s. 78 f; Bent Thagesen: *Lærebog i vejbygning 1-2*, Lyngby 1984, ss. 2.7, 2.19, 27.13, 30.1; Mogens Lebech: *A/S Dansk Asfaltfabrik gennem 25 Aar*, Kbh. 1949, første tekstsider.
28. Thagesen, anf. arb., s. 2.19.
29. Lebech, anf. st.
30. Phil Blackburn m.fl.: *Technology, Economic Growth and the Labour Process*, London 1985, ss. 21 f, 58.
31. Henry Nielsen m.fl.: *Skruen uden ende. Den vestlige teknologiske historie*, Kbh. 1990, s. 88.
32. Det følgende bygger bl.a. på beskrivelserne i tekniske lærebøger o.l., se f.eks Thomas Krist: *Hydraulik*, Würzburg 1970, Rudolf Haug: *Pneumatische Steuerungstechnik*, Stuttgart 1991; Samtidige beskrivelser der viser fænomenets historiske karakter, kan findes i f.eks *Dansk Teknisk Tidsskrift*. Også annoncemateriale om emnet i datidens fagpresse belyser teknologiens enkeltheder og bidrager til dateringen af dens gennembrud.
33. Forståelsen af omfattende teknologiske systemer skyldes ikke mindst den amerikanske teknologihistoriker Thomas P. Hughes. Sådanne systemer, f.eks. elektricitetsindustrien, har ikke blot rod i et enkelt produkt eller firma, men udgør et netværk af institutioner og kapital. For overhovedet at virke skal systemets komponenter i nogen grad være tilpasset til hinanden, men derefter kan der løbende optimeres ved at sætte offensivt ind på de mest tilbageblevne »frontlommer« (*reverse salients*). Når én del skubbes fremad, bliver en anden relativt tilbagestående; systemet er først i balance når dets udviklingsmuligheder er udtømte. Fronten har sine generaler, de såkaldte »systembyggere«, med Edison og Ford som de arketypiske figurer (Thomas P. Hughes: *American Genesis. A Century of Invention and*

- Technological Enthusiasm, 1870-1970*, New York 1989, ss. 184-243; samme forf.: »The Dynamics of Technological Change: Salients, Critical Problems, and Industrial Revolutions«, i Dosi, Giovanni m. fl. (red.), *Technology and Enterprise in a Historical Perspective*, Oxford 1992, ss. 97-118). Her tillader jeg mig at bruge begrebet om et mere ufokuseret, spontant udviklet, men alligevel klart sammenhængende system af tekniske kundskaber og artefakter.
34. Ian McNeil (red.), *An Encyclopedia of the History of Technology*, London 1996, spredt; Gerhard Arnold: *Pneumatik und Hydraulik in der Geschichte der Energietechnik*, Mainz 1969.
 35. Per Boje & Hans Chr. Johansen: *En Iværksætter. Historien om Mads Clausen og Danfoss*, Odense 1995, ss. 45-58.
 36. Dette afsnit bygger især på EA: 1.10.1. Strategianalyser; 2.1.1. Koncernkatalogsamling; 2.2.1. Transportudstyr, kataloger; 2.2.2. Kranbrochurer; 2.9. Referencelister, transportudstyr; 2.10. Kundeforbudninger, facts om transportudstyr; 2.11. Teknisk oversigt, leverede magnetkraner; 2.15. Fotos af leverede magnetkraner og transportudstyr; 2.16. Film og filmteksteksempler; 2.17. Symposier; 2.18. Foredrag. – Blandt adskillige kopier af trykte artikler kan nævnes »Pushbutton shipbuilding«, særtryk fra *Welding Design & Fabrication* (USA), juni 1968; V. Groenholm: »Moderne Blech- und Profileisenbeförderung in Schiffswerften«, *Jahrbuch der Schiffbautechnischen Gesellschaft*, 58. Band, 1964, ss. 158-168; »St. Nazaire, A Modern Plate Handling System«, *The Shipping World*, juni 1962.
 37. Ifølge »St. Nazaire, A Modern Plate Handling System«, *The Shipping World*, juni 1962. Artiklen er det eneste kildested hvor denne oplysning forekommer.
 38. »Skæring og svejsning i primede plader«, *Danmarks Skibsfart* nr 11/12 1970, ss. 41-44.
 39. Til belysning heraf er benyttet EA: 2.2.5. Maleanlæg; 2.2.6. Mærkemaskiner; 2.2.7. Computeriserede mærkemaskinsystemer. Desuden foredragsmanuskriptet »Skibsbygningens fremtid set fra et produktionsteknisk synspunkt«, Ingeniørforeningens skibsgruppe, d. 8. marts 1968 (EA: 2.18. Foredrag).
 40. »Hydrauliske servovalver«, *Dansk Teknisk Tidsskrift* 1967, s. 258; 1968 ss. 19, 324
 41. Blan, Alan m.fl. (red.): *Architecture and Construction in Steel*, London 1993, s. 33ff.
 42. EA: 2.6.2. Hanis branddøre; *VIANOVA Orientering* nr. 4, februar 1969; nr. 17, november 1972; nr. 38, januar 1979.
 43. *VIANOVA Orientering* nr. 11, maj 1971.
 44. Gunnar Eliasson: »Technology, Economic Competence and the Theory of the Firm«, ss. 134, 156, i Ove Granstrand (red.): *Economics of Technology*, Amsterdam 1994, ss. 125-164. Begrebet *tacit knowledge* er oprindeligt udmøntet af den ungarsk-engelske videnskabsfilosof Michael Polanyi (1891-1976); han definerede det som når man »ved mere end man kan fortælle« (Martin Fransman: »Knowledge Segmentation – Integration in Theory and in Japanese Companies«, s. 170, i samme bog, ss. 165-187.
 45. EA: 1.10.1. Strategianalyser, situationsrapport, februar 1977.
 46. *VIANOVA Orientering*, nr. 11 maj 1971, s. 4; nr. 26 juni 1975, s. 1; nr. 29, februar 1976, s. 8; nr. 30, juni 1976, s. 3; nr. 39, april 1979, s. 2.
 47. *Børsen*, d. 20. marts 1980.
 48. Bl.a. *VIANOVA Orientering* nr. 1, august 1968, s. 2; nr. 28, december 1975, ss. 3, 4, 6; EA: 2.1.1. Koncernkatalogsamling, brochuren *Batch Heater*. Om brugen af computere til styringer nævnes det i en anden sammenhæng (mærkemaskiner) at teknologien nu er godt på vej ned i pris, idet den centrale regneenhed fås helt ned til \$5000(!) (EA: 2.2.7. Computeriserede mærkemaskinsystemer, *VIANOVA-Information, Computerized Material Handling and Marking in Steel Mills* (PR-papir)).
 49. *VIANOVA Orientering* nr. 28, december 1975, s. 2.
 50. EA: 2.1.1. Koncernkatalogsamling, *ViaNova Mini*; *VIANOVA Orientering* nr. 36, juni 1978, s. 4.

51. VIANOVA *Orientering* nr. 33, april 1977, s. 3.
52. VIANOVA *Orientering* nr. 3, februar 1969, s. 4; nr. 20 august 1973, s. 3.
53. EA: 2.1.1. Koncernkatalogsamling, *Steel Management Systems*; VIANOVA *Orientering* nr. 21, nov. 73, s. 1; nr. 28, december 1975, s. 4.
54. VIANOVA *Orientering* nr. 26, juni 1975, s. 5.
55. EA: 2.2.7. Computeriserede mærkemaskinsystemer, særtryk af artiklen »Computer-Based Integrated Control Systems for Efficient Raw Material Handling and Treatment«, opr. i Folke Borgström m.fl. (red.): *Computer Applications in the Automation of Shipyard Operation and Ship Design II*, Amsterdam 1976, ss. 415-426.
56. Dette og resten af afsnittet bygger på dokumenter i EA: 1.10.1. Strategianalyser; 3.2.1. Fremtidsplanlægning; samt VIANOVA *Orientering* nr. 22, marts 1976, s. 4; nr. 23, maj 1976, s. 3; nr. 4. august 1976, s. 4 f.
57. Historiske manuskripter, jvf. note 14. Tallet 25 refererer til de lande hvor man havde solgt magnetkraner.
58. *Greens danske fonds og aktier*
59. Diverse dokumenter i EA: 1.1.2. Otto Nielsen, medarbejdertanker; 1.4. Historie diverse; 1.15. Månedsmøder.
60. Koncernens trykte regnskaber for 1975 og 1976, VIANOVA-orientering nr. 31, september 1976 og nr. 34, september 1977; EA: 1.5.3. Regnskaber.
61. VIANOVA *Orientering* nr. 1, august 1986, s. 1.
62. EA: 1.5.1. Fundats, bestyrelse.
63. EA: 1.15. Månedsmøder, organisationsdiagram.
64. EA: 1.15. Månedsmøder, papir af 29/1-68 betitlet »Nedsættelse af omkostninger«; brev af 20/3-69 om at den foreslåede reorganisering skal nyde fremme, bilagt »Rapport vedr. undersøgelse af den administrative organisation«; 1.7. Intern organisation, organisationsmappe o.l. materiale.
65. EA: 1.2. Historie, direktionsskift, brev fra kreds af medarbejdere.
66. EA: 1.2. Historie, direktionsskift, diverse dokumenter.
67. EA: 1.13. Intern Information (serie af orienteringsskrivelser), numrene 177, 181; VIANOVA *Orientering* nr. 34, september 1977, diagram over ny koncernorganisation.
68. EA: 1.7. Intern organisation, diverse kursus- og konferencemateriale, herunder spørgeskemaer; 1.10.2. Ledelsesanalyser, rapport dateret august 1978.
69. Eileen Appelbaum & Rosemary Batt: *The New American Workplace. Transforming Work Systems in the United States*, New York 1994, s. 74. Betegnelsen skyldes det sted hvor fænomenet blev »opdaget« og beskrevet. På en af det amerikanske Western Electrics' fabrikker blev der 1927-32 gennemført nogle industrisociologiske undersøgelser med »tæt« observation af grupper af arbejdere og forsøg med gentagne variationer i arbejdsforholdene. Man oplevede at produktiviteten steg når forholdene blev ændret, uanset om det var i den ene eller den anden retning (*International Encyclopedia of the Social Sciences* vol. 7, u.s. 1968, opslaget »Industrial Relations: Human Relations«).
70. EA: 1.8. Profil af afdelinger, materiale vedr. »løbevojsgruppen«; 1.10.1. Strategianalyser.
71. Carsten Steno: »Vianovas storhed og fald«, *Berlingske Tidende* 31/8-80.
72. Sidst i 1970'erne havde værkstederne i Herlev selv kun godt en trediedel af de timelønnede arbejdere der var beskæftiget under denne afdelings ledelse. De øvrige var fordelt på Jernvirke, Nyvirke og Alustål. Herlevfabrikkens arbejdere udgjorde i denne periode kun mellem 25% og 30% af det samlede arbejdstal, der fra et lavpunkt på knap 400 i 1977 nåede op på 730 i sidste kvartal af 1978 (EA: 1.13. Intern Information, nr. 181).
73. Også i 1930'erne havde HN&S ligget lavt, med en gennemsnitlig timefortjeneste der var ca. 10% under gennemsnittet i København. I 1950'erne lå HN&S et par procent over gennemsnittet, men faldt i det følgende årti tilbage på nogenlunde det samme relative niveau

- som i 1930'erne. På Jernvirke, Nyvirke og Alustål var den gennemsnitlige timefortjeneste mere end 20% lavere end gennemsnittet i København (ABA: DSMF, lønoversigter).
74. I årene 1974-1978 var funktionærernes højeste andel af de samlede direkte lønomkostninger i HN&S på 56% og den laveste på 42% (regnskaber, jvf. note 60). De tilsvarende tal for maskin- og stålkonstruktionsbrancherne var 37% og 34% (beregnet på grundlag af den årlige industristatistik i *Statistiske Meddelelser*). Forskellen var opstået i løbet af de seneste 10-15 år. I 1962 var ca. 21% af de ansatte nemlig funktionærer, og dette tal er endog mindre end de 23% der i dette år kunne konstateres for maskinindustrien som helhed (EA: 1.1. Historie, Otto Nielsens periode, anonymt talemanuskript dateret 4/6-62; Industriel produktionsstatistik 1962).
75. Manuskript fra 1977, jvf. note 14.
76. EA: 1.13. Intern Information, nr. 181.
77. Robert U. Ayres m.fl. (red.): *Computer Integrated Manufacturing*, vol. II: *The Past, the Present, and The Future*, London 1992, ss. 88-93; Ib Sejersen: *Vejledning ved indførelse af CAD/CAM i maskinindustrien*, Tåstrup 1979 (Teknologisk Institut).
78. Dette afsnit bygger på regnskaberne (jvf. note 60); Carsten Stenos store artikel i Berl. T. (jvf. note 71); samt diverse materiale, især avisudklip, i EA: 1.6. Konkurs.
79. Jvf. Steen Thomsen: »Company Dynamics and Economic Growth: The Largest Danish Manufacturing Companies, 1890-1990«, *Scandinavian Economic History Review* vol. XLIV (1996), ss. 66-83. Her diskuteres forskellige aspekter af teorien, og den søges operationaliseret på et langsigtet dansk datasæt.

Hverdag på Provinsbankforeningens kontor

– i 1970'erne

AF ELSE VELIN

Den 15. januar 1970 startede jeg i De danske Provinsbankers Forening som halvdayssekretær. Det var det år, kildeskatten blev indført i Danmark, og derfor var der mange, der tog udejob, som ellers havde været uden for arbejdsmarkedet. At starte i foreningen efter en periode som hjemmegående med to små børn var en stor omvæltning. Tidligere havde jeg arbejdet i et eksportfirma, hvor man var meget moderne indstillet, havde en stor effektivitet og havde meget moderne kontormaskiner. I foreningen var der mange sekretærer ansat, men kontormaskiner og hele arbejdsgangen var uendelig gammel-dags. Til gengæld var lønningerne på linje med bankernes – og derfor lidt højere end i det almindelige private erhvervsliv.

De danske Provinsbankers Forening – i det daglige kaldet PBF – havde til huse i Provinsbankernes Hus i Nybrogade 10, København. Det var et gammelt, meget skævt, malerisk hus med mange og forskudte etager. I dette hus havde tillige Provinsbankernes Pensionskasse til huse i det fælles sekretariat. Tidligere havde Provinsbankernes Reallånefond (nu Totalkredit) også haft domicil her. Det var inden, man flyttede til egne lokaler i Bredgade 32. I 1969 var Provinsbankernes Kursuscenter i Skanderborg blevet indviet. Kursuscentret blev bygget af foreningen og Københavnske Bankers Forening af 1920 til uddannelse af personalet i bankerne.

Sådan oplevedes det i 1970

I 1970 var der ansat en direktør, en sekretariatschef, en kontorchef, en konsulent, en PR-chef, en bogholder og fem sekretærer/kontorassistenter samt en telefonomstillingsdame, der ud over at passe omstillingen gik til hånde med kontorarbejdet. Herudover var der en kontorpiccoline til lettere opgaver og byærinder. Endvidere fra tid til anden studentermedhjælpere.

Stuen rummede et stort forkontor, hvor telefonomstillingen hav-

de plads. Det var et af de gamle snoreborde, hvor man skulle bede om en ledning, når man skulle ringe ud. Desuden var der bogholderen, to sekretærer – og i separate kontorer konsulenten og kontorchefen. Første sal rummede et meget stort direktørkontor, som også blev brugt til mødelokale – især til bestyrelsesmøder. Herudover var sekretariatschefen og en sekretær placeret. På samme etage i huset – som var sammenbygget med huset ud til Snaregade – befandt sig også foreningens pengeboks, arkiv samt en duplikator med tilhørende papirlager og en meget gammel fotokopimaskine.

På anden sal fandtes foreningens bibliotek, et køkken samt PR-afdelingen. PR-chefen sad i et separat kontor, og i en slags forkontor sad to sekretærer (den ene halvdagsansat – undertegnede). Desuden var der fuld kælder under huset. Kælderen var inddelt i flere rum. Det første, man kom ind i, var sikret af en mægtig boksdør, som dog, da jeg blev ansat, aldrig var lukket. Her var opsat stålskabe langs alle vægge, og tidligere havde disse skabe været opbevaringssted for Reallånefondens obligationer. Efter at disse ikke mere skulle opbevares i Nybrogade, blev skabene kun brugt til opbevaring af tryksager og andet. De andre kælderrum ud mod Nybrogade havde i tidernes morgen været udlejet til en kunstmaler, som ofte havde svært ved at betale huslejen og derfor skænkede foreningen noget af sin »kunst«. Disse malerier er dog ikke blevet fundet værdige til at blive flyttet med til senere domiciler. Da jeg blev ansat, var disse kælderrum kun oplagsplads for alt mulig skrammel.

Som nævnt rådede foreningen og pensionskassen over stuen, 1. og 2. sal ud mod Nybrogade. Men huset var bygget sammen med huset i Snaregade, og på 1. og 2. sal gik en gang igennem ud til et langt smalt rum i Snaregade. Disse rum blev brugt til arkiv og oplagsplads for meget forskelligt.

Lejemål i Nybrogade 10, et fredet hus

Men der var også 4. og 5. sal på huset. Disse to etager var lejet ud som én stor lejlighed. Her boede igennem mange år vekselerer Birger Christensen. Han rådede over lejligheden som en vinterbolig, idet han også ejede et hus i Klampenborg. I 1970'erne opholdt han sig mest i lejligheden. Han var på det tidspunkt blevet enkemand og boede her med en husholderske. Vekselereren – som han altid blev benævnt – havde jo samme navn som den berømte pelsmand, og

Tegning fra 1954 af ejendommen Nybrogade 10. Her havde De danske Provinsbankers Forening til huse.

det gav til tider morsomme hændelser. Det hændte nemlig, at der kom fine damer, som gerne ville have syet en pels om, eller der kom bude med pelse, som skulle opbevares for sommeren. Dem måtte vi selvfølgelig pænt henvise til den rigtige Birger Christensen.

Ud over vekselererens lejemål var der i tre bittesmå lejligheder ud mod Snaregade også lejemål. Disse lejligheder var efter nutids krav ikke egnede som menneskeboliger, men lejerne var meget tilfredse og huslejen kun symbolsk. Man gik lige ind fra trappen i deres køkken og herefter var der to meget små rum. Toilet delte man på trappegangen. De tre meget små lejligheder blev da også lidt efter lidt i 1980'erne fraflyttet, og der blev efter ansøgning givet tilladelse til at inddrage dem til erhvervsbrug. På det tidspunkt overvejede man allerede, om huset skulle sælges eller renoveres totalt. I 1988 valgte man så at sælge huset og flytte til Totalkredits (tidl. Provinsbankernes Reallånefond) domicil i Bredgade, og der blev aldrig gjort brug af de små lejligheder.

Endelig fandtes en lille bitte lejlighed på 5. sal ud mod Snaregade. Denne lejlighed var sidst i 1960'erne blevet gjort meget fint i

stand og møbleret med henblik på at kunne have gæster fra provinsen overnattende. På det tidspunkt, hvor jeg startede i foreningen, blev den imidlertid aldrig benyttet. Der var jo hverken toilet eller bad, men kun et lille bitte køkken og to værelser med skrå vægge. Men lejligheden var meget malerisk – helt parisisk – og meget smukt og dyrt møbleret. Efterhånden som der var mangel på plads, begyndte vi at sætte kasser med forskelligt herop, og til sidst blev den nærmest betragtet som et »pulterkammer«. Disse lejemaal gav selvfølgelig også noget ekstraarbejde, når vi sådan skulle være husvært. Lejlighederne skulle jo fra tid til anden have tilkaldt håndværkere, og endelig skulle der modtages husleje hver måned.

Sidst i 1970'erne opgav Birger Christensen – han var efterhånden blevet 80 år – lejligheden, og foreningen benyttede sig af dette og ansøgte kommunen om tilladelse til at nedlægge lejemalet og inddrage det til kontorer. Efter at tilladelsen blev givet, startede en større ombygning. Der blev indrettet en økonomisk afdeling på 4. sal, og på 5. sal mod Nybrogade blev der indrettet kontorer til Bankernes Markedsførings Samarbejde. Dette samarbejde var nogle år tidligere etableret. 20 af foreningens medlemsbanker havde slået sig sammen og dannet et fælles markedsføringskontor. I starten havde samarbejdet ikke selvstændige kontorer. Endelig blev den føromtalt lejlighed på 5. sal omdannet til frokoststue for personalet.

En typisk arbejdsdag

Kl. 08.30 mødte »det menige personale«, i det daglige kaldet »damerne«. Sekretariatschefen samt den ene sekretær åbnede dagens post. Når direktøren mødte kl. 09.00, gennemgik sekretariatschefen posten med ham, hvorefter den blev sendt i »rundemapper« ud til de øvrige ledende medarbejdere. Foreningen abonnerede på mange tidsskrifter, som også blev rundsendt til læsning. Sekretariatschefen gik herefter rundt til sekretærerne og fordelte dagens opgaver.

Bogholderen fik udleveret fonds- og kassebøgerne fra pengeboksen, som blev åbnet af sekretariatschefen. Disse fondsøger, som var meget store og betrukket med fløjl, var håndskrevne og indeholdt oversigter over Pensionskassens og foreningens beholdning af aktier og obligationer. Bogholderen havde også den betroede opgave at udskrive checks til betaling af leverandører samt at overføre lønnin-

ger til personalet og pension til de af Pensionskassens medlemmer, der var gået på pension.

Pengene, som foreningen rådede over, var dels kontingentet fra medlemmerne og dels salg af dokumenter, blanketter m.v. Pensionskassens midler var indbetalinger fra medlemmerne. Disse penge blev trukket i mellemregning, d.v.s. foreningen havde via sin bank mulighed for at trække penge direkte fra medlemmerne. Dette skete på en stor, gammel bogholderimaskine. Der blev passet godt på pengene – og udgifterne holdt helt nede, hvilket bl.a. kunne ses af indkøbet af kontormaskiner.

Kl. 9.00 mødte så »det ledende personale«, i det daglige kaldet »mændene«. Der var en speciel regel, nemlig at mændene måtte ryge på kontorerne, det måtte damerne ikke. I 1973 fik man med hjælp fra en nyansat direktør ophævet denne forskelsbehandling. Så gik dagen først med at gennemlæse dagens post, hvoraf det meste var fra Danske Bankers Fællesrepræsentation (DBF) (nu Finansrådet). Foreningens medlemmers adgang til DBF gik igennem Provinsbankforeningen lige indtil 1974, hvor Den Danske Bankforening blev dannet, og de enkelte pengeinstitutter blev direkte medlem.

Cirkulærerne fra Fællesrepræsentationen skulle derfor nøje gennemgås, og det skulle vurderes, om indholdet skulle viderebringes til PBF's medlemmer. Når dette var tilfældet, drejede det sig mest om kun en lettere omskrivning, som foregik på stencils, som derefter skulle duplikeres. Denne proces vil nok kun »gamle« sekretærer kunne nikke genkendende til, og jeg tror, at man skal på museum for at se, hvordan det egentlig foregik. Først skrev man teksten på en stencil. Denne var lavet af en slags vokspapir med et kartonark på bagsiden. Man skrev teksten uden farvebånd, da typerne skulle trykke hul i det forreste vokspapir. Hvis man var så formastelig at skrive forkert, så var der den udvej at male stedet over med noget rødt korrekturlak og så skrive ordet igen. Hvis man først havde fået stencilen ud af skrivemaskinen, var det næsten umuligt at ramme det samme sted igen, og det trykte resultat bar da også præg heraf. Når så en stencil var klar og korrekturlæst, skulle den sættes i duplikatoren med bagsiden opad, således at farven blev trykket igennem alle hullerne, der var skrevet i stencilen. Stencilen var sat i med bagsiden opad, og derfor blev skriften retvendt. Man kunne nemt risikere, at denne proces sluttede med, at man var sort fra top til tå. Endelig

skulle der laves kuverter på en gammel adressograf med metalplader. Disse plader, som også indeholdt de tal, der indicerede, hvor mange eksemplarer hver bank skulle have, skulle hele tiden holdes ajour.

I 70'erne var der mange bankfusioner, som også bevirkede, at mange banker skiftede til et mere moderne navn. Også på dette tidspunkt blev der indført postnumre i Danmark, så her var et stort arbejde hele tiden med at sørge for ajourføring. Det var i øvrigt piccolinens arbejde at »slå« kuverterne, sekretærerne sørgede for, at diverse rettelser blev foretaget.

Blandt meget andet havde foreningen til opgave at føre et checkmisbrugerregister. Misbrugernes navne blev ført på små kartonkort, som studentermedhjælperen hver dag skulle sætte i alfabetisk orden. Hvordan dette register fungerede, har jeg ikke eksakt viden om, men jeg tror, at bankerne pr. telefon kunne få oplyst, om en kunde var kendt som misbruger.

Foreningen havde et stort salg af dokumenter og blanketter. Udarbejdelsen heraf forestod konsulenten. Endvidere havde han til opgave sammen med sin sekretær at udarbejde og redigere et blad ved navn »RATIO«, som ca. en gang månedligt blev sendt ud til medarbejderne i medlemsbankerne. (Dette blad er nu afleveret til Erhvervsarkivet). I begyndelsen var RATIO kun nogle A4 sider, men blev senere til et rigtigt blad. Det indeholdt nyheder, som bankerne kunne have gavn af specielt i tiden, hvor edb blev indført. Endvidere blev der »annonceret« for nye dokumenter og blanketter. Disse var ofte lidt hjemmelavede og kunne sælges til bankerne for en billig penge. Jeg husker især, at man solgte annuitetstabeller trykt på pap – specielt i den tid, hvor renten steg og steg. Disse tabeller blev brugt ved udregningen af ydelserne på lån. Det var jo inden lommeregnerne blev almindelige. Også papskilte med besked om lukkedage for bankerne, såsom Grundlovsdag, Jule- og Nytårsaftensdag blev solgt til medlemsbankerne. Konsulenten ydede også assistance til bankerne med tegning til ombygninger og indretning af banklokaler. Han havde et særligt talent for at tegne, og sammen med en leverandør af møbler til banklokaler drog han land og rige rundt og var behjælpelig med moderniseringer.

Endelig havde foreningen til opgave én gang årligt at udgive »Danske Bankpladser« – en håndbog over alle banker i Danmark med adresser på filialer, direktørnavne samt tal for bankens forret-

ningsomfang. Ajourføring, opdatering samt korrekturlæsning af denne håndbog kunne nemt beskæftige et par medarbejdere i meget lang tid. Når Danske Bankpladser så lå færdigtrykt, skulle den sendes først og fremmest til banker, som abonnerede på den, men også til en masse enkeltkunder. Det drejede sig både om erhvervs-kunder, udenlandske forbindelser m.v., som også skulle have tilsendt faktura.

Denne lille »forretning« med salg af dokumenter og blanketter var i stærk kontrast til PR-afdelingen. Der var nok også lidt jalousi mellem de to afdelinger. For i PR-afdelingen udarbejdede man brochurer og stickers i farvestrålende materiale, som så blev videresolgt til bankerne. Dette materiale, som var til et mere udadvendt brug, blev udarbejdet særdeles professionelt af reklamebureauer og var derfor også betydeligt dyrere på trods af mængderabatten. Men også andet PR-materiale blev udarbejdet.

Blandt andet kan jeg huske, at der på et tidspunkt blev solgt mange parkeringsskiver med bankernes navne på. Det var lige på det tidspunkt, at man i Københavnsområdet og senere i de største byer indførte parkeringsrestriktioner. Også en ting som skilte med f.eks. »Her finansierer XXX Bank« lod foreningen fremstille. De blev brugt til at reklamere med ved nybyggerier. Endelig var der reklamegaver – både store og små formidlede foreningen indkøb og videresalg af. Denne funktion ophørte imidlertid i løbet af nogle år, da det viste sig, at bankerne selv blev kontaktet direkte af de firmaer, som solgte disse reklamegaver.

Alt dette materiale til videresalg lå på lager enten hos en bogtrykker eller i kælderen i Nybrogade, og for det sidstnævntes vedkommende skulle der ved bestillinger pakkes og forsendes. Senere skulle der foretages afregning med bankerne dels for materialet og dels for porto. Dette blev gjort med øres nøjagtighed, så det tog lang tid.

Foreningen rådede også over nogle smalfilm, som medlemmerne kunne låne til fremvisning ved møder i deres område med organisationer, skoler og andet. Ja, også en udstilling rådede man over. Den blev fremsendt i store trækasser pr. fragtmænd til de medlemmer, der ønskede at låne den. Den blev typisk brugt ved dyrskuer og lignende. Alt dette hørte med til almindeligt kontorarbejde i PBF.

Så var der jo også Pensionkassen – medarbejderne i PBF arbejdede også for Pensionskassen. Her modtog man indmeldelser, fratræ-

delser samt forespørgsler fra både nuværende og kommende pensionister – alle skulle besvares. For alle medlemmer i Pensionskassen blev udarbejdet et kartonkort med relevante oplysninger. Disse kort blev opbevaret i kasser anbragt efter banknavn. Med visse års mellemrum skulle der foretages en aktuarberegning. Så skulle alle kartotekskortene på medlemmer af pensionskassen opdeles efter aldersgruppe og køn, og ikke som de ellers var arkiveret.

Af og til krævedes brug af fotokopimaskinen. Det var en gammel sag, hvor man først skulle belyse emnet, der skulle kopieres, derefter lægge den i et bad af en eller anden væske og til slut tørre det frembragte. Det var kun sædvane, at der blev fotokopieret en gang om ugen. Kopierne havde ikke lang holdbarhed og findes derfor ikke mere.

Der var en lidt gammeldags personalepolitik. Det var ikke velset, at man gik uden for huset i arbejdstiden. Frokost blev holdt – selvfølgelig adskilt – damerne i køkkenet og mændene i biblioteket. Den af sekretærerne, der havde størst anciennitet, stod for uddeling af kontorartikler og førte streng justits med det. Man måtte skam pænt bede om en blyant og skulle nærmest gøre rede for, hvor den, man fik for et halvt år siden, var blevet af. Jo, man passede på medlemmernes penge.

Selvstændig regnemaskine havde kun bogholderen – og så var der en til rådighed for resten af personalet. Den kunne man så låne, når man havde noget arbejde, f.eks. afregning af salget af dokumenter, blanketter og PR-materiale eller afregning fra møder, der skulle tælles sammen. Det var selvfølgelig en regnemaskine med håndsving.

Arbejdet med salg af blanketter til bankerne tog megen tid. Efterhånden som kopimaskinerne blev bedre og bedre, blev salget også mindre og mindre. Kun de egentlige dokumenter såsom pantebreve o.lign. blev foreningen ved med at udarbejde. Da meget efterhånden krævede juridisk viden, blev der i 1971 ansat en jurist og ved samme lejlighed en økonom. Tidligere havde man klaret sig med, at direktøren var jurist og kontorchefen økonom.

I januar 1970 fik foreningen en ny direktør. Så skulle der også ske en vis modernisering. Den første var, at foreningen blev tilført en stencilbrænder. Nu behøvede vi ikke mere at skrive teksterne på stencils, men teksterne på papir kunne brændes direkte over på elektrostencils. Efter at direktøren et par gange havde fået væsken

fra fotokopieringsmaskinen ned over skoene, blev der også indkøbt en mere moderne model – uden væske.

Sådan gik dagligdagen.

Begivenheder i løbet af året

Først og fremmest bestyrelsesmøderne; der var et hver måned. En væsentlig del handlede om Bankforeningens dagsordenspunkter. PBF havde et par pladser i Bankforeningens bestyrelse, hvoraf den ene var næstformandsposten. PBF's bestyrelsesmøder lå typisk dagen før Bankforeningens. Mødet startede som oftest om formiddagen. Efter mødet gik man ud for at spise frokost, og om eftermiddagen kunne mødet fortsætte, eller måske spillede man kort. Alle havde bedre tid dengang. Også Pensionskassen havde bestyrelsesmøder – dog ikke så ofte som foreningen. Der var lyspunkter for personalet på disse mødedage. På dagen for bestyrelsesmødet fik personalet nemlig kaffe med kager om eftermiddagen. Det fik man ellers ikke til daglig.

Der var også kredsmøderne – typisk i april måned. Foreningens ca. 100 medlemmer var delt op i fem geografiske kredse. En gang om året holdt man kredsmøde i hver af disse kredse. Det var foreningens direktør, kontorchefer samt konsulenten, der mødte op på disse møder for at orientere om, hvad der arbejdedes med og for at erfare, hvad medlemmerne ønskede. Også større ting som skulle behandles på generalforsamlingen – f.eks. vedtægtsændringer – blev lige vendt på disse møder, så man kendte til holdningen inden generalforsamlingen. Samtidig foretog man valg af en kredsformand, som så var født medlem af foreningens bestyrelse ved førstkommende generalforsamling. Sædvanligvis afsluttedes kredsmøderne med en middag og socialt samvær.

Næste store begivenhed var generalforsamlingen og årsmødet. Den blev afholdt i september på Hotel Nyborg Strand. Man startede om torsdagen kl. 14.00 med generalforsamling, dernæst lukket møde med indlæg fra en fra Nationalbankens direktion, og om aftenen var der middag med indbudte gæster. Det trak sædvanligvis ud til de små timer, og næste morgen kl. 10.00 var der så årsmøde med tilstedeværelse af medlemmer, gæster og pressen. Efter en stor frokost gik det hjemad igen.

Som noget specielt omkring disse møder kan det nævnes, at man

Provinsbankforeningens logo.

før i tiden altid startede mødet med at udbringe et nifoldigt leve for kongen og sende en hilsen i et telegram, og om eftermiddagen modtog man så et svarteleggram fra majestæten, som ønskede et godt møde. Ved læsning i beretningerne kan det ses, at denne skik stoppede i 1972 – om det så var fordi, man nu havde fået en dronning, eller om det var fordi, tiderne var forandret vides ikke – men finansverdenen var og er stadig et mandssamfund.

Det var et sidespring.

Der var et meget stort forarbejde til disse møder. Der skulle skrives beretning til generalforsamlingen og indlæg til årsmødet. Manuskripterne blev skrevet af forskellige i sekretariatet og til slut stykket sammen. Ofte gav det anledning til, at disse taler skulle skrives om flere gange. Der skulle også udarbejdes delegeretfortegnelser, tidsplaner og ikke mindst bordplaner. Alt foregik på skrivemaskiner. Sidste begivenhed på et år var medlemsmødet i december. Det blev dengang altid afholdt på Langelinie Pavillonen lige efter Reallånefondens generalforsamling og var altid dagen før Bankforeningens (Finansrådets) årsmøde. Så var medlemmerne jo i byen, og der var lejlighed til at mødes.

Efter disse møder forestod der personalet i sekretariatet et større arbejde. Hele forløbet ved møderne blev optaget på bånd (på en ældgammel båndoptager), og alt blev skrevet ned ordret til en beretning. Det var et arbejde, der nemt tog flere uger. Årsberetningerne fra de tidligere år kan stadig ses, da de findes fra 1906 i Erhvervsarkivet. Det var en stor lettelse, da man fik en rigtig kopimaskine, hvor det var muligt at klippe i manuskripterne og klistre dem sammen og alligevel få noget forholdsvis pænt ud af dem.

Når disse møder var afsluttet, skulle prisen for deltagelse regnes ud. Også her blev det nøje beregnet, efter om man havde spist frokost, middag, og hvem der havde overnattet. En del af bankdirektørerne havde helt specielle ønsker, når der var årsmøde på Hotel Nyborg Strand. Man skulle endelig bo i det samme værelse hvert år, og nogle skulle have reserveret golfbaner på Hesselet, så der var mange specielle hensyn, der skulle tages. Denne opdeling af året fungerede indtil midten af 80'erne. Siden er meget ændret. Nu har folk alt for travlt til, at de kan deltage i møder, der varer flere dage.

Utrolig meget er sket siden da – først et godt stykke hen i 80'erne fik foreningen to tekstbehandlingsanlæg – men siden gik det stærkt, først med PC'ere til alle og nu Internet.

I sektoren skete der i 1990 store ændringer i bankverdenen. Først og fremmest de to bankfusioner, som gav Danmark to store banker, nemlig Den Danske Bank og Unibank. Samtidig skete der det, at Den Danske Bankforening og Danmarks Sparekasseforening i april 1990 blev fusioneret og blev til Finansrådet. Man dannede herefter en ny Danmarks Sparekasseforening, og i Provinsbankforeningen forberedte man sig på at ændre vedtægterne, således at der kunne optages sparekasser.

Ved årsskiftet 1992/1993 meldte de første sparekasser sig ind i foreningen, og i maj 1993 skiftede man så navn til LOKALE PEN-GEINSTITUTTER, som foreningen hedder i dag. Medlemskredsen er i 1996 sammensat således: 122 medlemmer: 40 banker, 74 sparekasser og 8 andelskasser.

Regnskabsmateriale som historisk kilde

Tiden indtil 1950

AF JØRGEN FINK

Artiklen er første led i et mere omfattende arbejde med regnskabsmaterialets værdi som historisk kilde. Den er en introduktion til benyttelsen af regnskaber i forbindelse med historiske undersøgelser. Det er ikke en indføring i bogføringens metoder, men en præsentation af nogle af de kildekritiske problemer, der knytter sig til anvendelsen af regnskabsmateriale som historisk kilde. Artiklen er forsynet med henvisninger til bogføringslitteratur og kan sammen med denne litteratur fungere som hjælpemiddel ved studier i regnskabsmateriale.

Siden starten i 1948 har Erhvervsarkivets skiftende medarbejdere indsamlet ca. 50 km arkivalier.¹ En meget stor del af dette materiale er regnskabsmateriale fra tiden efter 1850.² Dette materiale udnyttes ikke efter fortjeneste. Regnskabsmateriale kan faktisk anvendes som kildemateriale i mange sammenhænge, men det er vanskeligt og tidkrævende, og det forklarer vel, at den faktiske udnyttelse af materialet er så forholdsvis begrænset.

Denne artikel er et forsøg på at råde bod på dette. Den er tænkt som en introduktion til regnskabsmaterialets historie og opbygning. Artiklen behandler perioden frem til 1950, da nye bogføringsmetoder med løsbladssystemer slog igennem og ændrede den daglige praksis, hvilket efterfølgende skabte problemer for den arkivmæssige behandling af materialet. Perioden efter 1950 vil blive taget op til behandling senere. Indledningsvis skal der gives et rids af regnskabsvæsenets internationale udvikling. Bogføring og regnskaber trådte ikke ud af den blå luft midt i forrige århundrede, men bygger på en lang tradition.

Regnskabsvæsenets historie

De ældste bevarede regnskaber stammer fra 3.500 f. Kr.³, men først langt senere udvikles der egentlige regnskabssystemer. Italien var det førende område i denne udvikling. Her blev der i middelalderens slutning udviklet den form for bogføring, der kaldes dobbelt bogholderi. Systemet omtales nærmere nedenfor. Her er det nok at nævne, at systemet fik sin første samlede skriftlige præsentation i 1494, da franciskanermunken Luca Pacioli udgav sin bog »Summa de Arithmetica, Geometria, Proportioni et Proportionalita«. En fordel ved det dobbelte bogholderi sammenlignet med en enkelt bogføring var, at den ved en dobbelt notering af alle poster gjorde det muligt at kontrollere et regnskabs (formelle) korrekthed, men den afgørende fordel bestod ikke deri, men i at det dobbelte bogholderi blandede reale (f.eks. en bestemt kundes konto) og nominelle (f.eks. en konto for usikre fordringer) konti i det samme system, og derved gav systemet anvendelsesmuligheder, der rakte langt ud over det, det blev skabt til: senmiddelalderlige handelstransaktioner. Det dobbelte bogholderi gjorde det muligt at registrere en hvilken som helst side af en virksomheds aktivitet, som der overhovedet kunne findes et regnskabsmæssigt udtryk for, inden for det bestående bogføringssystem rammer blot ved at tilføje flere konti.

Perioden fra 1500 til 1850 var for regnskabsvæsenet en udpræget evolutionsperiode, hvilket er et pænere udtryk for, at der ikke skete så meget. I sin grundstruktur var det stadig det dobbelte bogholderi, der blev anvendt, vel at mærke af de førende foretagender. Vældig meget næringsaktivitet foregik helt uden bogføring, og størstedelen af den bogføring, der forekom, udgjordes af enkelt bogholderi. Det dobbelte bogholderi udgjorde spydspidsen inden for regnskabsføring, og det gennemløb ganske vist en række forbedringer, men var uændret i de principper, som første gang var blevet sat på skrift af Luca Pacioli.

1850-1950

Omkring midten af 1800tallet begyndte det at blive almindeligt at udarbejde årsregnskaber. Tidligere var der kun blevet udarbejdet afsluttede regnskaber med uregelmæssige mellemrum om overhovedet; som regel kun når særlige forhold gjorde sig gældende. Når en bestemt handelsekspedition var afsluttet f.eks., var det naturligt

at gøre regnskabet op. Men efterhånden som aktieselskabsformen bredte sig inden for erhvervslivet, opstod der et behov for at sikre aktionærene mod, at aktiekapitalen blev udhulet. Det blev derfor almindeligt at gøre status over selskabets stilling med regelmæssige mellemrum, som regel en gang om året. På den måde opstod årsregnskabet. Det blev også almindeligt at opdele årsregnskabet i en status, der viste den samlede stilling på opgørelsestidspunktet, og et driftsregnskab, der viste resultatet af den forudgående periodes (som regel et år) drift. Man kan derfor sondre mellem *regnskaber*, som er resultat- og statusopgørelser, og *regnskabsmateriale*, som er det tilgrundliggende bogføringsmateriale.⁴

Regnskabsvæsenets differentiering

I løbet af 1800tallet accelererede dynamikken i det økonomiske liv i en sådan grad, at den traditionelle bogføring ikke længere slog til. Regnskabsvæsenet blev differentieret i handels-, finans- og industrielle regnskabssystemer. Ikke mindst udviklingen på industriens område stillede regnskabsvæsenet over for helt nye krav. For varefremstillingens vedkommende var perioden 1820-80 præget af en voldsom teknologisk udvikling, men en næsten fuldstændig ledelsesmæssig (herunder bogføringsmæssig) stilstand. Til gengæld skete der så i årene 1885-1920 et spring i bogføringen på det industrielle område. Der var her tale om et nybrud på bogføringens område, som kan måle sig med det, der fandt sted, da det dobbelte bogholderi blev skabt.

Handels- og finansbogføring

Handelsbogføringen var den gren af bogføringen, som oplevede færrest forandringer. Deri er der ikke noget mærkeligt. For det første var bogføringssystemet blevet udviklet som et system beregnet for handelen, i hvert fald i den skikkelse, det fik fra slutningen af middelalderen. For det andet gennemløb handelserhvervet ikke nogen gennemgribende ændring med hensyn til erhvervets grundlæggende principper.

Ud af handelsaktiviteten voksede en finanssektor. I sidste fjerdedel af 1800tallet opstod der således også i Danmark en selvstændig pengeinstitutsektor med banker, sparekasser, realkreditinstitutter og forsikringsselskaber. Fra denne sektor udgik krav til regnskabsvæsenets brugbarhed i forbindelse med kreditvurdering og risiko-

beregning. Mest vidtgående blev udviklingen på forsikringsområdet, hvor risikoberegningen udviklede sig til en selvstændig videnskab, aktuaristik, men også pengeinstitutterne stillede krav om bogføringsmæssige redskaber til måling af pengestrømme og beregning af nødvendige reserver etc.

Industriel bogføring

Den gren af bogføringen, som gennemløb den største udvikling i disse år var imidlertid så afgjort den industrielle bogføring. Den gennemløb forskellige faser, både på det teoretiske og det praktiske plan. Omkring århundredeskiftet var der således en tendens til, at direktørerne foretog et bevidst forsøg på at skjule reserver i forbindelse med udarbejdelsen af regnskaber i en bestræbelse på at modvirke konjunkturudsving.⁵ Det var en så udbredt trafik, at den tendens i sig selv i U.S.A. blev en konjunkturpåvirkende faktor, hvilket i et glimt illustrerer, at spørgsmålet om bogføringens indretning rækker langt ud over den enkelte virksomhed, hvor den hørte hjemme.⁶

Hovedopgaven for det industrielle bogholderi var at foretage en præcis profitberegning. Det kunne ikke uden videre lade sig gøre ved hjælp af det traditionelle bogholderi – enkelt eller dobbelt –, der var skabt for at kunne holde styr på enkeltstående handelsforetagender som feks. en bestemt handelsekspedition til udlandet. Beregningen af, om en sådan enkelt ekspedition havde givet overskud eller ej, var simpel, og regnskabet skulle kun gøres op, når ekspeditionen var afsluttet, og dermed var den sag helt ude af verden. Helt anderledes for en virksomhed, der producerede varer, og som var indrettet på at skulle være kontinuerligt virkende (ikke nødvendigvis i døgndrift, men år efter år efter år). Her krævedes helt andre beregninger og beregningsmetoder. Konkret var der tale om tre vanskeligheder:

- 1) Prisfastsættelse (kalkulation)
- 2) Fordeling af generalomkostninger
- 3) Integrering af værksteds- og finansbogholderi

Prisfastsættelsen skulle modsat i handelserhvervet ske, før varen var blevet til. Det var nødvendigt at kunne kalkulere en vares pris både før og under produktionen. Det rejste det næste problem: fordelingen eller allokeringen af generalomkostningerne.

Problemet med at *fordele generalomkostningerne* ud på de enkelte

produkter krævede løsning af en lang række enkeltproblemer, og den samlede løsning af problemet strakte sig derfor også over en årrække, og en lang række regnskabskyndige bidrog til resultatet. I hovedparten af 1800tallet havde England været førende på regnskabsvæsenets område, men i slutningen af århundredet overtog U.S.A. denne position (på dette som så mange andre punkter), og specielt inden for den industrielle bogføring var det U.S.A., der blev hjemsted for den bogføringsmæssige revolution i årene 1885-1920⁷. Det første problem, der skulle løses, var at finde praktisk brugbare metoder til at specificere produktionsomkostningerne. Jernbanerne var førende på det »industriadministrative« område, og på grundlag af deres erfaringer blev der udviklet et bogføringssystem med arbejdssedler, materialerekvitioner og lignende, som via et jobnummersystem kunne henføres til den enkelte vare eller vareserie. Dermed var den nødvendige reform på gulvet etableret⁸.

Det næste trin bestod i at sikre, at den industrielle bogføring kom til at foregå efter det dobbelte bogholderis principper, således at det blev muligt at integrere finans- og produktionsbogholderiet. Begge disse trin blev taget i 1880'erne, i hvert fald på det teoretiske plan og i enkelte pionérvirksomheder; i daglig praksis gik det langsomme, og det gjorde sig i det hele taget gældende, at bogføringspraksis i virksomhederne holdede langt efter den teoretiske udvikling.

Endnu en forudsætning blev tilvejebragt, da man begyndte at indføre en sondring mellem færdige produkter og produkter under udarbejdelse. De fik nu hver sin konto i regnskaberne.

Det største problem med hensyn til fordelingen af generalomkostninger lå imidlertid i at finde en brugbar måde til at afskrive produktionsudstyr og henføre øvrige generalomkostninger til det enkelte produkt. Det havde taget tid at erkende, at investeringerne i produktionsudstyr skulle afskrives, og at afskrivningen skulle henføres til driftsregnskabet og ikke kun optræde i status, og det kom også til at tage tid at finde nogle holdbare regnskabsmæssige principper for, hvordan denne afskrivning skulle foretages i praksis. I den forbindelse kom udviklingen i prisniveauet til at spille ind. Problemet blev for alvor aktuelt i sidste tredjedel af 1800tallet. Det var en periode, der generelt var præget af deflation. Prisniveauet var faldende, og regnskabsvæsenet blev indrettet ud fra den forudsætning, uden at man i alle tilfælde gjorde sig det klart.

Det skabte derfor problemer, da konjunkturerne slog om, og

man kom ind i en lang periode med stigende prisniveau. Til gengæld blev det derved klart, at spørgsmålet om prisniveauets generelle udviklingstendens repræsenterede et selvstændigt problem, som regnskabsføringen måtte tage hensyn til.

Gennembruddet i den industrielle bogføring kom, da man i U.S.A. i begyndelsen af århundredet begyndte at indføre forskellige regnskabsmæssige hjælpeforanstaltninger, kunstgreb så at sige i form af nulpunktsberegninger og på forhånd fastlagte normer og standarder. Begyndelsen var blevet gjort i slutningen af 1800tallet med nogle branchevise overenskomster om visse minimumsstandarder. De skulle have været en hjælp til at skabe mere fasthed og ensartethed i regnskabsføringen i alle virksomheder i den pågældende branche, men i stedet havde de hurtigt udviklet sig til pris-aftaler, som var kommet i myndighedernes søgelys. Bestræbelserne på at skabe regnskabsstandarder på brancheniveau gik derfor i stå i U.S.A.. Det blev så i stedet individuelle og virksomhedsinterne standarder, som man efter århundredeskiftet begyndte at indføre, og de bredte sig for alvor i den amerikanske industri i tiåret 1910-20.

Allerede omkring 1903-04 var man begyndt at opstille nulpunktsberegninger. Det vil sige beregninger af, f.eks. hvor stor en produktion, der skulle til for at forrente en given investering, eller beregninger af hvor langt man kunne sænke vareprisen uden at lide tab eller lignende. Nulpunktsberegningerne og de øvrige standardberegninger var led i den industrielle kalkulation og indgik ikke kun i sammenhæng med problemerne omkring generalomkostningernes placering, men var også led i bestræbelserne på at sikre en bedre løbende kontrol med den økonomiske effektivitet af den industrielle produktion. Nulpunktsberegningerne byggede på en meget håndfast skelnen mellem faste (fixe) og variable omkostninger, men den praktiske anvendelse af disse beregninger viste, at det ikke var hensigtsmæssigt at skelne så skarpt, som man først havde antaget, og fra begyndelsen af 1920'erne blev begrebet semivariable omkostninger introduceret.

Årene 1885-1920 betegnede som nævnt på den industrielle bogførings område en revolution, og den senere udvikling på området repræsenterer ikke tilsvarende fremskridt. Det er naturligvis ikke ensbetydende med, at der ikke skete noget. Det gjorde der, og også her var U.S.A. førende.

I 1928 introducerede det amerikanske firma Westinghouse således et begreb, som blev kaldt 'flexible budgetting', og som var et system, der gennem nogle særlige konti, der registrerede de økonomiske konsekvenser af svingninger i produktionsvolumen, egnede sig godt til at sikre korttidskontrol med produktionen⁹.

1936 indførtes i nogle firmaer et hjælperegnskab, der blev kaldt 'direct costing'. Det ophævede på en måde de bogføringsmæssige fremskridt, der var sket 1885-1920, da det blev klart, at generalomkostningerne skulle fordeles på produktionen. Bestræbelserne havde i denne periode gået ud på at leddele produktionen mest muligt regnskabsmæssigt, for at hver del af produktionen så nøjagtigt som muligt kunne bære sin andel af generalomkostningerne. Direct costing foretog i stedet nogle beregninger ud fra den forudsætning, at investeringer og andre generalomkostninger var ledelsens ansvar, og derfor ikke burde fordeles på de enkelte produktionsled. Det kunne bruges som hjælperegnskab, men myndighederne tillod ikke, at offentliggjorte årsregnskaber fulgte direct costing-princippet. Den industrielle bogføring gav altså anledning til, at der blev skabt en række nye begreber og indført nye bogføringsteknikker.

Der er siden 1800tallets slutning udviklet et meget fintforgrenet industrielt regnskabssystem eller rettere mange, for selvom den teoretiske udvikling til stadighed har været et godt stykke forud for regnskabspraksis, er der aldrig blevet formuleret en sammenhængende regnskabsteori for både det finansielle og det produktionsmæssige bogholderi, og der eksisterer heller ikke ét kanoniseret industrielt regnskabssystem. Der findes mange forskellige, og trods standardiseringsbestræbelser er antallet snarere voksende end aftagende. Men siden 1920 har de industrielle regnskaber kunnet danne grundlag for virksomhedernes afgørelser med hensyn til valg af marked, produktionsteknik, produktsammensætning etc. Det kunne det ikke i slutningen af 1800tallet.

Moderne bogføring

Kontorteknologiens udvikling har været en selvstændig faktor i såvel bogføringens udvikling som den arkivmæssige side af denne udvikling. 1800tallets uhyre solidt indbundne, ofte meget tunge og ikke bare støvede, men ligefrem højtidelige regnskabsprotokoller, hovedbøgerne ikke mindst, formelig råber på at blive gemt. Om ikke af anden grund, så fordi de er sværere at slippe af med end al-

mindeligt affald. Og navnet 'hovedbog' antyder jo, at der her er tale om noget vigtigt.

Helt anderledes med moderne regnskabsmateriale. Med den tiltagende automatisering af alt kontorarbejde, herunder også regnskabsføring, gik man flere og flere steder væk fra de uhåndterlige faste bøger. Maskinelle bogføringsmetoder holdt deres indtog, og i stedet for hovedbøger og journaler kom der nu kontokort i forskellige formater og systemer. Og hvor hovedbogen i en eller anden udstrækning virkelig havde været en bog, forsvandt det litterære indhold i kontokortene næsten helt. De regnskabsmæssige oplysninger var ofte kodet i forskellige alfanumeriske systemer, som løbende blev rettet og justeret. Det gør brugen af dette regnskabsmateriale ekstraordinært vanskelig. Og set i lyset af det, gør det måske heller ikke så meget, at så mange af kontokortene er blevet smidt væk. I det omfang de overhovedet gemmes, sker den fysiske opbevaring ofte ved, at kortene uden ydre emballage bliver bundet sammen af et par snore og så lagt væk. Sådant en bunke kort, der bare få år efter deres brug er uforståelige, medmindre man er i besiddelse af en kodenøgle (som kun undtagelsesvis opbevares sammen med kortene) nærmest tigger om at blive smidt ud. Tanken er i hvert fald nærliggende, og som nævnt er det også sket i betragteligt omfang. Kontorets automatisering er et selvstændigt forskningsemne, som har interesse ikke bare i sin egen ret, men i høj grad også som hjælpemiddel til den arkivmæssige behandling af de papirbjerger, som disse kontorer til skiftende tider har præsteret.

Edb er den foreløbige kulmination på denne udvikling, og som nævnt skal udviklingen efter 1950 ikke behandles her, men må tages op til særlig behandling andetsteds. Her er det nok at konstatere, at udviklingen i anden halvdel af 1900-tallet har medført en tydelig forringelse af kildematerialets kvalitet set med en historikers øjne. Det er på én gang blevet vanskeligere at bruge, samtidig med at informationsværdien er svundet. Men det betyder ikke, at moderne regnskabsmateriale er uden informationsværdi, og der ligger en opgave i at sikre, at det også bliver repræsenteret i arkivernes samlinger og gjort tilgængeligt for forskningen.

Revision

Til hjælp ved arbejdet med det historiske regnskabsmateriale kan historikerne hente viden fra revisorerne. Revisorerne er professio-

nelle regnskabslæsere, og deres arbejde er en form for kildekritik. Det har derfor sin interesse at sætte sig om ikke andet så bare en smule ind i revisorerhvervets udvikling og praksis.

Revisorerhvervet er som selvstændig profession et nyt erhverv som fik sit gennembrud i løbet af 1800tallet med Storbritannien som det førende land. Det første professionelle revisionsfirma i Danmark blev oprettet i 1898. Revision som aktivitet var selvfølgelig forekommet tidligere, men først nu begyndte revisorer at gøre det til fast levebrød. Oprindeligt havde revisionens hovedopgave været at afsløre bedrag, men tyngdepunktet forskød sig til en generel finansiel kontrol og har udviklet sig videre til i dag at antage karakter af virksomhedsrådgivning, uden at de klassiske revisionsopgaver af den grund er forsvundet.

Tidligere tiders opfattelse af, at et regnskab enten var rigtigt eller forkert, er vejet for en mere nuanceret forståelse af, at et regnskab kan aflægges på flere forskellige, formelt rigtige måder, og at revisors opgave derfor ikke bliver at garantere den formelle rigtighed, men at kontrollere, at regnskabet giver et retvisende billede af virksomhedens drift i regnskabsperioden og virksomhedens status ved periodens afslutning.

Regnskaber som historisk kilde

Regnskaber kan være kilde til mange oplysninger. I det følgende belyses de tre vigtigste emneområder, men der kunne sikkert peges på flere.

Regnskaber og regnskabsmateriale som kilde til bogføringens historie

Bogføringen og regnskabsvæsenets egen historie er ikke uinteressant, og regnskabsmateriale er naturligvis en meget velegnet kilde til dette emne. Her kan man virkelig udnytte kildematerialets levningsaspekt.

Regnskabsvæsenets historie illustrerer den til enhver tid eksisterende praktiske forståelse af de økonomiske faktorer i forbindelse med nærings- og erhvervslivets udfoldelse. Regnskabsvæsenets udvikling kommer derved til at afspejle markedskonomiens fremvækst, en proces som regnskabsvæsenets egen udvikling indgik i, fordi den var med til at definere de handlemuligheder, der til forskellig tid stod åbne.

Men selvom regnskabsvæsenets egen historie ikke er uinteressant, er det klart, at hvis det var det eneste emne, som regnskabsmateriale kunne belyse, var der ikke rimelighed i at indsamle og opbevare dette materiale i så stort et omfang, som det er sket.

Regnskaber og regnskabsmateriale som kilde til virksomhedshistorie

Det er formentlig det emne, hvor regnskabsmateriale hyppigst har været benyttet til historiske undersøgelser, om ikke af anden grund så fordi der ofte ikke findes andet bevaret fra en bestemt virksomhed end (dele af) regnskabsmaterialet. Regnskaberne kan i denne forbindelse betragtes ud fra i hvert fald tre synsvinkler.

1) Regnskaber som historisk rapport

Den faste praksis med at udarbejde årsregnskab til belysning af både driftsresultat og status udviklede sig som nævnt i løbet af 1800-tallet og blev efterhånden lovfæstet for en række virksomheders vedkommende. Årsregnskaber er beretninger, som i en sammentrængt form meddeler visse oplysninger om selskabets økonomi i og ved slutningen af den behandlede periode. De er som følge af formen umiddelbart vanskelige at benytte som historiske kilder.

Ser man efter i litteraturen om regnskabsanalyse, kan man blive mødt med følgende mistrøstige betragtning: »Et regnskab siger ikke noget om, hvordan det faktisk står til med virksomheden«¹⁰. Det gør det ikke lettere for den historiker, der første gang skal benytte et regnskab.

Inden man går i gang, skal man gøre sig klart, at et regnskab kan udformes på mange forskellige måder, og at den måde, det konkret foreliggende regnskab er udformet på, i sig selv rummer oplysninger om den pågældende virksomhed. Man er derfor nødt til at anvende et standardregnskab eller rettere nogle faste rubrikker, som man kan opdele regnskabet poster i. Man kan derved sammenligne den konkret foreliggende regnskabsopstilling med den, man får, når man bruger de faste rubrikker. På den måde får man mulighed for at konstatere afvigelser fra »standard«.

Ved vurderingen af disse afvigelser skal man gøre sig to ting klart: For det første, at man må sætte sig ind i, hvad der var almindelig, og hvad der var mulig regnskabspraksis i den periode, som regnskabet belyser. Hvis historikeren anvender en standardregnskabsopstilling baseret på nyere regnskabsprincipper, vil alle regnskaber fra før en

bestemt dato afvige fra denne standardopstilling alene af den grund, at praksis og regnskabsteori på det tidspunkt ikke var så udviklet. Det vil naturligvis gøre sig stærkere gældende, jo længere tilbage i tid man kommer.

For det andet, at når der her tales om, at det konkret foreliggende regnskab afviger fra standardregnskabet, ligger der ikke heri, at det er forkert eller ringere, men alene at det er forskelligt. Hvilken betydning afvigelserne har må afgøres ved en konkret vurdering. Det historisk interessante ligger altså ikke i, *at* det afviger fra standard, men i *hvordan* det afviger, og hvad det indebærer. Der vil senere i artiklen blive givet eksempler på standardregnskabsopstillinger. I nogle tilfælde vil det være tilstrækkeligt for en historiker at anvende årsregnskaberne, og ikke gå dybere ned i det tilgrundliggende regnskabsmateriale, men i andre tilfælde vil det være nødvendigt med sådanne supplerende undersøgelser. Her gælder det samme, at historikeren er nødt til at danne sig et indtryk af, hvordan et givet regnskabsmateriale tager sig ud bedømt med sin samtids regnskabsmæssige målestok. Med til vurderingen af det konkret foreliggende regnskabsmateriale kildевærdi hører, at man både ser på, hvilken information det rummer, og hvilken det ikke rummer, og hvilke regnskabsanalyser, det kunne bruges til, og hvilke det udelukkede. Men regnskabsmaterialet er naturligvis mere forskelligartet end de egentlige regnskaber, og det vil være vanskeligt at operere med »standardregnskabssystemer« svarende til standardregnskabsopstillingerne.

2) Regnskaber og regnskabsmateriale som styringsinstrument

Regnskaber og regnskabsmateriale var eller kunne være et styringsinstrument for virksomhedsledelsen, og den måde, de blev bygget op på, gjorde dem mere eller mindre velegnet i den henseende. Dette aspekt af deres kildевærdi får generelt større betydning, jo større virksomhed der er tale om. Håndværksmestre eller detailhandlere med få eller ingen ansatte kunne – i hvert fald indtil midten af 1900tallet – almindeligvis overskue virksomheden uden at ty til regnskaberne. Mange håndværksmestre befattede sig slet ikke med regnskabet, men overlod det til konen at føre det.

Men i de store virksomheder var et udbygget regnskabssystem en forudsætning for virksomhedens drift. Egentlige koncerner, der samler flere indbyrdes uafhængige virksomheder under fælles ledelse, stiller selvstændige krav til regnskabsvæsenet.

Regnskaber og regnskabsmateriale er derfor en vigtig kilde til studier i virksomhedsledelse og management. Hvis der er tale om komplet bevarede regnskabssystemer, eller regnskabssystemer, hvis samlede omfang er kendt, og hvor mangler i materialet ikke rummer noget væsentligt informationstab, kan regnskaberne benyttes ud fra levningsspektet som levn af de samlede regnskabsmæssige informationer, der stod til ledelsens rådighed. Hvor regnskabsmaterialet kun er fragmentarisk bevaret, kan det bruges som levn af information, som i hvert fald stod til ledelsens rådighed, men i den situation kan man ikke sige noget sikkert om det samlede regnskabsmæssige informationsgrundlag for ledelsen.

3) Regnskaber som vildledningsinstrument

Som flere gange nævnt kan regnskaber opstilles på mere end én måde, og de kan være mere eller mindre retvisende. Man kan her sondre mellem interne og eksterne regnskaber. I de interne, ikke offentliggjorte regnskaber har ledelsen haft en klar interesse i, at de gav så præcist et billede af virksomhedens økonomiske tilstand som muligt. I de eksterne, offentliggjorte regnskaber kan der have været en tendens til at opstille regnskabet, så det i det mindste ikke fremstillede driftsresultat og status ringere for virksomheden end nødvendigt.

Som hovedregel kan man møde regnskabsmaterialet med en forventning om, at det ikke rummer forsøg på bevidst vildledning. Men sådanne forsøg forekommer. Navne fra dansk erhvervshistorie som Alberti og Nordisk Fjer er almindelig kendt.

Imidlertid findes der en glidende overgang fra regulær svindel, som Alberti f.eks. praktiserede, til regnskabstekniske dispositioner, der ikke modsvares af egentlige økonomiske transaktioner. Det er derfor vigtigt at kunne sondre mellem reelle og regnskabstekniske poster samt at kunne vurdere karakteren af de sidstnævnte. I den sammenhæng kan der som nævnt være hjælp at hente i revisorfaget.

Regnskaber og regnskabsmateriale som kilde til samfundshistorie

Begrebet 'samfundshistorie' er her ment som en lidt upræcis sammenfatning af det forhold, at regnskaber og regnskabsmateriale kan være kilde til oplysninger om andet end den virksomhed, de er blevet til i. Det vil først og fremmest være økonomisk historie, der vil komme på tale, men også socialhistorie og kulturhistorie i deres for-

skellige forgreninger vil kunne udnytte regnskabsmateriale. Derimod vil de øvrige grene af historiefaget almindeligvis ikke interessere sig for regnskabsmaterialet.

Regnskabsmateriale kan anvendes i forbindelse med undersøgelser af fag eller brancher, hvor undersøgelsens tyngdepunkt ikke ligger på den enkelte virksomhed, men hvor man ved at sammenligne en række repræsentative virksomheder søger at belyse vilkårene i branchen. Regnskabsmateriale kan eksempelvis også anvendes i forbindelse med markedsstudier, hvor man undersøger markedsudviklingen for en eller flere varer eller varegrupper, og hvor oplysninger om distributions- og leveranceforbindelser får betydning for undersøgelser af markedets geografiske omfang til skiftende tider. Regnskabsmateriale kan også inddrages i undersøgelser af prisdannelse og prisudvikling, lønforhold og forbrugsmønstre etc.

I den forbindelse skal det understreges, at regnskaberne og regnskabsmaterialets kildeværdi naturligvis ikke skal vurderes isoleret. Sammenholdt med andre kilder som organisationsmateriale, toldarkivalier, statistik og myndighedssager bidrager regnskaber og regnskabsmateriale til en informationsmængde, som er større end summen af sine enkeltdele.

Historikernes ønsker om kildemateriale

Den forholdsvis beskedne anvendelse af regnskabsmateriale i historiske undersøgelser er et generelt problem, og det er ikke kun i Danmark, at man diskuterer det. Generelt er det materiale, der på en mere direkte måde belyser beslutningsprocessen inden for økonomistyring og virksomhedsledelse, som historikerne efterspørger, og der har været tanker fremme om at forlade indsamlingen af regnskabsmateriale til fordel for en aktivt opsøgende indsats, hvor arkivarerne gennem interviews med de involverede personer får tilvejebragt et kildemateriale. Det er den såkaldte 'oral history'-tilgang til problemet. Umiddelbart forekommer det, at der må være tale om et 'både og' og ikke et 'enten eller,' og at det vil være en god idé at supplere den fortsatte indsamling og tilgængeliggørelse af regnskabsmateriale med interviews, men at oral history næppe nogensinde kan overflødiggøre den fortsatte indsamling af regnskabsmateriale.

Regnskabsmaterialets indhold og opbygning

I sin enkleste form består et regnskabssystem blot af en enkelt bog, hvor alle økonomiske transaktioner indføres i årets løb i kronologisk rækkefølge. Et sådant system gør det muligt at se, om de samlede indtægter overstiger de samlede udgifter, men rummer derudover ikke mulighed for, at virksomhedsledelsen får overblik over noget som helst. For historikeren vil det være muligt at dele et sådant regnskab op ved at ompostere det efter det dobbelte bogholderis principper, men det vil være meget tidskrævende og vil formentlig være udelukket af arbejdsøkonomiske grunde.

Ikke meget forskelligt fra dette regnskabssystem er det såkaldte enkelte bogholderi. Der føres en kassebog over kontante transaktioner, en memorial over ikke-kontante transaktioner og en hovedbog. Hovedbogen har imidlertid kun personlige konti, altså mellemværender med debitorer og kreditorer. Der føres ikke konti for varekøb, varesalg o.l. Informationsværdien af dette system er derfor ikke meget forskellig fra den helt enkle form.

Imidlertid findes der forskellige udbygninger af det enkelte bogholderi, hvor der føres flere konti og bøger, og hvor det derfor bliver muligt at udvinde betydelig mere information af regnskabet. I sin mere udbyggede form kan det enkelte bogholderi derfor nærme sig det dobbelte, omend det mangler dets kontrolmuligheder¹¹.

Dobbelt bogholderi

Dobbelt bogholderi er ikke ét bestemt bogføringssystem. Det er nogle grundlæggende principper, som kan bruges inden for systemer, som i øvrigt er meget forskellige. I den praktiske udformning af bogføringen findes der forskellige metoder. Ud fra arten og antallet af bøger kan man sondre mellem 4 typer.

Den oprindelige metode er den såkaldte *italienske*. Der var her principielt to bøger, en grundbog, journalen, der registrerede posteringerne kronologisk, og en hovedbog, der registrerede dem systematisk. Med tiden kom der også en kassebog til, og den registrerede kronologisk ligesom journalen. Kassebogen kom altså til at fungere som en udvidelse af journalen, og den fik det særlige formål at registrere de kontante transaktioner. Det italienske bogføringssystem kunne minde om det enkelte bogholderi, men adskil-

te sig ved, at der blev ført langt flere konti, og ved at der blev foretaget konsekvent dobbeltpostering.

Det *tyske* bogføringssystem byggede på det italienske, men forsøgte at gøre hovedbøgerne mere overskuelige. Hovedbogen blev suppleret af nogle bibøger, der skulle aflaste den. Det blev typisk de såkaldte *rescontri*. Det er kontiene for debitorer og kreditorer, der samles i særlige bøger, således at man i hovedbogen kan nøjes med en enkelt konto for det samlede mellemværende med hver af de to grupper. Yderligere blev hovedbogen aflastet ved, at der blev skudt et led ind mellem de kronologiske grundposterings i journal og kassebog og de systematiske posterings i hovedbogen. Det nye led var en såkaldt samlejournal, og ved først at samle de kronologisk førte grundbøgers posterings i en samlejournal blev der skabt så meget overblik over dem, at det blev muligt at foretage yderligere systematiseringer i forbindelse med deres overførsel til hovedbogen.

Det *franske* bogføringssystem foretager ligesom det tyske en opdeling af de oprindelige bøger i langt flere. I det tyske var hovedbogen blevet suppleret med *rescontri*, og det samme var tilfældet i det franske, men her blev der indført yderligere specifikationsbøger såsom lagerbog, inventarbobog etc. Men derudover blev også de kronologisk førte grundbøger delt op; journalen blev således delt op i særlige varekøbs- og varesalgsjournaler, vekselbøger og acceptbøger. Det øgede antal bøger gjorde det mere vigtigt at skyde mellemled ind mellem grundbøgerne og hovedbogen (og dens specifikations- eller aflastningsbøger).

Det *amerikanske* bogføringssystem var en reaktion mod, at antallet af bøger i bogføringssystemerne voksede med tab af overskuelighed til følge. Der blev derfor indført en ny bog, en kolonnejournal, der kunne erstatte de øvrige grundbøger. Den var indrettet sådan, at en række forskellige konti kunne overskues på én gang. Konti, der kun havde få noteringer, blev samlet på en diverssekonto og kunne så derfra specificeres ud på de relevante konti i hovedbogen eller de andre systematisk førte bøger. Kolonnejournalen betød en mærkbar forenkling af bogføringen, fordi de kronologiske posterings nu fra starten var systematisk opdelt i nogle hovedgrupper, men i større virksomheder var det en ulempe, hvis alle noteringer skulle foretages i den samme grundbog. I de tilfælde var det en fordel at bruge en kombination af det franske og det

amerikanske system. Man bibeholdt kolonnejournalprincippet, men førte særlige kolonne- journaler for feks. indbetaling, udbetaling, varekøb osv.¹².

Kontoteorier

Ligesom der eksisterede forskellige praktiske tilgange til bogføringen, eksisterede der også forskellige bogføringsteorier. Afhængig af hvor mange kontorækker, teorien opererer med, taler man om tokontoteori, trekontoteori og firekontoteori. Desuden eksisterer der en særlig præstationskontoteori¹³. I det følgende vil der blive taget udgangspunkt i firekontoteorien.

Firekontoteorien opererer, som navnet siger, med fire forskellige kontorækker, to af dem er konti vedrørende status, henholdsvis aktivkonti og passivkonti, medens de to andre er konti vedrørende resultatet, nemlig udgiftskonti og indtægtskonti. Disse fire kontorækker skal i systemet respekteres i videst muligt omfang, således at der ikke oprettes konti på tværs af rækkerne. Det *kan* ske, men det bidrager altid til at sløre regnskabsystemets overskuelighed. Inden for kontorækkerne kan der oprettes så mange konti, som der er eller bliver brug for. Feks. kan man se debitorkontoen delt op, så der oprettes en særlig konto for dubiøse debitorer (det har betydning i forbindelse med status, når man skal vurdere den reelle værdi af de udestående fordringer) og en konto for tab på debitorer, hvor tab bogføres, når de er endegyldigt konstateret. Man kan også anvende en såkaldt delkrederekonto, hvor forventede tab bogføres, så de bliver opført det år, hvor tabet er sket, og ikke kommer til at belaste et senere år, hvor tabet definitivt er konstateret. Det vil føre for vidt her at omtale alle de forskellige konti¹⁴.

Der er dog to konti, der skal nævnes her, fordi de udgør en gruppe for sig. Det er de to afslutningskonti, der kun bruges i forbindelse med den årlige regnskabsopgørelse, nemlig tabs- og vindingskonto, der bruges til at opgøre driftsresultatet, og balancekontoen, der bruges til at opgøre status. De to konti er grundlaget for årsregnskabet, men er sjældent identiske med det, og sammenligninger mellem de to konti og det endelige årsregnskab kan være meget oplysende. I den forbindelse skal der især peges på den såkaldte råbalance, der ofte er et mellemlid mellem regnskabsmaterialet og de endelige årsregnskaber. Råbalancen blev i mange virksomheder udarbejdet af virksomhedens revisor.

Kontoplaner

Antallet af sagsforhold, der regnskabsføres på en selvstændig konto, er naturligvis af central betydning for informationsværdien af regnskabsmaterialet. Det har derfor selvstændig interesse at undersøge dette, når man bruger regnskaber til historiske undersøgelser. Man får derved overblik over hvilken information, der stod til ledelsens rådighed, og som altså nu uden videre også står til historikerens rådighed. I nogle tilfælde er der opstillet egentlige kontoplaner, der udgør en samlet oversigt over en virksomheds konti. Hvor sådanne kontoplaner findes, vil de være det naturlige udgangspunkt for en undersøgelse¹⁵.

Udarbejdelsen af kontoplaner blev taget op af nogle af erhvervslivets brancheorganisationer, som fik tilvejebragt normalkontoplaner eller standardkontoplaner for hele branchen (jvf. s. 172). Organisationerne havde naturligvis ingen myndighed til at forlange disse planer fulgt, men mange af virksomhederne var selv interesseret i det, bl.a. fordi en standardiseret regnskabsførelse gjorde det muligt at tilvejebringe normtal for branchen, så den enkelte virksomhed kunne måle sin præstation i forhold til branchens gennemsnit.

I Tyskland blev sådanne standardkontoplaner sat i system. I 1937 blev der ved lov indført en såkaldt Pflichtkontenrahmen, og det danske tidsskrift *Revision og Regnskabsvæsen* orienterede i 1940 og 41 om hvilke tyske brancher, der havde fået etableret sådanne. En lignende oversigt for Danmark eksisterer så vidt vides ikke, men der blev udfoldet lignende bestræbelser i nogle af de danske brancher, feks, jernindustrien, jvf. nedenfor s. 192. Det var ikke mindst i forbindelse med den industrielle bogføring, at kontoplaner og kontorammer kom til at spille en rolle. Kontoplanerne er de konkrete planer for, hvilke konti der skal oprettes i et bogholderi; kontorammerne er en redegørelse for kontoplanernes hovedstruktur og bagvedliggende principper.

Bogføringens opgaver

Bogføringens opgave er at registrere alle økonomiske transaktioner i en virksomhed. I det dobbelte bogholderi foretages der altid en dobbeltposting, således at enhver transaktion registreres som et plus på én konto og et minus på en anden. Der foretages ligeledes både en kronologisk og en systematisk notering. Den første note-

ring er kronologisk og noteres i en af grundbøgerne. De kan som nævnt være delt i en kassebog, der tager sig af kontante transaktioner, og en journal, der tager sig af kredittransaktioner, og journalen kan yderligere være opdelt i en række sagligt definerede journaler. I andre bogholderier kan grundbøgerne være erstattet af en kolonnejournal, således at den kronologiske og den systematiske notering i en vis udstrækning kan foretages i én arbejdsgang. Det afgørende er, at posteringerne skal kunne udnyttes både kronologisk og systematisk. I forbindelse med historiske undersøgelser vil det almindeligvis være de systematiske noteringer, der har den største interesse, men de kronologiske har selvsagt også deres værdi til belysning af aktiviteten pr dag, uge, måned, kvartal eller hvilken tidsenhed, man nu vælger, og til belysning af sæsonsvingninger.

I Danmark har de systematiske noteringer siden bogføringsloven af 1912 skullet samles i en hovedbog, så selvom en stor del af det systematiske noteringsarbejde kan være foretaget sammen med det kronologiske, skal posteringerne stadig overføres til hovedbogen i det mindste sammendragvis. Systematiseringen af posteringerne kan ske uden mellemlid mellem grundbog og hovedbog eller med et eller flere mellemlid, og som nævnt kan hovedbogen selv være aflastet af en række bibøger eller specifikationsbøger. Det er vigtigt i forbindelse med en historisk undersøgelse at skaffe sig overblik over antallet af bøger og deres indbyrdes sammenhæng. Dette er sammen med kontoplanen (hvadenten den findes udarbejdet i forvejen, eller man selv må skabe overblik over antallet og arten af konti) nødvendigt for at kunne overskue regnskabsmaterialet.

Den brug, virksomhederne har gjort af deres regnskaber, varierer naturligvis meget fra virksomhed til virksomhed, men man kan opregne 6 hovedfunktioner¹⁶.

1) Virksomhedens løbende aktivitet

Det er naturligvis den regnskabsmæssige hovedfunktion. Den omfatter den daglige føring af regnskabsbøgerne og analysen af deres indhold med henblik på at forsyne ledelsen med løbende rapporter samt udarbejdelse af årsregnskab. I industrivirksomheder vil denne del af aktiviteten ofte være delt i en finansbogføring, der tager sig af det »normale« regnskab, og en driftsbogføring, der tager sig af det særlige regnskab over produktionsomkostninger og deres fordeling.

2) Kalkulation

Denne funktion kræver særlige regnskabsmæssige greb i produktionsvirksomheder, hvorimod kalkulationen i handelsvirksomheder normalt ikke volder de store problemer, i hvert fald ikke på det regnskabstekniske plan. Til kalkulationen hører også beregninger af omkostningsforløb under forskellige forudsætninger, og denne regnskabsaktivitet er af vital betydning for virksomhedernes valg af tilpasninger til de stadig skiftende økonomiske og markedsmæssige vilkår.

3) Driftsstatistik

Det vil formentlig hyppigst være en funktion, man finder i fremstillingsvirksomheder. Den ligger nær op ad driftsbogføringen, men begrænser sig til at udarbejde statistiske oversigter, som ikke direkte indgår i det samlede regnskab, men naturligvis kan have høj informationsværdi i sig selv. I nogle virksomheder begrænses driftsbogføringen til driftsstatistik, men derved mister virksomheden muligheden for at integrere driftsbogføringen i den samlede bogføring, og det begrænser virksomhedens styringsmuligheder.

4) Budgetlægning

I store virksomheder vil den samlede budgetlægning fremgå af mange afdelingers udkast, og den centrale regnskabsafdeling vil derfor få til opgave at samordne udkastene til et fælles budget. Budgettet er i de fleste virksomheder det centrale styringsinstrument, og dets tilblivelse og justering derfor et centralt punkt i rekonstruktionen af virksomhedens beslutninger og tiltag på forskellige områder. Budgetlægningen indbefatter i denne sammenhæng også den løbende budgetkontrol, der ligger til grund for den løbende budgetrevidering. I produktionsvirksomheder vil der ofte blive udarbejdet selvstændige drifts- og finansbudgetter.

5) Intern revision

Jo større virksomhed, jo større behov for intern revision. Den interne revision omfatter både kontrol med indtægter og udgifter, kontrol med beholdningernes fysiske tilstedeværelse og kontrol af, at regnskabsmaterialets posteringsregler er blevet overholdt under bogføringen. En udbygget intern revision i en virksomhed aflaster den eksterne revision, der så kan forskyde tyngdepunktet i sin aktivitet fra posteringskontrol til kontrol af de valgte bog-

føringsmetoders hensigtsmæssighed i forhold til det at kunne give et loyalt og retvisende billede af virksomhedens drift og status. For historikeren vil den eksterne revisions beretninger almindeligvis være af større interesse end den internes, men tilstedeværelsen af intern revision vil alt andet lige styrke pålideligheden af regnskabsmaterialet.

6) Rationalisering

Jo tættere man kommer på 1950, jo mere bliver løbende vurderinger af rationaliseringsmuligheder en del af regnskabsførelsens arbejde.

Analyse af regnskaber og regnskabsmateriale

I den resterende del af artiklen vil opmærksomheden være koncentreret om danske forhold, selvom noget af det anførte har bredere gyldighed.

Regnskabsanalyse er et fast punkt i håndbogslitteraturen om bogføring og regnskabsvæsen i Danmark, og historikeren kan derfor finde flere forskellige introduktioner til emnet. Den økonomiske regnskabsanalyse er imidlertid ikke sammenfaldende med den historiske, selvom den sidste bygger på den første og overtager en stor del af dens metoder og begreber. Men formålene er forskellige.

Der er især 4 grupper af personer, der har interesse i en økonomisk regnskabsanalyse. Det er virksomhedens ledelse, dens ejere (de to kan være identiske), dens långivere og det offentlige (først og fremmest told- og skattemyndigheder). Disse fire grupper interesserer sig fortrinsvis for virksomhedens aktuelle værdi i et fremtidsrettet perspektiv, men har i øvrigt forskellige ønsker med hensyn til regnskabsanalysen. Der er fire hovedpunkter i denne: Rentabiliteten, finansieringen, soliditeten og likviditeten, og de interesserede grupper lægger forskellig vægt på disse¹⁷.

Den formelle regnskabsanalyse

Selve regnskabsanalysen kan deles i en formel og en reel del. Den formelle regnskabsanalyse består først og fremmest i at etablere pålidelige tal. Det er et punkt, som er fælles for den økonomiske og den historiske regnskabsanalyse, og for en hvilken som helst analytisk udnyttelse af regnskaber – og regnskabsmateriale for den sags skyld, al den stund en holdbar analyse forudsætter pålidelige tal.

Set i et kildekritisk perspektiv må man nemlig gøre sig klart, at regnskabsmateriale i al væsentlighed udnyttes ud fra beretningsaspektet. Den information, der kan udledes af materialet, når det benyttes ud fra levningsaspektet, vil sjældent være tilstrækkelig til en historisk undersøgelse, jvf. s. 175 ff. ovenfor. Regnskabsmaterialet er levning af, at virksomhedens bogføring var udformet på den måde, som bøgerne viser, og benyttet ud fra det synspunkt siger regnskabsmaterialet noget om, hvordan virksomhedsledelsen lagde arbejdet tilrette, men det siger ikke meget om virksomhedens daglige gang. F.eks. er en kassebogs oplysninger om indtægterne en bestemt dag ikke en *levning af*, at indtægterne den dag havde den størrelse, men en *beretning om*, hvor store disse indtægter var. Det er en levning af, hvad der blev registreret i kassebogen under den pågældende dag, men der kan være forekommet bevidste eller ubevidste fejl, og det er derfor beretningsaspektet, man bruger, hvis man på grundlag af kassebogen analyserer den pågældende dags indtægter. I kildekritisk forstand anvendes regnskabsmaterialet altså fortrinsvis som beretning.

Årsregnskabet, der bygger på det tilgrundliggende regnskabsmateriale, har fundamentalt set karakter af en beretning. Det blev på en indirekte måde fremhævet, da man efter amerikansk model omkring 1950 begyndte at gå over til at affatte årsregnskaberne i den såkaldte berettende form. Den berettende form afløste den hidtidige kontoform ved at opstille tallene, så de skridt for skridt viste, hvorledes årsresultatet var fremkommet¹⁸.

Det er altså vigtigt ved analysen af regnskabet at være opmærksom på, at det kan rumme en tendens, og det er derfor vigtigt at gøre sig regnskabets tilblivelsessituation klar. Da regnskabet bygger på virksomhedens bogføring, er bogføringens tilblivelsessituation en del af regnskabets, men det er ikke almindeligt, at der er bevaret instrukser for den daglige regnskabsføring. Man må selv udlede principperne for regnskabsføringen af praksis, hvis man kan. Den direkte forbindelse mellem årsregnskab og bogføring er de såkaldte afslutningskonti (tabs- og vindingskonto og balancekonto), og det bliver naturligvis derfor særlig vigtigt at sammenholde dem med det færdige årsregnskab. Almindeligvis vil der være blevet udarbejdet et eller flere udkast (råbalancer), inden det endelige årsregnskab har været færdigt, men disse udkast er i mange tilfælde kasseret straks efter brug.

Uanset hvor langt man kan eller ikke kan komme med hensyn til at undersøge regnskabet's tilblivelsessituation, skal man derefter foretage det, der rent teknisk kaldes en regnskabsrensning. Regnskaber kan stilles op på mange forskellige måder, og det kan i større eller mindre grad vanskeliggøre en analyse. Det er derfor vigtigt, at analysen bygger på en standardopstilling af regnskabet eller måske mere præcist udtrykt en inddeling af posterne i visse faste hovedgrupper, således at det bliver muligt at tilvejebringe de nødvendige nøgletal (se nedenfor), og således at det bliver muligt at sammenligne det undersøgte regnskab med andre.

Standardregnskaber

Et »standardregnskab« består i en regnskabsopstilling, hvor posterne ordnes i visse faste hovedgrupper. Det grundlæggende standardregnskab er det, der anvendes i handelsvirksomheder. Industri- og finansvirksomheder har deres egen form for regnskaber (jvf. nedenfor s. 191).

		Driftsregnskab	Status
Ordinære	Primære	+	+
	Sekundære	+	+
Ekstraordinære		+	+
Regnskabstekniske		+	

Alle poster i årsregnskabet skal opdeles i disse fire hovedgrupper. De ordinære poster deles i primære og sekundære. De *primære* er alle poster vedrørende den egentlige virksomhedsdrift, i en handelsvirksomhed altså alle poster vedrørende køb og salg af varer og de dertil hørende administrations- og ekspeditions (transport, lagerhold etc.)-omkostninger. De *sekundære* er indtægter og udgifter, der hører til virksomhedens løbende drift, men ikke til den egentlige erhvervsvirksomhed, altså typisk poster vedrørende formuepleje, ejendomsudlejning o.l. De *ekstraordinære* vedrører poster omkring enkeltstående begivenheder såsom køb og salg af ejendom, ekstraordinære tab på debitorer eller ved salg af maskiner etc. Endelig er der de *regnskabstekniske* poster, som ikke vedrører virksomhedens

faktiske økonomiske transaktioner; det er tal der skal holdes helt ude af det rensede regnskab, og det vil typisk være poster, der er betinget af skatteregler eller lignende. Poster af denne karakter fik voksende betydning mod periodens slutning, medens skattehensynene ikke influerede regnskabsmaterialet særlig meget i ældre tid.

Man skal imidlertid være opmærksom på, at selv efter en regnskabsrensning vil der være knyttet en vis usikkerhed til regnskabets oplysninger. Størst er usikkerheden omkring de vurderinger, der ligger til grund for lageropgørelse og vurdering af ejendomme og værdipapirer, ligesom der kan være betydelig usikkerhed omkring principperne for afskrivning.

På grundlag af det rensede regnskab kan man beregne forskellige *nøgletal*. I den forbindelse er det nødvendigt at foretage en yderligere opdeling af posterne inden for de fire ovenfor nævnte hovedgrupper. De omkostninger, der i driftsregnskabet rubriceres under de primære poster, vil blive delt i faste og variable omkostninger. I status vil aktiverne blive opdelt i anlægs- og omsætningsformue og passiverne i egenkapital og fremmedkapital. Det vil derefter være muligt at beregne dækningsbidrag (det beløb der er til rådighed til dækning af faste omkostninger og fortjeneste) og dækningsgrad (dækningsbidrag i % af omsætning), og ud fra disse nøgletal vil der til belysning af hvilke handlemuligheder, der stod åbne for virksomheden, kunne beregnes forskellige nulpunkter, det vil feks. sige grænsen for, hvor langt omsætningen kan gå ned, uden at betalingen af de faste udgifter kommer i fare, eller hvor høje de faste omkostninger kan være ved en given omsætning osv.¹⁹

De rensede regnskaber tillader også beregning af andre nøgletal til belysning af rentabilitet, finansiering, soliditet og likviditet. Palle Hansen (red.): Håndbog i Regnskabsvæsen, 1952, s. 442f. bringer en oversigt over 14 af disse. Med beregningen af disse nøgletal slutter den formelle del af regnskabsanalysen.

Den reelle regnskabsanalyse

Den reelle del af regnskabsanalysen består i en vurdering og en fortolkning af nøgletallene og de rensede regnskaber. Den økonomiske regnskabsanalyse vil som nævnt normalt koncentrere sig om 4 forhold omkring den undersøgte virksomhed: Rentabiliteten (hvor dan går det?), finansieringen (hvor afhængig er den af andre?), soliditeten (er den værd at sætte penge i?), likviditeten (er den på vej

ind i vanskeligheder?). Alle disse fire forhold kan naturligvis have deres relevans i forbindelse med en historisk undersøgelse, men alle fire har det ikke nødvendigvis altid.

Den historiske analyse vil ofte have form af en virksomhedsintern analyse, det vil sige, det er en enkelt virksomheds historie, der undersøges. I den forbindelse vil spørgsmålet om rentabiliteten naturligvis være centralt. Det vil være nødvendigt at følge virksomhedens driftsresultat år for år for at kunne belyse resultatet af den løbende drift. Derimod er det ikke givet, at det på samme måde vil være nødvendigt at foretage årlige analyser af finansiering, soliditet og likviditet. Her vil det i mange tilfælde være tilstrækkeligt at foretage analyser med visse intervaller (hvert 5. år f.eks.), eller når der er særlig grund til det, altså perioder af virksomhedens historie, hvor en eller flere af de tre faktorer fik særlig betydning.

Det centrale er, at historikeren ikke kan overtage de økonomiske regnskabsanalyser uden videre, fordi historikeren principielt arbejder i et bagudrettet perspektiv og derfor lægger vægt på andre ting end ejere og långivere. Det er ikke virksomheden som investeringsobjekt, der interesserer historikeren, men forhold som ledelsens investeringsstrategi, arbejdstilrettelæggelse og effektiviseringsbestræbelser, konjunktur- og udbyttepolitik, markedsføring etc. Det er derfor vigtigt i forbindelse med en historisk analyse af regnskaber og regnskabsmateriale, at historikeren til stadighed arbejder ud fra en meget præcist formuleret problemstilling, og at historikeren meget bevidst begrænser sine undersøgelser til det nødvendige. Regnskabsmaterialets værdi i den historiske analyse ligger især i dets evne til at forklare noget andetsteds konstateret. Hvis virksomheden f.eks. investerede meget i en bestemt periode eller tog ny teknik i brug eller indledte en uddannelsesoffensiv for personalet eller lignende, kan regnskabsmaterialet bruges til at belyse effekten af disse tiltag. Tilsvarende vil regnskabsmateriale (f.eks. i form af punktundersøgelser) kunne bruges til at belyse markedsudviklingen ved at analysere leverandør- og kundekreds, sortimentssammensætning etc. eller konjunkturforløb gennem undersøgelser af omsætningshastighed, kredittid etc. Historikerens spørgsmål vil ofte dreje sig om forhold, som kan udledes af regnskabsmaterialet, men som det i og for sig ikke har taget sigte på at belyse.

Den historiske analyse vil derfor også søge at relatere regnskaber og regnskabsmateriale til andet kildemateriale. Virksomhedsinter-

ne undersøgelser, der koncentrerer sig om en enkelt virksomheds historie vil ofte være vanskelige, fordi det kan være svært at vurdere de resultater, man finder. Det samme problem har en virksomhedsledelse for så vidt, og tendensen går derfor også i retning af, at virksomhedsledelserne i deres regnskabsanalyse anvender normer eller standarder eller budgetter, som de kan måle det faktiske regnskabsresultat med. Regnskabsanalyse består i vidt omfang i sammenligninger, og opgaven bliver altså at tilvejebringe et kildegrundlag, der tillader relevante sammenligninger. Det vil ofte enklest kunne gøres ved, at man analyserer virksomheden i et bredere perspektiv end det virksomhedsinterne og f.eks. sammenligner flere virksomheder, benytter branchens normtal osv. Regnskabsmaterialets kildeværdi øges, når man prøver at belyse virksomheden som del af en branche eller operatør på et marked eller tilsvarende.

Industriregnskaber og -regnskabsmaterialer

Som nævnt har bogføringen sit historiske udgangspunkt i handelserhvervet. Inden for andre erhverv har handelsbogføringen kunnet bruges med større eller mindre tilpasninger. Industrien er formentlig det erhverv, der har krævet de største tilpasninger, idet den industrielle produktionsmåde rummer elementer, der er væsensforskellige fra varehandelen, jvf. s. 170 ff. Man kan derfor heller ikke opstille et standardregnskab, men må i stedet sætte sig ind i hvilke bogføringsbegreber der er relevante i forbindelse med den særlige industrielle bogføring. En del af disse begreber omtales i de følgende afsnit²⁰.

Inden for det industrielle regnskabsvæsen udviklede der sig en særlig *driftsbogføring* til registrering af produktionsprocessens omkostningsmæssige implikationer. Denne driftsbogføring kan til en vis grad finde anvendelse også uden for industrien, men industrien er dens hovedområde, og derfor bliver den her omtalt som den særlige industrielle bogføring. Driftsbogføringen er et supplement til den »almindelige« bogføring, der så kaldes *finansbogføring*. Der er altså ikke tale om, at driftsbogføringen overflødiggør finansbogføringen; driftsbogføringen kan ikke stå alene, men skal suppleres af finansbogføring²¹.

Det rejser spørgsmålet om, hvordan de to grene af bogføringen kobles sammen. Der findes to hovedprincipper her, det monistiske og det dualistiske system. I det monistiske system er driftsbogføringen fuldt integreret med finansbogføringen og optræder blot som

et forøget antal konti, der eventuelt føres i særlige bøger. I det dualistiske er driftsbogføringen skilt helt ud, men dog indrettet sådan, at resultaterne af driftsbogføringen kan afstemmes med resultaterne af finansbogføringen. I »Håndbog i Fabriksbogholderi og Kalkulation«, som blev udsendt i 1915 på initiativ af jernindustriens fabrikantforeninger, og som er en af de ældste branchemæssige vejledninger i industriel bogføring på dansk, blev der opstillet et monistisk system, men tendensen i perioden op til 1950 har gået i retning af det dualistiske princip, fordi en driftsbogføring i traditionel kontoform efter det dobbelte bogholderis princip virkede tung at arbejde med. Man holdt derfor op med at bogføre udgifterne som posteringer på en konto og gik over til at anvende fortrykte omkostningsfordelingsskemaer, der var lette at udfylde, og som blev sammenfattet i tabelform. Derved fremstod resultaterne af driftsbogføringen i en mere anskuelig form.

Driftsbogføring

Driftsbogføringen er i sin systematiske og udbyggede form en integreret del af virksomhedens samlede organisationsplan. Udviklingen af driftsbogføringen i årene 1885-1920, som er omtalt ovenfor, var en del af den generelle rationalisering og systematisering af produktionsprocessen, som foregik i disse år, og som inkluderede blandt andet scientific management, logistik, samlebandsproduktion etc. Driftsbogføringen kan ligesom al anden bogføring indrettes på flere forskellige måder, og da der her er tale om en specialiseret og i mange tilfælde meget detaljeret bogføring, kan det være vanskeligt at opstille et standardregnskab, som historikeren uden videre kan bruge. Det vil ikke i alle tilfælde være muligt at bringe et givet driftsbogføringssystem i overensstemmelse med et sådant standardregnskab, så det kan kun tjene som en norm eller standard, som industriregnskaber kan sammenlignes med, uden at de nødvendigvis kan opstilles efter de samme principper.

En amerikansk håndbog opregnede 14 forudsætninger for, at den industrielle bogføring kunne fylde sin funktion²². De anføres her for at illustrere sammenhængen mellem virksomhedsplan og driftsbogføring og som en liste over det materiale, historikeren kan finde i et industriarkiv. Kan finde, skal det understreges, for det er ikke almindeligt, at alle 14 punkter findes belyst i det bevarede arkivmateriale:

- 1) En virksomhedsorganisationsplan med en klar linje-stabsforbindelse og med en klar autoritets- og ansvarsfordeling
- 2) En plan over virksomhedens opdeling i afdelinger »på gulvet«
- 3) Specificerede produkter
- 4) Detaljerede materialespecifikationer for produktionen
- 5) Nøjagtige operationslister/processkemaer for alle produkter/delprodukter med tilsvarende tegninger og arbejdsinstrukser
- 6) Hensigtsmæssig intern materialetransport/behandling
- 7) Lagerorganisation med -regnskab, -optælling og -kontrol under ansvarlig ledelse.
- 8) Kartotek over varige hjælpemidler (anlæg, maskiner etc.) med oplysning om art, sted, pris, afskrivning, reparation etc.
- 9) Et system for arbejdsundersøgelser og vurdering af arbejdsydelser med fastsættelse af normalydelse
- 10) Veltilrettelagt personaleforvaltning
- 11) Effektivt indkøbssystem
- 12) Produktionsplanlægning og produktionskontrol
- 13) System for værktøjsudlevering og -kontrol
- 14) Udstyr for registrering af tidsforbrug og produktion (stempelur, tælleapparat)

Fra samme kilde anføres her en liste over den information, som man skal skaffe sig, hvis man vil arbejde med et driftsbogføringssystem:

- 1) Fortegnelse over samtlige regnskabsbøger
- 2) Kontoplan med opgivelse af antal konti i de forskellige bøger
- 3) Udfyldte eksemplarer af alle blanketter, som er i brug
- 4) Oversigt over omkostningsafregningen og kalkulationen
- 5) Regnskabsrapporter som er i brug
- 6) Ansvars- og arbejdsfordelingen for regnskabskontoret
- 7) Liste over maskinelle hjælpemidler for regnskabsarbejdet
- 8) Oversigt over lønafregningen
- 9) Oversigt over materialeafregningen og produktionsplanlægningen

Det ville naturligvis være ideelt, hvis man i alle tilfælde var i stand til at skaffe sig et sådant materiale, men det er langt fra tilfældet. Men listen kan fungere som en informationsstandard, som historikeren

kan måle sin aktuelle information med, og den kan dermed stå som en parallel til det standardindustriregnskab, man kan skitsere, for også for dets vedkommende vil det i mange tilfælde stå som et ideal, som det undersøgte regnskabsmateriale ikke kan leve op til.

Driftsbogføringen skal inddeles i fire kontogrupper for henholdsvis omkostninger, indtægter, beholdninger og resultat. De to sidste kontogrupper er ikke meget forskellige fra de tilsvarende kontogrupper i finansbogføringen. Den vigtigste forskel vedrører lagerkontoen, der jo hører til beholdningskontiene. I driftsbogføringen kan man ikke nøjes med én lagerkonto, men må oprette selvstændige konti for lagrene af råvarer, varer under produktion og usolgte færdigvarer. Derimod er kontiene for omkostninger og indtægter forskellige fra finansbogføringen.

Den kontogruppe, som har tiltrukket sig den største opmærksomhed i driftsbogføringen er omkostningskontiene. De skal opdeles i fire undergrupper for henholdsvis art, type, sted og bærer af omkostningerne:

Omkostningsart er forhold som løn, materiale og inddirekte omkostninger som f.eks. afskrivninger.

Omkostningstype er spørgsmålet, om lønudgifterne drejer sig om tid eller mængde.

Omkostningssted er den afdeling eller underafdeling af virksomheden, der er involveret.

Omkostningsbærer er det produkt (enkeltvare eller vareserie), som er blevet resultatet.

I det omfang, det kan lade sig gøre, skal konti og regnskabsoplysninger opdeles efter disse kategorier. Det samme gælder indtægtsoplysningerne, der i mange driftsregnskaber vil være opdelt efter produkt, salgsområde, kundekategori, salgsmåde etc.

Man skelner mellem to grundtyper af driftsbogføring, objektregnskabsmateriale og funktionsregnskabsmateriale. I *objektregnskabsmaterialet* lægges hovedvægten på det, der kaldes omkostningsbærerne, altså varer og vareserier, der gøres til det overordnede kriterium ved kontoopstillingen. I *funktionsregnskabsmaterialet* lægges hovedvægten i stedet på omkostningsstederne, dvs. de enkelte afdelinger eller underafdelinger, som virksomheden rent bogføringsteknisk er blevet opdelt i. Funktionsregnskabsmateriale har den fordel frem for objektregnskabsmateriale, at det egner sig godt til kontrol med driften. Hvis bogføringen er indrettet således, at hvert selv-

stændigt ansvarsområde kan belyses i regnskabsmaterialet, er det indlysende, at bogføringen bliver et centralt led i kontrollen af virksomhedens effektivitet. Med den ovennævnte hovedopdeling af driftsbogføringen i omkostnings-, indtægts-, beholdnings- og resultatkonti bliver det muligt for virksomhedsledelsen at danne sig et overblik over omkostningernes fordeling efter art, type, sted osv., salgsindtægternes fordeling efter salgsområde, kundekategori etc., og det bliver muligt i forbindelse med resultatanalysen afdeling for afdeling at se på forekommende variationer i priser på materiale og løn, omkostningsvirkningerne af kapacitetsudnyttelsesgraden, variationer i materiale- og tidsforbrug pr. vareenhed etc. og således foretage en ansvarsfordeling for virksomhedens driftsresultat i regnskabsperioden.

I nogle virksomheder blev denne regnskabsanalyse sat i system, og der blev indført regnskabsrapporter. De kan være regelmæssige, periodiske eller specielle, og hvor de findes, udgør de selv sagt et centralt kildemateriale, som både belyser, hvilke typer af information ledelsen fik, og det konkrete informationsindhold i disse. I andre tilfælde findes de ikke, hvadenten det skyldes kassation, eller at de aldrig har været udarbejdet, men historikeren har naturligvis så mulighed for selv at udarbejde dem i det omfang, regnskabsmaterialet muliggør. Blot skal man naturligvis altid anlægge arbejdsøkonomiske betragtninger og afgøre med sig selv, om resultatet af en sådan undersøgelse vil kunne stå mål med tidsforbruget.

Finansregnskaber og -regnskabsmateriale

Finanssektorens regnskaber afviger ligesom industriens fra handelens, men for finanssektorens vedkommende er afvigelserne primært dikteret af, at lovgivningen har stillet strengere krav til regnskaberne. Lovgivningen er som oftest fremkaldt af forudgående kriser eller fallitter og er indholdsmæssigt bestemt af de konkrete omstændigheder i disse kriser, men hovedsigtet med lovgivningen har været at gøre det muligt at kontrollere selskabernes soliditet og likviditet, og de fastsatte bestemmelser om regnskabernes form og førelse søger at tilgodese dette formål.

Hele den danske finanssektor var eller kom under en eller anden form for offentligt tilsyn, men de brancher, der oplevede den mest detaljerede regulering, var pengeinstitutterne og forsikringsselskaberne. Den gruppe, der først kom under offentlig kontrol, var spa-

rekasserne. Sparekasseloven af 1880 blev fulgt op af en bekendtgørelse 31. januar 1881, der fastlagde den regnskabsopstilling, som sparekasserne skulle benytte. Der var ikke tale om nogen særlig detaljerede bestemmelser, og formålet var primært at sikre, at det nystiftede Sparekassetilsyn kunne få et ensartet regnskabsmateriale at arbejde med og opstille i statistisk form. Bekendtgørelsen var gældende helt til 20. februar 1923, og da den endelig blev afløst, var der ikke tale om nogen voldsom ændring af bestemmelserne. Der skete flere ændringer ved den tredje bekendtgørelse 18. juni 1938, som bl.a. indførte en fast regnskabsopstilling for kvartalsindberetninger fra sparekasserne.

Bankernes forhold blev reguleret ved aktieselskabsloven af 1917 (ændret 1930), fordi alle banker skulle være aktieselskaber, og dernæst ved en særlig banklov i 1919 (ændret 1930). I tilknytning til banklovene blev der udstedt bekendtgørelser (21. september 1921 og 12. marts 1932), der fastsatte en bestemt regnskabsopstilling, som bankerne skulle bruge både ved deres årsregnskaber og ved de månedsbalancer, som loven pålagde dem at udarbejde og indsende til Banktilsynet.

Den opdeling af kontiene i primære, sekundære og ekstraordinære aktiviteter, som skulle anvendes ved et standardregnskab for en handelsvirksomhed, er principielt også anvendelige i forbindelse med finansvirksomheder, men er i praksis af mindre betydning, fordi lovgivningen sætter snævre grænser for, hvilken aktivitet selskaberne må befatte sig med, således at sekundær erhvervsaktivitet kun undtagelsesvis forekommer. Tilsvarende kan det være vanskeligere at afgrænse en bestemt gruppe ekstraordinære poster i finansselskabernes regnskaber, fordi håndtering af »ekstraordinære« begivenheder til en vis grad er en del af finansselskabernes løbende arbejde, således at det mere er størrelsen end arten af disse poster, der kan forekomme ekstraordinær. Det vil derfor formentlig i de fleste tilfælde være mere hensigtsmæssigt for historikeren at bruge de af lovgivningen foreskrevne standardregnskaber i forbindelse med undersøgelse af pengeinstitutter.

Det samme gælder forsikringsselskaberne, som er den anden gren af finansvirksomhederne, der er blevet pålagt bestemte regnskabsformer. Her bemyndigede livsforsikringsloven af 29. marts 1904 Forsikringsrådet til at udarbejde regnskabsformularer, som selskaberne *skulle* anvende ved deres indberetninger til rådet, hvil-

ket voldte dem store vanskeligheder i de første år efter lovens indførelse²³, og det samme skete, da skadesforsikringsloven af 2. maj 1934 også inddrog denne gren af forsikringsvæsenet under lovgivningen. I dette tilfælde blev der ved bekendtgørelse af 31. december 1934 fastsat regnskabsformularer.

Realkreditinstitutterne blev oprettet ved lov og skulle have deres vedtægter og ændringer i disse stadfæstet af ministeriet. Der blev derfor ikke fra starten vedtaget nogen samlet lov til regulering af dette område, men regnskabsbestemmelserne må søges i vedtægterne for det enkelte realkreditinstitut, og de var meget lidt detaljerede. I 1936 blev realkreditinstitutterne imidlertid også inddraget under lovgivningen gennem en kreditforenings- og en købstadshypotekforeningslov af 7. april. Disse love indeholdt præcise regnskabsbestemmelser, men ikke krav om, at regnskaberne skulle opstilles efter en fælles form. Dette har hypotekforeningerne dog frivilligt indført fra 1942-43²⁴.

Bogføringslovgivningen

Danske Lov fra 1683 rummer i 5. bog kapitel 14 nogle bestemmelser om regnskabsbøger gående ud på, at ordentligt førte købmandsbøger skulle tillægges beviskraft i retsstridigheder om gældsfordringer (§ 48-52). Egentlige bogføringsbestemmelser indførtes ved forordningen af 1. juni 1832. Den gjorde det til pligt for erhvervsdrivende, især handlende, der drev forretning på et niveau, der var højere end høkerhandel, at etablere en fast bogføring, der som minimum skulle omfatte en journal og en hovedbog, der var autoriseret af myndighederne for så vidt, som første og sidste side i hver bog skulle være stemplet papir. Loven gjaldt også for fabrikanter, der havde eget udsalg. Mindre næringsdrivende var undtaget fra forordningens bestemmelser, men havde ret til at få autoriseret deres handelsbøger, hvis de ville. Om selve bogføringen bestemtes ikke andet, end at bøgerne skulle være ordentligt førte, hvis de skulle kunne tillægges den beviskraft, som de nød i henhold til Danske Lov.

Konkursloven af 1872 fik også betydning for bogføringen gennem bestemmelsen om, at større handlende, skibsredere og fabrikanter i deres hovedbog eller statusbog skulle indføre en årlig status over aktiver og passiver. I 1912 vedtoges den første bogføringslov.

Den gjaldt principielt for alle næringsdrivende, men en række mindre næringsbrugere blev dog undtaget fra loven, heriblandt håndværkere, der sædvanligvis ikke beskæftigede mere end to medhjælpere. Det blev bestemt, at de bogføringspligtige skulle føre mindst en kassebog og en hovedbog samt eventuelt en statusbog, og at disse bøger skulle være offentligt autoriseret. Bogføringen skulle give et klart billede af forretningens gang, kreditorer og debitorer, driftsomkostninger og varer og penge medgået til eget forbrug. Desuden skulle vekselforpligtelser, kautionsforpligtelser og afskrivninger fremgå af bogføringen. Statusopgørelser skulle underskrives af de ansvarlige indehavere. Loven indeholdt derudover ingen bestemmelser om bogføringens form og indhold. Der blev ikke stillet krav om dobbelt bogholderi, og der blev ikke stillet krav om, at der skulle udarbejdes årsregnskaber omfattende både status og drift. Det var således nogle temmelig generelle bestemmelser, der blev knæsat i lovgivningen. Det hænger sammen med, at der ikke eksisterede ét almindeligt anerkendt bogføringssystem, og at den almindelige opfattelse af, hvad god bogføring var, begrænsede sig til nogle meget overordnede principper. Bogføringsloven blev først afløst af en ny i 1959.

Andre dele af lovgivningen supplerede bogføringsloven. Det er i forrige afsnit blevet nævnt, at pengeinstitutterne i løbet af mellemkrigstiden af lovgivningen blev underlagt regnskabsbestemmelser. Desuden indeholdt aktieselskabsloven også regnskabsbestemmelser. Den første danske aktieselskabslov blev vedtaget i 1917. Her rejstes krav om driftsregnskab og statusopgørelse, der skulle vise selskabets sande stilling efter bestyrelsens bedste skøn. Desuden var der bestemmelser om, hvorledes stiftelsesomkostninger skulle nedskrives og om det regnskabsmæssige grundlag for udbyttebetaling. Aktieselskaberne skulle indsende deres årsregnskab til aktieselskabsregisteret, medmindre antallet af aktionærer var mindre end ti.

Aktieselskabsloven blev revideret i 1930, og i den forbindelse blev der indført mere udførlige regnskabsbestemmelser. Der blev nu stillet krav om, at regnskabet skulle føres under omhyggelig hensyntagen til tilstedeværende værdier og forpligtelser, og at de nødvendige afskrivninger skulle foretages. Der kom ligeledes bestemmelser om, at der skulle opbygges en lovmæssig reservefond på mindst 10 % af aktiekapitalen og om begrænsning af udbyttet, indtil det var

sket, samt en række detaljerede forskrifter for poster, der skulle anføres i regnskabet. Aktieselskabsregisteret skulle kontrollere, at bestemmelserne blev overholdt. Det gjaldt nu alle aktieselskaber, og den tidligere undtagelse for selskaber med ikke over ti aktionærer var nu blevet ændret til en bestemmelse om, at sådanne selskaber kunne modsætte sig en offentliggørelse af deres regnskab. Men selv med disse mere detaljerede bestemmelser var der stadig tale om, at loven gav stort spillerum for regnskabsførelsen også i aktieselskaber.

Revision

En kritisk gennemgang af regnskabsmateriale er fælles for revisoren og den historiker, der vil udnytte regnskabsmateriale. Der kan derfor som ovenfor nævnt være megen hjælp at hente for historikeren ved at se på revisorerhvervets praksis og udvikling. Desværre er det ikke emner, som det er let at sætte sig ind i. Det er i hvert fald tidkrævende, og hvad fagets udvikling angår, er der ikke skrevet ret meget, og det, der er skrevet, står spredt²⁵.

Revisorfaget er et ungt fag i Danmark. Revision som aktivitet kan følges langt tilbage i tiden med hensyn til de offentlige regnskaber, men først i slutningen af 1800tallet dukker faget op som selvstændig profession rettet mod private regnskaber. Den først kendte revisor af denne type her i landet var Harald Meyer, der etablerede sig i København i 1879²⁶. Han etablerede ikke et egentligt firma, men påtog sig at udføre revision for andre. Den første egentlige firmagrundlæggelse kommer i 1898 i Århus med stiftelsen af Østjydske Regnskabs- og Revisionsbureau. Almindeligvis anføres et andet Århusfirma Revisionskontoret i Århus som det ældste, men det kom først nogle måneder efter Østjydske Regnskabs- og Revisionsbureau. I København var det den senere handelsminister J. Hassing-Jørgensen, der i 1901 etablerede det første firma. Årene 1904-09 så en hastig vækst i antallet af revisionsvirksomheder, især i København²⁷.

Efter flere års pres fra højrerigsdagsmanden L.V. Birck blev der i maj 1909 vedtaget en lov om revision. Alberti havde forsøgt at forhale loven i sin tid som justitsminister; til gengæld kom hans tilståelse af bedrageri i høj grad til at fremskynde loven derefter. Ved loven indførtes statsautorisation af revisorer, og nogle år senere nedsattes en revisoreksamenkommission, der skulle kontrollere ansøgernes faglige kvalifikationer. Dermed var der skabt grundlag for en særlig faguddannet stand, og i 1912 oprettedes Foreningen af

Statsautoriserede Revisorer. Men revisorerhvervet er ikke et beskyttet erhverv, så det er også muligt at praktisere uden statsautorisation. Der opstod således en gruppe af revisorer uden for de statsautoriserede revisorerers kreds. De fik ved lov i 1970 mulighed for at kalde sig registrerede revisorer, hvis de opfyldte visse bestemmelser²⁸.

Det danske revisionsarbejde har gennemløbet den samme udvikling som i udlandet: at opgaverne forskydes fra kontrol af bilag og beholdninger til vurdering af virksomhedens organisation og bogføringens hensigtsmæssighed og videre til egentlig virksomhedsrådgivning. Da regnskaber kan føres i mange former kan revisionsvirksomheden heller ikke reduceres til en enkelt standardprocedure, men i årenes løb har der udviklet sig det, der kaldes god revisionskik, og til definitionen af denne har i høj grad bidraget det responsudvalg, som Foreningen af Statsautoriserede Revisorer nedsatte i 1926, og som har fungeret som fagets øverste kollegiale og etiske autoritet²⁹.

Sammenfatning

Omkring 1950 skete der så store forandringer i den tekniske side af bogføringen, at det i sig selv skaber problemer for udnyttelsen af materialet. Denne udvikling vil blive taget op til samlet behandling andetsteds. Her er der blevet gjort et forsøg på at pege på nogle af de muligheder og nogle af de vanskeligheder, der er forbundet med at anvende regnskaber og regnskabsmateriale til historiske undersøgelser vedrørende tiden op til 1950. Her skal afslutningsvis resummeres de vigtigste forhold, som historikeren skal være opmærksom på.

Det er nødvendigt at sætte sig ind i bogføringsmetoder og -begreber. Hages Håndbog og Palle Hansens Håndbog i Regnskabsvæsen er gode til dette formål, både som indføring i emnet og som håndbog under det løbende arbejde. Historikeren skal sætte tid af til dette, både som forberedelse til undersøgelsen og også med mellemrum, medens den står på.

Det er vigtigt til stadighed at arbejde ud fra en præcist formuleret problemstilling. Man kan meget nemt komme til at spille tid på overflødige undersøgelser eller beregninger. Den hjælp, man kan finde i håndbogslitteraturen om regnskabsanalyse, er kun delvis relevant i forbindelse med en historisk undersøgelse.

Det er nødvendigt at foretage en regnskabsrensning og at bedømme regnskabsopstillinger ved hjælp af standardregnskaber. I den forbindelse skal man skaffe sig et overblik over, hvordan det tilgrunderliggende regnskabsmateriale er bygget op både med hensyn til antallet af kontorækker og konti og med hensyn til antallet af bøger.

I videst muligt omfang skal man sammenholde de undersøgte regnskaber og regnskabsmateriale med andet kildemateriale, det være sig andet regnskabsmateriale eller andre kildetyper. Det er først, når regnskabsmaterialet anvendes i denne videre sammenhæng, at informationsværdien af det for alvor træder frem.

Noter

1. Jeg takker revisor Otto K. Jensen for en kritisk gennemgang af manuskriptet, som har været af stor værdi. Som led i god historikerskik skal jeg understrege, at ansvaret for tilbageværende fejl og uklarheder alene er forfatterens
2. For en gennemgang af det ældste private danske regnskabsmateriale se Ole Degn: *Danske købmandsregnskaber fra tiden før 1700*. Erhvervshistorisk Årbog 1979
3. Michael Chatfield: *A History of Accounting Thought*. 1977, s. 4
4. Der har i tidsskriftet *Business History* været en debat om årsregnskabers kildeværdi, se A.J. Arnold: *Should Historians trust late Nineteenth-Century Company Financial Statements?* i *Business History* 38, 1996. Her findes henvisninger til de øvrige indlæg i debatten
5. Se f.eks. Per Boje: *Virksomhedshistorie uden virksomhedsregnskaber – om Thomas B. Thriges Fonds oprettelse*. Festskrift til Vagn Dybdahl. 1987
6. Michael Chatfield (1977), s. 99
7. Der er blevet sat spørgsmålstegn ved, om bogføringen i U.S.A. var så udviklet før 1885 som almindeligvis hævdet. Se H. Thomas Johnson: *Early Cost Accounting for internal Management Control: Lyman Mills in the 1850's*. i *Business History Review* XLVI,4 1972, s. 466-474
8. Michael Chatfield (1977), s. 159ff.
9. Michael Chatfield (1977), s. 179
10. Kjeld Rasmussen: *Hvad fortæller regnskabet*. 1971, s. 24
11. C. Hage (red.): *Håndbog i Handelsvidenskab* udkom første gang i 1894. Den er senere udkommet i adskillige nye udgaver. Da 6. udgave blev udsendt i 1944, skiftede bogen navn til Hages *Håndbog for Handel og Industri*. Navneændringen var udtryk for, at bogens tyngdepunkt var blevet flyttet fra det nationaløkonomiske til det driftsøkonomiske, og at den udvikling, som driftsbogføringen i U.S.A. havde gennemløbet 1885-1920, nu også satte sig spor i den danske handelslitteratur. Det gav sig også udtryk ved, at afsnittet om bogføring skiftede navn fra 'bogholderi' til 'regnskabsvæsen'. I de forskellige udgaver af Hages *Håndbog* kan man følge udviklingen i, hvad der var den gængse viden om regnskabsvæsen fra 1890erne, og de forskellige udgaver kan bruges både som introduktion til bogføringen og som opslagsværk
12. Hages *Håndbog*, 7. udg. 1954, s. 171ff
13. Palle Hansen (red.): *Håndbog i Regnskabsvæsen*. 1952, s. 30ff
14. Palle Hansen (1952), s. 35-62.

15. Palle Hansen (1952), s. 62ff
16. Palle Hansen (1952), s. 10ff anfører 8 hovedfunktioner. De er her reduceret til 6
17. Palle Hansen (1952), s. 435ff
18. Palle Hansen (1952), s. 110
19. Kjeld Rasmussen (1971), s. 89ff. Palle Hansen (1952), s. 439ff
20. Hans Chr. Johansen: Industrielt regnskabsvæsen i historisk perspektiv. Festskrift til Niels Thomsen. 1990
21. Palle Hansen (1952), s. 517ff
22. Handbook of Cost Accounting Methods, citeret i Palle Hansen (1952), s. 517f
23. Forsikringsrådet 1904-1954. 1954, s. 56
24. Håndbog i Kredit- og Hypotekforeningsforhold II, 1944, s. 509
25. Se de ældre årgange af tidsskriftet Revision og Regnskabsvæsen. Se også Om banker og revision. N.J. Hassing-Jørgensens erindringer. Erhvervshistorisk Årbog 1981
26. Sigurd Rambusch: Revisorloven af 1909: Forudsætninger og Debat. Erhvervshistorisk Årbog 1954, s. 88
27. Sigurd Rambusch (1954), s. 95ff
28. Mogens Christensen: Introduktion til Revisorerhvervet. 1984, s. 8
29. A. Engell-Nielsen: Foreningen af Statsautoriserede Revisorer 1912-1962. Revision og Regnskabsvæsen, 31. årgang, s. 1ff

Litteratur

- Armstrong, John og Stephanie Jones: Business Documents. Their Origins, Sources and Uses in historical Research. 1987
- Arnold, A.J.: Should Historians trust late Nineteenth-Century Company financial Statements? Business History 38, 1996
- Bjarne, Hans: Bogholderi i teori og praksis. 5. udg. 1943
- Boje, Per: Virksomhedshistorie uden virksomhedsregnskaber – om Thomas B. Thriges Fonds oprettelse. Festskrift til Vagn Dybdahl. 1987
- Chatfield, Michael: A History of Accounting Thought. 1977
- Christensen, Mogens: Introduktion til Revisorerhvervet. 1984
- Clausen, Dennis: Regnskabsbaseret virksomhedsanalyse. 1987
- Degn, Ole: Danske købmændsregnskaber fra tiden før 1700. Erhvervshistorisk Årbog 1979
- Edwards, J.R. & K.M. Webb: The Influence of Company Law on Corporate Reporting Procedures 1865-1929. An Exemplification. Business History XXIV, 1982
- Engell-Nielsen, A.: Foreningen af Statsautoriserede Revisorer 1912-1962. Revision og Regnskabsvæsen 1962, 31. årgang
- Forsikringsrådet 1904-1954. 1954
- Hage, C. (red.): Håndbog i Handelsvidenskab (Hages Håndbog), div. udg.
- Hansen, Palle (red.): Håndbog i Regnskabsvæsen. 1952
- Hansen, Palle: Industriens interne regnskabsvæsen. 1951
- Johansen, Hans Chr.: Industrielt regnskabsvæsen i historisk perspektiv. Festskrift til Niels Thomsen. 1990
- Johnson, H. Thomas: Early Cost Accounting for Internal Management Control: Lyman Mills in the 1850's. Business History Review XLVI, 1972
- Johnson, H. Thomas: Management Accounting in an early integrated Industrial: E.I. duPont de Nemours Powder Company, 1903-1912. Business History Review XLIX, 1975
- Kristensen, Thorkild (red.): Håndbog i Kredit- og Hypotekforeningsforhold I-II. 1944
- Lando, Z.D.: Bank og børs. 3. udg. 1948

- Lister, Roger: Company Financial Statements as Source Material for Business Historians: Observations on the Underlying Conceptual Framework. *Business History* XXIII, 1981
- Marriner, Sheila: Company financial Statements as Source Material for Business Historians. *Business History* XXII, 1980
- Mason, Julian: Accounting Records and Business History. *Business History* XXIV, 1982
- Oldam; John W.: Hvornår trængte det dobbelte bogholderi igennem i dansk erhvervsliv? *Erhvervshistorisk Årbog* 1964
- Om banker og revision. N.J. Hassing-Jørgensens erindringer. *Erhvervshistorisk Årbog* 1981
- Parker, R.H.: Misleading Accounts? Pitfalls for Historians. *Business History* XXXIII, 1991
- Paton, W.A. (ed.) : *Accountants' Handbook*. Third edition. 1949
- Rambusch, Sigurd: Revisorloven af 1909: Forudsætninger og debat. *Erhvervshistorisk Årbog* 1954
- Rasmussen; J. Barner og Christian Hansen: *Bogføring m.m. for håndværkere og mindre industridrivende*. 4. udg. 1934
- Rasmussen, Kjeld: *Hvad fortæller regnskabet*. 1971
- Revision i 75 år. Jubilæumsskrift for KPMG C.Jespersen (1.4.1919) og Centralanstalten for Revision (1.9.1918). 1994
- Schumacher; P.F.: *Omrids af et håndværkerbogholderi efter dobbelt system*. 1905
- Spange, I.C.: *Håndbog i fabriksbogholderi og kalkulation*. 1915
- ten Have, O. : *The History of Accountancy*. 1976
- Turton, Alison (ed.): *Managing Business Archives*. 1991

Afleveringer

1. januar – 31. december 1996

Afleveringerne androg i 1996 med 118 sager i alt 7.532 enheder. Der er modtaget følgende arkiver – opstillet efter hovedbrancher inden for virksomheder og organisationer som i Erhvervsarkivets Arkivoversigter Bd. 1-3:

Landbrug, skovbrug og fiskeri

Kosan Hydrokultur, grøntsagsdyrkning, Hvalsø. 1 pakke regnskaber, ejendomssalg, korrespondance og reklamer 1965-1982.

Marselisborg Gods, Århus (fortsat aflevering). 1 pakke med diverse breve og ejendoms papirer 1821-1828.

Moesgaard Gods, Århus (fortsat aflevering). 3 bind med fortegnelse over malerisamling på Østergård, 1871, kunstkatalog Østergård og Kunstauktion på Charlottenborg 1923.

Wilhelmsborg, Århus (fortsat aflevering). 1 pakke skifte efter ridefoged Morten Jensen, 1735.

Nærings- og nydelsesmiddelindustri

Chr. Hansens Laboratorium A/S, København (fortsat aflevering). 2 bind og 1 pakke, 1974- 1981. Hugo Hedemanns erindringer, fotos og »Nye aspekter i international osteproduktion«.

Øernes Konsummælk a.m.b.a., Ringsted. 1 pakke med reklamebilleder, 1979.

Rutana Vest A/S, Århus (fortsat aflevering). 1 pakke diverse materiale, 1928-1991.

A/S De danske Sukkerfabrikker, København (fortsat aflevering). 40 bind kampagneberetninger 1937-1979 og 7 bind tekniske rapporter 1971-1982.

Tekstil-, beklædnings- og læderindustri

L.P.Weidemann & Sønner, Bindegarns- og tovværksfabrik, Rudkøbing. 121 bind og 305 pakker, 1911-1996. Årsregnskaber, lagerbøger, statusbøger, hovedbøger, kassejournaler, varejournaler, hampebøger, kladdebøger, lønsager, korrespondance, patenter, kontrakter og tegninger.

Peter Teglborgs Skofabrik, Århus (fortsat aflevering). 7 bind og 1 pakke, 1946-1992. Lagerlister, kalkulationer, korrespondance, kassebog, kasserapporter, retssager, pantebreve og lejekontrakter.

Papir- og grafisk industri

Pap- og Træmassefabrikkerne Kloster-Mølle og Vilholt, Brædstrup (fortsat aflevering). 79 bind 1889-1976. Aktieprotokol, revisionsprotokol, lagerbog, statusbog, hovedbøger, journaler, kassebøger, fabriksjournaler, salgsbøger, købsbøger, lønningsbøger, årsregnskaber, pantebreve og bog over tekniske anlæg.

Kemisk industri m.m.

A/S Ciba-Geigy, medicinalvarefabrik, København. 118 pakker udklip 1992-1996.

Jern- og metalindustri

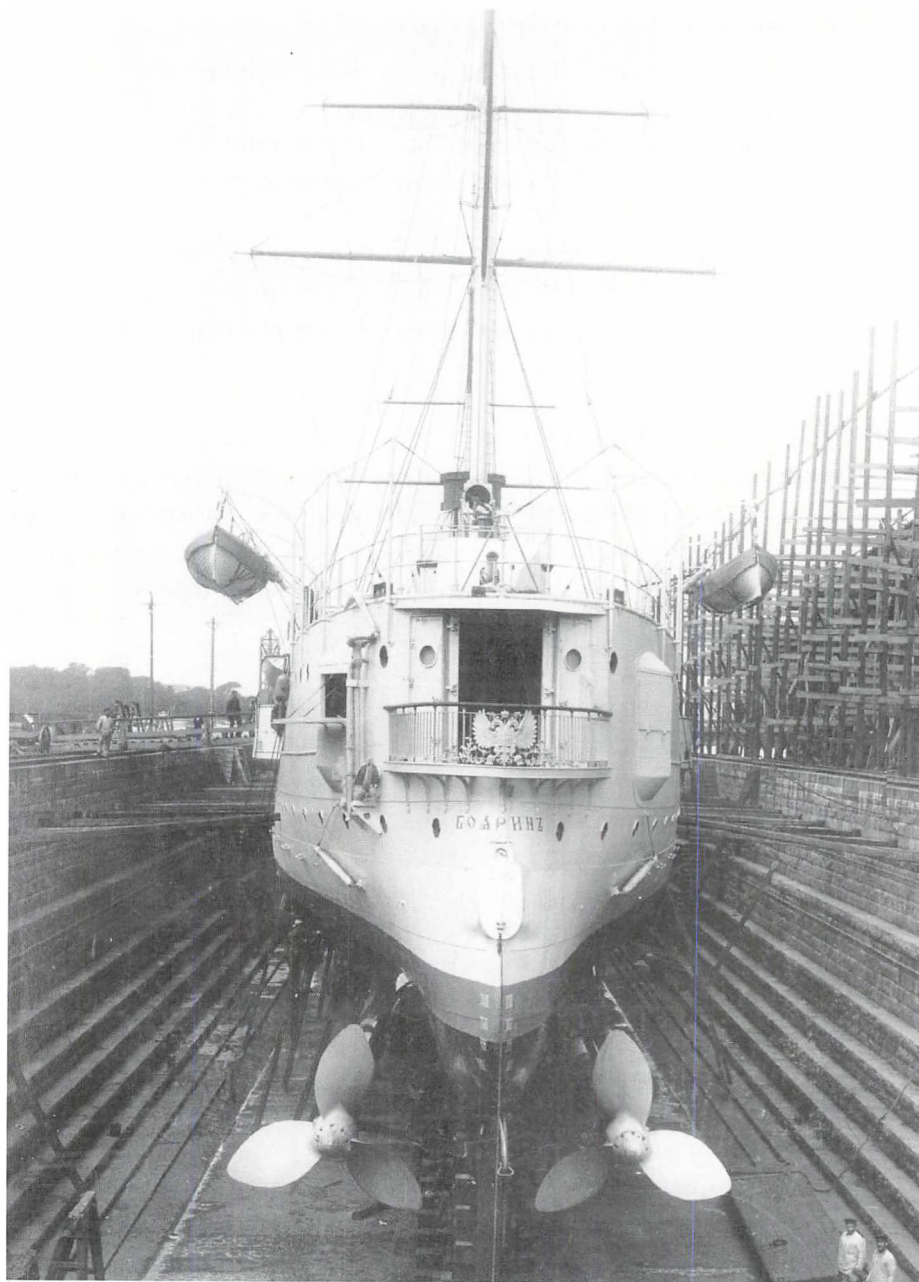
M.P.Allerup Eftf. A/S, maskinfabrik og jernstøberi, Odense (fortsat aflevering). 1 pakke maskintegninger og billeder 1866-1886.

Ringsted Jernstøberi & Maskinfabrik, Ringsted (fortsat aflevering). 102 bind og 9 pakker 1917-1992. Forhandlingsprotokoller, årsberetninger og -regnskaber, børsintroduktionspapirer, aktieprotokoller, revisionsprotokol og fotos.

Burmeister & Wain, maskin- og skibsbyggeri, København (fortsat aflevering). 22 pakker historisk materiale fra MAN B&W Diesel A/S.

Dansk Industri Syndikat A/S, våbenfabrik, København (fortsat aflevering). 3 pakker 1908-1941. Årsregnskab, jubilæumsskrift, kodebog og scrapbog.

A/S Frichs, maskinfabrik og jernstøberi, Århus (fortsat aflevering). 1 pakke billeder.

I 1902 afleverede Burmeister & Wain Skibsværft panserkrydseren »Bojarin« til den kejserlige russiske marine. Skibet havde nybygningsnummer 212 og var det første krigsfartøj, som den russiske marine havde ladet bygge på B&W. Man havde tidligere fået leveret en isbryder og kejseryachten »Standart«. Skibet blev forøvrigt det sidste krigsskib, som B&W lagde køl til. »Bojarin« fik en kort funktionstid, idet det gik tabt to år senere under den japansk-russiske krig.

A/S Myhrwold & Rasmussen, maskinfabrik, København. 5 bind og 1 pakke, 1921-1978. Historisk beskrivelse, billeder og scrapbøger.

A/S Burmeister & Wain, skibsværft, København (fortsat aflevering). 1130 bind og 67 pakker 1847-1995. Forhandlingsprotokoller, revisionsprotokoller, beretninger og regnskaber, ejendomsregistrering, kassejournaler, overenskomstsager, personalesager, hovedbøger, kassebøger, kopibøger, tegninger, billeder og scrapbøger.

A/S Scandia, vognfabrik, Randers (fortsat aflevering). 92 bind og 9 pakker 1945-1987. Generalforsamlingsprotokol, mødereferater, årsregnskaber og billeder.

Bygge- og anlægsvirksomhed

KKS Entreprise, ingeniørvirksomhed, Hvidovre. 61 pakker 1957-1990. Beretninger og regnskaber, kontrakter, projekter i ind- og udland, udklip, billeder og film.

I mere end et halvt århundrede har Kampsax, oprindelig Kampmann, Kierulff & Saxild A/S, drevet en omfattende ingeniørvirksomhed såvel i Danmark som i en række lande rundt om i verden. Firmaet gennemgik i årenes løb en række navneforandringer og opdelinger i datterselskaber og i 1995 gik KKS-Entreprise konkurs, mens den øvrige concern fortsatte. I arkivet er der bl.a. en omfattende billedsamling, hvorfra motivet her er hentet. Det store indvindingsprojekt, Avedøre Holme, var KKS-Entreprise med til at virkeliggøre, og billedet er fra opførelsen af rensningsanlægget på Avedøre Holme, august 1969.

Kr. Noe Harboe, smedie og VVS-firma, København. 32 bind og 4 pakker 1897-1994. Kopibøger og fakturakopier.

Axel Seehusen, malermester, København (fortsat aflevering). 13 bind og 1 pakke 1860-1941. Hovedbøger, råbalancer, journaler, lønningsbog, kassejournal, borgerbrev og næringsbreve.

Engroshandel

C.F.Rentzmann, kolonial engros, Haderslev. 1 hovedbog 1845-1972.

A/S Korn- og Foderstof Kompagniet, korn- og foderstofhandel engros, Århus (fortsat aflevering). 60 bind og 9 pakker 1906-1996. Direktions-sager, overenskomster, statusbog, balancer, kornbog, vekselbog, kassebøger, fakturabøger, skibsbøger, prislister, udklip og billeder.

Galtor-Oil A/S, oliehandel engros, Lystrup. 1 pakke materiale vedr. salg/udleje af tankanlæg 1968-1980.

Detailhandel

H.B., brugsforening, Århus (fortsat aflevering). 39 bind og 1 pakke 1904-1990. Analyser, forhandlingsprotokol, revisionsprotokoller, jubilæumsmateriale, sange og dias.

Hans Poulsen, kaffehandler, Århus. 1 pakke forretningspapirer 1921-1926.

Bangs Kunst Aps, brugskunst og gaveartikler, Århus. 15 bind og 4 pakker 1938-1990. Aktieprotokoller, revisionsprotokoller, forhandlingsprotokol, årsregnskaber, næringsbreve, korrespondance, prislister, reklamefotos og scrapbøger.

Ludvig Grønfeldt Jensen, urmager, Århus (fortsat aflevering). 25 bind og 1 pakke

1920-1981. Årsregnskaber, lærlingekontrakter, overdragelsesdokument og lejekontrakter.

Chr. Dynesen, urmager og guldsmedeforretning, Kolding. 6 bind og 3 pakker 1921-1974. Årsregnskaber, hovedbog, kassebøger, kassebilag, kassekladde, tegninger og private papirer.

English Silver House, sølvvareforretning, København. 1 pakke private papirer og billeder. 1879-1991.

Bangs Kunst A/S i Århus blev oprindelig stiftet under navnet Abels Kunsthandel, men i forbindelse med et ejerskifte i 1954 ændredes navnet. Gennem en længere årrække var forretningens indehaver, Knud Bang, kendt for sin støtte til unge og ukendte kunstnere. Det bærende i forretningen var kvalitetsbrugskunst. I løbet af 1970'erne stagnerede omsætningen, og i 1987 likviderede firmaet.

Transportvirksomhed m.v.

Dampskibsselskabet på Bornholm af 1866, rederi, Rønne. 6 bind og 1 pakke 1945-1964. Maskindagbog, olieforbrugsbøger, kassebog for maskinen, passagerfortegnelse og maskinrapport.

Tirstrup Lufthavn, lufthavn, Ebeltoft. 27 bind landmålerbøger og 1 pakke matrikelkort 1944.

Kommunikationsvirksomhed

Jydsk Telefon-Aktieselskab, telefonselskab, Århus (fortsat aflevering). 472 bind trykt materiale vedr. selskabet 1947-1995 og 25 pakker direktionssager 1893-1982.

Københavns Telefon Aktieselskab, telefonselskab, København (fortsat aflevering). 1 bind forhandlingsprotokol 1898-1922.

Finansierings- og forsikringsvirksomhed

Arbejdernes Landsbank, bank, Århus. Vejledning vedr. forretningsgang 1932.

Arbejder Spare- og Lånekassen i Århus, sparekasse, Århus (fortsat aflevering). 37 bind og 2 pakker 1862-1976. Vedtægter, statusbog, forhandlingsprotokoller, revisionsprotokoller, tilsynsrådsprotokol, årsregnskaber, depotbøger, journaler og lønningslister.

Landbosparekassen i Århus, sparekasse, Århus (fortsat aflevering). 7 bind og 36 pakker 1882-1975. Forhandlingsprotokoller, revisionsprotokoller, hovedbøger, årsregnskaber og regnskabsbilag.

Sparekassen for Ebeltoft By og Omegn, sparekasse, Ebeltoft. 2 revisionsprotokoller 1956-1965 og en forhandlingsprotokol 1921-1961.

Spare- og Lånekassen i Århus, sparekasse, Århus (fortsat aflevering). 60 bind og 5 pakker 1839-1987. Forhandlingsprotokoller, statusbog, balancer, garantifondsbeviser, vedtægter, hovedbøger, lånebegæring, kautioner, depotbøger, boxprotokol, udklip og billeder.

Aarhus Øresparekasse, sparekasse, Århus (fortsat aflevering). 2 bind og 1 pakke 1880-1939. Forhandlingsprotokol, revisionsprotokol, årsregnskaber og korrespondance.

Forsikringsvirksomhed

Jernindustriens Ulykkesforsikring, forsikringsselskab, København (fortsat afl levering). 26 journalsager 1942-1979.

Kommunernes gensidige Forsikringsselskab, forsikringsvirksomhed, København. 116 bind 1917-1968. Revisionsprotokol, hovedbøger, journaler, kassebøger, skadesprotokol, tilgangsprotokoller, policebøger og beregningsbøger.

Ejendomsadministration og -handel samt forretningsservice/liberale erhverv

Dansk Almennyttigt Boligselskab af 1942 A/S, boligudlejning, København. 2 pakker vedtægter, møder, regnskab og korrespondance 1942-1970.

Advokatfirmaet Dam & Fintel, advokatvirksomhed, Århus (fortsat afl levering). 54 bind 1988- 1990. hovedbogsmateriale og kasserapporter.

Mogens Glistrup, advokat, København (fortsat afl levering). 2 pakker journalsager 1965-1995.

Jæger & Rambusch, advokatfirma, Esbjerg (fortsat afl levering). 108 pakker journalsager 1972- 1986.

Harbo Sølvsten, arkitekt, Århus (fortsat afl levering). 44 pakker tegninger 1949-1974.

Div. offentlig virksomhed

Mårslet kommune, Mårslet skolevæsen. 49 bind og 2 pakker 1881-1993. Indberetninger, cirkulærer, scrapbogsmateriale, klassesdagbøger, eksamensprotokoller, embedsbog, skole- og vaccinationsprotokol og synsprotokol.

Århus kommune. Borgmesterens afdeling, Økonomikontoret (fortsat afl levering). 507 bind og 2 pakker 1967-1983. Hovedbøger og materiale vedr. kommunesammenlægningen.

Magistratens 2. afdeling, Juridisk-Teknisk kontor, Bygningsinspektorat Midt (fortsat afl levering). 59 pakker nedrevne ejendomme 1900-1989. *Stadsingeniørens kontor Afd. II: Forvaltningsafdelingen* (fortsat afl levering). 4 pakker tegninger 1976-1978.

Magistratens 4. afdeling, Århus Skolevæsen (fortsat aflevering). 16 bind og 12 pakker 1978- 1995. Journalsager, prognoser og arkivnøgler.

Undervisnings- og forskningsvirksomhed

Jysk Teknologisk Institut, fagskole og forskningsinstitution, Århus (fortsat aflevering). 1 pakke beretninger, mødereferater, breve, analyser og stiftelsesdokument 1943-1990.

Aarhus tekniske Skole, fagskole, Århus (fortsat aflevering). 181 bind og 125 pakker 1829- 1983. Beretninger, love og vedtægter, forhandlingsprotokoller, statusbøger, regnskaber, hovedbøger, kassebøger, indtægts- og udgiftsbøger, lønningsbøger, bygge og lånesager, legatregnskaber, elevfortegnelser, indskrivningsprotokoller, klasseprotokoller, elevstamkort, eksamensprotokoller og jubilæumsmateriale.

Sundheds- og veterinærvirksomhed

Lars Würgler Hansen, lægepraksis, Ulstrup. 86 bind 1902-1968. Hovedbøger, kvitteringsbog, kassejournaler og dagbøger.

Social- og velfærdsinstitutioner

Tranbjerg Ungdomsklub, Tranbjerg (fortsat aflevering). 5 bind 1970-1990. Vedtægter, møder, regnskaber og korrespondance.

Erhvervs- og fagorganisationer o.l.

Arbejdernes Fællesorganisation i Holme-Tranbjerg. 4 bind 1942-1970. Forhandlingsprotokoller og kassebøger.

Dansk Arbejdsgiverforening, København (fortsat aflevering). 3 bind beretninger 1982-1986.

Dansk Familielandbrug/De danske Husmandsforeninger, København (fortsat aflevering). 30 lydbånd med landsmødereferater 1991-1996 og 1 videobånd »Landbrug her og nu« 1988.

Landbrugsrådet, København (fortsat aflevering). 1 bind Stavnsbåndsjubilæum 1988.

Haandværkerforeningen i København, København (fortsat aflevering). 84 bind og 117 pakker 1826-1994. Love og vedtægter, års-

regnskaber, bestyrelsesreferater, revisionsprotokoller, forhandlingsprotokoller, medlemsregistrering, hovedbøger, kassebøger, korrespondance, og materiale vedrørende Alderstrøst, diverse fonde og De Massmanske Søndagsskoler.

Industrifagene, København (fortsat aflevering). 59 pakker journalsager 1978-1980.

Industrirådet, København (fortsat aflevering). 112 videobånd og spolefilm 1976-1992 og 2 pakker generalforsamlingsmateriale og forhandlingsprotokol.

Andelslagteriernes Fælleskontor, København. 1 slagterihåndbog 1945.

Dansk Agrokemisk Forening, Frederiksberg (fortsat aflevering). 157 pakker 1972- 1993. Bestyrelsessager, mødereferater, korrespondance og foreningssager.

Dansk Industri: Sammenslutningen af Arbejdsgivere indenfor Jern- og Metalindustrien i Danmark, København (fortsat aflevering). 245 bind og 406 pakker 1962-1992.»Grå sager«, forhandlingsprotokoller, journalsager og diverse arkivmateriale.

Værkstedsteknisk Forening, København. 3 bind og 7 pakker 1941-1995. Mødereferater, korrespondance, hovedbog, regnskabsbog, kassebog, medlemssager, uddannelsessager, jubilæum og »Værkstedsteknikeren«.

Århus Gas- og Vandmesterforening, Århus. 26 bind og 5 pakker 1897-1972. Vedtægter, statusbog, forhandlingsprotokoller, Årsregnskaber, kassebilag, korrespondance, hovedbøger, kassebøger og prislister.

Det Danske Handelskammer, København (fortsat aflevering). 30 bind 1969-1995. Generalforsamlingsreferater og medlemsmøder.

Trælastgrossisternes Fællesrepræsentation, København (fortsat aflevering). 9 pakker sekretariatssager 1958-1992.

Danmarks Sparekasseforening, København (fortsat aflevering). 72 pakker og 1 bind 1947- 1990. Journalnøgle og journalsager.

Danske Bankers Forhandlingsorganisation, København. 1 bind og 163 pakker 1949-1989. Journalnøgle og journalsager.

De danske Provinsbankers Forening, bankorganisation, København. 146 bind og 4 pakker 1905-1994. Vedtægter, bestyrelsesprotokoller, årsberetninger, cirkulærer, kassebøger, medlemsprotokoller, revisionsprotokol og billeder.

Sparekassernes Forhandlingsorganisation, København. 1 bind og 182 pakker 1959-1989. Journalnøgle og journalsager.

Forsikringsselskabernes Forhandlingsorganisation, København. 14

bind og 157 pakker 1948- 1991. Journalnøgle, journalsager, forhandlingsprotokoller, revisionsprotokol og journal.

Parcelhussamvirket for Århus amt, Århus. 4 bind mødereferater og korrespondance 1971- 1991.

Amtsforeningen af Hjemmesygeplejevirksohmheder i Århus Amt, Århus. 1 forhandlingsprotokol 1932-1974.

Danmarks Klasselærerforening, Århus. 2 bind love dagsordener, møder, medlemslister og korrespondance 1988-1996.

Dansk Jernbanelægeforening, København. 2 pakker årsregnskaber, medlemsfortegnelser, overenskomst og vedtægter.

Foreningen af lærere under sprogstudierne ved Handelshøjskolen i Århus. 2 bind og 1 pakke 1967-1995. Forhandlingsprotokol, regnskabsbog, vedtægter og korrespondance.

Øvrige organisationer og foreninger

Det Danske Missionselskab, Århus Kredsforbund, Århus. 1 pakke kredsbreve 1960-1964.

Indre Missions Samfund i Missionshuset »Carmel«, forening, Århus. 8 bind og 3 pakker 1928-1992. Forhandlingsprotokoller, årsregnskaber, medlemsbog, kassebøger, arrangementer, programmer og billeder.

Noah, miljøorganisation, Århus. 56 bind og 34 pakker 1976-1996. Organisationsoversigt, projekter, regnskabsmateriale, korrespondance, udklip og plakat.

Socialdemokratiet i Århus, Århus (fortsat aflevering). 8 bind og 1 pakke 1933-1995. Forhandlingsprotokoller, medlemsprotokoller og kassebøger.

Århus Amts Gymnastikforening, Århus (fortsat aflevering). 16 bind 1939-1992. Mødereferater, korrespondance, scrapbog og film.

Aarhus Gymnastik Forening, Århus. 83 bind fodboldprogrammer 1990-1996.

Århus Skiklub, Århus. 4 bind og 1 pakke 1932-1994. Forhandlingsprotokoller, medlemsblade, indmeldelsesblanketter og fotografier.

Århus Konservative Vælgerforening, Århus. 2 bind bestyrelsesprotokoller 1925-1951.

Haveforeningen Skovlunden, Århus (fortsat aflevering). 4 bind forhandlingsprotokoller, korrespondance, love og medlemslister.

Kulturel virksomhed

Birger Gades Orkester, Århus. 1 udklipsbog 1919-1953.

Thorvald Toft Andersen, lærer og billedkunstner, Haderslev. 1 pakke korrespondance, udklip, kataloger og manuskript.

Personarkiver

Magnus Poulsen, mejerist, handelsmedarbejder, Rusland. 1 pakke korrespondance og fotos 1896-1919.

I.C.Thygesen, direktør og organisationsmand, København. 2 pakker private papirer 1944-1991.

Gerda Westergård, lærerinde, Århus. 1 pakke personlige papirer 1916-1956.

PUBLIKATIONER FRA ERHVERVSARKIVET

Erhvervshistorisk årbog 1949. 96 sider. Udsolgt.

Indhold: Af Erhvervsarkivets historie.

Erhvervsarkiver i udlandet.

Arkivordningsprincipper i erhvervsvirksomheder.

Handelsstanden og butikslukningen 1840-1908.

Aktstykker fra arkivet.

Erhvervshistorisk årbog 1950. 88 sider. Udsolgt.

Indhold: Fra Kaperkrigens begyndelse.

Et gullaschfirma fra Napoleonskrigenes tid.

På trampfart 1848-50.

Bogkøb i provinsen 1800-1850.

Postgang i det 19. århundrede.

Om bevaring af mikrofilmarkiver.

Erhvervshistorisk årbog 1951. 110 sider. Udsolgt.

Indhold: fra 19. århundredes handelsliv. I. Af Luis Bramsens erindringer.

Af konsulatsvæsenets historie i det 18. århundrede.

En Vesterhavsstranding 1850.

Fra halvfemsernes konsulentvirksomhed. Et par episoder fra Harald Fabers virke.

Holmens centralarkiv.

Erhvervshistorisk årbog 1952. 120 sider, kr. 75,00.

Indhold: Et dansk handelshus i Australien. Melchior & Co., 1853-62.

Af Limfjordshandelens historie. Aggerkanal og Doverodde.

Den illoyale konkurrence. Begrebets opståen.

Några reflexioner rörande industrialisering och arkiv.

Erhvervshistorisk årbog 1953. 116 sider, kr. 75,00.

Indhold: Dansk handel på Isle de France.

Et dansk imperialistisk eksperiment. Plantageselskabet »Dansk-Vestindien«.

De økonomiske problemer ved Nordslesvigs genforening med Danmark.

Erhvervshistorisk årbog 1954. 153 sider, kr. 75,00.

Indhold: Jens Bang og det ålborgske saltkompagni.

De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne.

Revisorloven af 1909: Forudsætninger og debat.

Fra købstadhandelen i det 18. århundrede. En lollandsk klage fra 1762.

Erhvervshistorisk årbog 1955. 154 sider, kr. 75,00.

Indhold: Adelig studehandel i 16. århundrede.

Økonomisk debat i Slesvig og Holsten 1773-1807.

En sjællandsk kornkøbmand. Af agent H. H. Schous levned og optegnelser.

Om jubilæumsskrifter.

Erhvervshistorisk årbog 1956. 212 sider, kr. 75,00.

Indhold: Dalum Papirfabrik. Fra konkurrence til sammenslutning.
Fra arkiverne. Breve fra C. A. Brøberg 1866.
Tillæg: »Sagførere i Århus«.

Erhvervshistorisk årbog 1957. 96 sider, kr. 75,00.

Indhold: En købmandsskæbne i Ålborg fra begyndelsen af 17. århundrede.
En dansk handelsspediton til Nordamerika 1783. Et bidrag til Handels- og Kanal-
kompagniets historie.
Den merkantilske Forening. Fra det 19. århundredes børsliv.
Socialdemokratiet og brugsforeningerne frem til 1908.

Erhvervshistorisk årbog 1958. 171 sider, kr. 75,00.

Indhold: En tømrerslægt i 19. århundrede.
Den økonomiske debat om lavs- og købstadsprivilegier i sidste halvdel af 18. århun-
rede.
Erhvervsarkivets bygning.
Registre til Erhvervshistorisk årbog 1949-58.

Erhvervshistorisk årbog 1959. 141 sider, kr. 75,00.

Indhold: Fra Rosenborg Brøndanstalts første år. Dansk mineralvandsproduktions opståen.
Boghandler i Slesvig og København omkring 1864. Fra Vilhelm Trydes bog- og kuns-
thandels første år.
En københavnsk boglade ved århundredets begyndelse.
En tømrermesterfållit 1799. Lavstilstande og byggeforhold i København.

Erhvervshistorisk årbog 1960. 150 sider, kr. 75,00.

Indhold: Dansk industri og de store udstillinger 1889-1914.
Den teknisk-kemiske industri 1870-1914.
På forretningsrejse i Norge omkring 1830. Aktstykker fra skibsklareringsfirmaet N.
P. Kirck. Helsingør.
Tillæg: »Aarhus Kjøbmænds Hjelpekasse 1861-1961«.

Erhvervshistorisk årbog 1961-62. 184 sider, kr. 75,00.

Indhold: Århus Handelstandsforening 1937-1962.
Århus vestindiske Handelsselskab. Oprettelse og sammenbrud.
Købmandsportrætter fra empirens Århus.
En boglade omkring 1840. Jens Worm Bruun og Den Jessenske Boghandling.
Konsul J. M. Mørk. Aarhus Handelsforenings første formand.
En patriarkalsk købmandsfamilie.
Handelsborgerskaber i Århus 1674-1862.
Købmænd i tal. Fra Århuslisterne i folketællingerne 1840.
Handelsstanden i Århus og folketingsvalgene 1852, 1876 og 1879.

Erhvervshistorisk årbog 1963. 169 sider, kr. 75,00.

Indhold: Fra dansk empires bygningshistorie. Arkitekt Johan Andreas Meyer 1783-1822.
Forbindelsen mellem København og de nordtyske Østersøbyer 1750-1807.
En vignet og dens forudsætninger.
Danmarks høje renteniveau: En særlig tradition?

Erhvervshistorisk årbog 1964. 144 sider, kr. 75,00.

Indhold: Af den private smørhandels historie. Firmaerne T. & S. Plum, P. & S. Plum og T. & E. Plum.
Dansk papirindustri 1870-1914.
En rådgivende sæbesyder i 1860'erne.
Hvornår trængte det dobbelte bogholderi igennem i dansk erhvervsliv?

Erhvervshistorisk årbog 1965. 452 sider, kr. 75,00.

Indhold: Dansk-engelsk samhandel 1661-1913.
The Changing Pattern of Anglo-Danish Trade 1913-1963.

Erhvervshistorisk årbog 1966. 176 sider, kr. 75,00.

Indhold: Jordbrug og brændevinsbrænding 1.
Udviklingslinier i dansk konfektions- og hatteindustri historie 1870-1914.
To Ribe-købmænd og deres selvbiografier for årene 1580-1644.

Erhvervshistorisk årbog 1967. 160 sider, kr. 75,00.

Indhold: En erhvervsøkonomisk rejse gennem Danmark og Slesvig 1761.
Jordbrug og brændevinsbrænding 2.
Generalkonsul Hendrik Pontoppidan og de jyske banker.

Erhvervshistorisk årbog 1968. 442 sider, kr. 75,00.

Indhold: Landhusholdningsselskabet 1769-1969:
Christian Martfelt – patriot og den første sekretær.
Edward Tesdorpf til Ourupgård.
Jørgen la Cours arbejde i dansk landbrugs tjeneste.
Anders Nielsen, Svejstrup Østergård.
Flids og vindskibligheds belønning. Præmiesystemet, præmievinderne og deres arbejde 1769-1969.
Lærlingeinstitutionen. Oprindelsen, de første lærlinge og deres læresteder.
Landhusholdningsselskabet og andelsmejeriernes gennembrug.
Afvikling og nye baner. Landhusholdningsselskabet 1919-69.

Erhvervshistorisk årbog 1969. 224 sider, kr. 75,00.

Indhold: Dansk handel, håndværk og industri 1770 og 1780 – set i Danmarks handelsspejl.
Småting, der bruges til pynt. En Viborg-galanterihandlers varer.
Staten som kornhandler 1783-88.
Badeanstalter som erhvervsforetagender i 19. århundrede.
D. B. Adler og udviklingen af det danske kreditvæsen.
Et gründerforetagende. Engelstrupværk – en klædefabrik.
Registre til Erhvervshistorisk årbog 1959-69.

Erhvervshistorisk årbog 1970. 168 sider, kr. 75,00.

Indhold: Industriforeningen i København 1888-1910.
Håndværksmestergruppen i Roskilde ca. 1870.
Arbejdsanvisningsforeningen i København 1859-1862.
Ørsted Arbejderforening.

Erhvervshistorisk årbog 1971. 313 sider. Udsolgt.

Indhold: Småskibsfarten på Århusbugten 1865-1914.
Landsforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse. Oprettelse, organisatorisk udvikling og forhold til Moralisk Oprustning 1939-1965.
Udenrigsministerium og privat diplomati. Omkring handelsaftalen med England af 19. november 1915.
Økonomisk-historisk forskning i DDR 1945-70.

Erhvervshistorisk årbog 1972. 186 sider, kr. 100,00.

Indhold: 8-timers dagen. Kravets formulering og dets gennemførelse i Danmark.
Kniplersker på Gram og Nybøl gods 1761 .
Erhvervspartiets historie og dets samfundsopfattelse.
Nyt centralt kildemateriale: Realkreditinstitutionernes vurderingsrapporter.

Erhvervshistorisk årbog 1973. 261 sider. Udsolgt.

Indhold: Pianofortet og dets publikum i 1860'erne.
Selskabet for Indenlandsk Kunstflid 1808-1838. En erhvervsøkonomisk organisationsdannelse fra Napoleonstiden.
En manufakturvirksomhed vokser op. Studier i S. Seidelins manufakturhandel 1843-70.
DFDS og den russiske emigrationslovgivning 1908-10.
Forholdet mellem staten og skibsfarten under første verdenskrig indtil fragtnævnets oprettelse.
En erhvervsgruppe belyst gennem folketællinger. Nordslesvigske kniplersker 1787-1860.

Erhvervshistorisk årbog 1974. 196 sider, kr. 100,00.

Indhold: Islandshandel og fastlandsspærring.
Provinskøbmænds rekruttering omkring 1760-1850 til belysning af købstædernes borgerskaber før 1850.
Studiet af arbejdsløshed. Et forskningsobjekt om beskæftigelsesforholdene i Danmark i det 19. århundrede.
P. Wulffs cigarfabrik 1868-1914.
Projekt Måløvvej. En episode under 1930'ernes arbejdsløshed.

Erhvervshistorisk årbog 1975. 170 sider, kr. 100,00.

Indhold: Arbejdernes boligforhold på det københavnske Vesterbro omkring år 1900.
Dansk Exportforening 1895-1922.
Den danske skibsfart i sidste halvdel af det 18. århundrede.
Stabelstadspolitikken 1658-1689.
Ny og gammel økonomisk historie.
Dansk landbrugshistorie 1750-1973.

Erhvervshistorisk årbog 1976-77. 199 sider, kr. 100,00.

Indhold: Staten, kræmmerne og forlagssystemet 1620-1735.
Østersøhandelen og den svensk-russiske krig 1788-90.
C. F. Tietgen og de første sporvejsanlæg i København 1863-70.
Arbejdsformidling og arbejdsløshed før 1914.
Småkårsfolk i og omkring Århus i 1930'erne.
Dagligt liv i en arbejdsgiverforening.

Erhvervshistorisk årbog 1978. 219 sider, kr. 100,00.

Indhold: Samfundshjælpen. Træk af en kontrarevolutionær organisations historie.
Det kgl. oktrojerede islandske Handelskompagni 1743-1758.
Udvandringen fra Frederiksborg amt 1869-1899.
Den sønderjyske støttelovgivning 1925-1929.
En international komité for erhvervsarkiver.

Erhvervshistorisk årbog 1979. 208 sider, kr. 100,00.

Indhold: Danske købmandsregnskaber fra tiden før 1700.
De danske købstæders økonomiske udvikling og regeringens erhvervs politik 1660-1750.
Bedre Byggeskik.
Den danske ungdomsarbejdsloshedslovgivning 1933-38.
Dansk Arkivselvskab.

Erhvervshistorisk årbog 1980. 259 sider, kr. 100,00.

Indhold: Grosserer-Societetet – et udforsket område.
M. K. Brandts Klædefabrik.
Industrielle foretagender i Odense omkring 1870.
Københavns befæstning og beskæftigelsen.
Stationsbyen og de store arkiver i Erhvervsarkivet.
Stationsbyen Skjern i handelskalendere og erhvervsarkiver.
Registre til Erhvervshistorisk årbog 1970-80.

Erhvervshistorisk årbog 1981. 199 sider, kr. 100,00.

Indhold: Den kongelige enehandel på Færøerne 1709-1776.
Mekaniseringen af dansk tekstilindustri 1850-1914.
Frederiksbjerg – et arbejderkvarter vokser op.
Om banker – A.J. Hassing-Jørgensens erindringer.
Træk af den industrielle udvikling 1897-1914.

Erhvervshistorisk årbog 1982. 210 sider, kr. 100,00.

Indhold: Det danske klaver klinger ud.
Frank Herbert, direktør for Danish Bacon Compagny.
Harald Plum og Det transatlantiske Kompagni.
Frugthandelen omkring århundredskiftet.
Kriser og nedgang. Den økonomiske udvikling i Dansk Vestindien 1875-1917.

Erhvervshistorisk årbog 1983. 214 sider, kr. 101,25.

Indhold: Økonomiske og sociale virkninger af 1857-krisen i Odense.
Dansk Fiskeriforening – dens forløbere og udvikling 1884-1913.
Teknologi og samfund 1870-1900.
Da Odense handsker var komne for ordet.
Tre Bergske blade 1880-1904.
Registrering af lokalstof i Århusaviserne.

Erhvervshistorisk årbog 1984. 146 sider, kr. 107,35.

Indhold: Fra Nyborg til Santa Fe de Bogota og retur.
Købmand og brænder.
Søren Frich og hans fabrik 1854-85.
De små i byen under krisen i 1880'erne.

Erhvervshistorisk årbog 1985. 229 sider, kr. 115,90.

Indhold: Russisk Handelskompagni og dets erstatningskrav på Sovjet.
Virksomhedshistorie på gamle kuverter.
Sagføreren, byen og egnen.
Jernstøberierne i Århus 1841-1895.
Fra industriens barndom.
Dansk erhvervshistorisk litteratur.

Erhvervshistorisk årbog 1986. 485 sider, kr. 146,40.

Indhold: En lokalhistorisk synsvinkel på praktiserende lægevirksomhed og sygdomsbehandling ca. 1900-1935.
Flådemagt og protektionisme.
Virksomhedshistorie uden virksomhedsregnskaber.
Århus-skipperne gennem Øresund.
Virkelig kunstindustri.
Var ej lov i landet, da havde den mest, som kunne tilegne sig mest.
Den nye lavsbevægelse.
Snedkermester, overretssagfører Kaspar Rostrup.
Tændstikloven 1874.
J. C. Jacobsen.
Den skandinaviske udviklingsmodel i historisk belysning.
Landarbejdernes beskæftigelse ved større offentlige arbejder 1850-1900.
Arkivalier fra erhvervslivets organisationer og virksomheder.
Danmark på de multinationale selskabers landkort før 1914.
H. N. Andersen og Ove Rode.
Byttehandel på Thyholm.
Lægestand og sygekasser.
Silkebroderet socialhistorie.
To Århus-prospekter.
Erhvervene og prisaftaleloven af 1931.
Købmandshuset Diderich Diderichsen i Naskov i slutningen af 1700-tallet.
Patenter og varemærker i krig og fred.

Erhvervshistorisk årbog 1987. 181 sider, kr. 134,20.

Indhold: Textilgrossistforeningen gennem 100 år.
Harald Bille – en dansk ingeniørs livsbane.
Med vandkraft, dampmaskine og gasmotor – den danske industris kraftmaskiner 1840-1897.

Erhvervshistorisk årbog 1988. 195 sider, kr. 146,40.

Indhold: Mundelstrup Gødningsfabrik – og egnen omkring den 1871-1925.
Rawerts nyttige skrifter.
Den nye Lavsbevægelse II.
Frederik de Coninck.
Dansk erhvervshistorisk litteratur.

Erhvervshistorisk årbog 1989. 220 sider, kr. 183,00.

Indhold: Noget for noget. Albert Nielsen Kemisk Fabrik.
Hvordan forbedrer man de ubemidlede klassers kår?
Severin og Andreas Jensens møbeletablisement.
Jernstøber M. H. Petersens kopibog.
Fyens Disconto Kasse 1846-86.
Store selskaber og samfundet.
Dansk erhvervshistorisk litteratur.

Erhvervshistorisk årbog 1990. 189 sider, kr. 183,00.

Indhold: På spor af Mads Lange.

I tjeneste for ØK.

En skomagerforretning på Nørrebro 1890-1935.

Erindringer fra benzinbranchen 1930-70.

Mesterlære og teknisk uddannelse i Danmark 1850-1950.

Dansk erhvervshistorisk litteratur.

Erhvervshistorisk årbog 1991. 213 sider, kr. 198,00.

Indhold: Da »Tordenskjold« kom på aktier. Dansk tændstikindustri 1875-1914.

A/S St. Croix fællessukkerkøgeri 1876-1887.

En hovedorganisation, som aldrig blev til.

Beskæftigelsen i den tidlige danske industri.

Fortegnelse over Finn H. Lauridsens litterære arbejder.

Dansk erhvervshistorisk litteratur.

Erhvervshistorisk årbog 1992. 251 sider, kr. 198,00.

Indhold: »Tobakken« i Esbjerg

Industrialiseringen i Randers – et lokalstudium

Købmænd i Århus 1840-1850

Danske handelsforsøg på Levanten 1752-65

Industrirådet

Dansk erhvervshistorisk litteratur

Erhvervshistorisk årbog 1993. 196 sider, kr. 198,00.

Indhold: Olsen, Tenton og Dypian. Albert Nielsen Kemisk Fabrik A/S 1953-1990

Europæisk skibsbygning 1880-1950

Arbejderværnet – et særegent stykke socialpolitik.

En gammel købmands erindringer igennem et tidsrum af 60 år.

Dansk erhvervshistorisk litteratur

Erhvervshistorisk årbog 1994. 229 sider, kr. 198,00.

Indhold: Lidt om tandteknikerfagets og klinikkens historie

Brede Klædefabriks sidste år 1944-1956

Frikorpset contra B&W-arbejdere

Tietgen og den franske forbindelse

Købmandens kontakflade – en regionalundersøgelse

Mel og damp

Dansk erhvervshistorisk litteratur

Erhvervshistorisk årbog 1995. 229 sider, kr. 198,00.

Indhold: Dansk Rekylliffel Syndikat/DISA til 1946

Tøjhusets ny Geværfabrik 1887-94

Vinhandler F. W. Luplau 1832-54

Erhvervsorganisationerne og deres arkiver i Erhvervsarkivet

Erhvervshistorisk årbog 1996. 215 sider, kr. 215,00.

Indhold: »Løimfabrikken« på Amagerbro

H. Nielsen & Søn Maskinfabrik A/S, 1916-1980

Hverdag på Provinsbankforeningens kontor

Regnskabsmateriale som historisk kilde

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Personregister over Arbejdsgiveren 1900-1952. 1954. 120 sider, kr. 7,35.

Rasmus Berg:

Minder fra håndværk og industri. 1954. 115 sider, kr. 11,75.

Vagn Dybdahl, Andreas Jørgensen og Finn H. Lauridsen:

Oversigt over industrihistorisk litteratur 1945-54. 23 sider. (Udsolgt).

Aage Rasch:

Dansk toldpolitik 1760-1797. 362 sider, kr. 19,00. (Udsolgt).

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Sagførere i Århus. Undersøgelser og aktstykker tilegnede Carl Holst-Knudsen. 1886-28. maj-1956. 139 sider, kr. 14,65. (Udsolgt).

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Aarhus Kjøbmands Hjelpekasse 1861-1961. 58 sider. (Udsolgt).

Sundhed og sygdom mens Århus blev stor. 1963. 240 sider. (Udsolgt).

Udsendt af Sygekassen Århus til foreningens hundredårsdag 27. april 1963. Redigeret af Vagn Dybdahl.

Indhold: Birgit Nüchel Thomsen: Sociale og hygiejniske tilstande 1861-1909.

John W. Oldam: Var Århus en usund by? Sundhedstilstanden i Århus 1880-1909 i statistisk belysning.

Finn H. Lauridsen: Sygekassen Århus stiftes som Foreningen af Håndværkere og Fabriksarbejdere til gensidig Understøttelse og spredte træk fra 1895 til vore dage.

»Kundskaber til anvendelse for handelsfaget«. Aarhus Handelsstandsforenings Handelsskole 1865-1965. 85 sider. Udgivet af Aarhus Handelsstandsforening. Redigeret af Vagn Dybdahl. Medarbejdere: Finn H. Lauridsen, John W. Oldam og Birgit Nüchel Thomsen. Kr. 12,20.

Vagn Dybdahl:

Handels- og industrihistorisk litteratur 1952-1965. 1966. 63 sider, kr. 14,65.

*Birgit Nüchel Thomsen og Brinley Thomas under medvirken af
John W. Oldam:*

Dansk-engelsk samhandel 1661-1963. 1966. 438 sider, kr. 36,60.

Vagn Dybdahl:

Partier og erhverv. Studier i partiorganisation og byerhvervenes politiske aktivitet 1880-1913. 1-2. 1969. I alt 631 sider. (Udsolgt).

Katalog over fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek ved Ole Degn, Ellen Meyer og John W. Oldam. 1969. 239 sider, kr. 48,80.

Dorrit Andersen:

Århus under Storlockouten. Arbejder og arbejdsgiver 1899. 1970. 152 sider, kr. 36,60.

Vagn Dybdahl, Ib Gejl og Finn H. Lauridsen:

4 lokalstudier. 1971. (Udsolgt).

Ib Gejl og Christian R. Jansen:

Korn, købmænd og kornkompagni. Korn- og foderstofhandelen 1880'erne-1960'erne. Udgivet af Aktieselskabet Korn- og Foderstof Kompagniet ved 75-års jubilæet 1971. 470 sider, kr. 85,40.

Henrik Fode:

Småskibsfarten på Århusbugten 1865-1914. 1971. 144 sider. (Udsolgt).

Landhusholdningsselskabets arkiv: Registratur og journalregistre. I. 1769-1807. 1-2. Ved Ole Degn. 1971. I alt 492 sider, kr. 73,20.

Fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek. Tilvækst II. 1966-69. Ved Ellen Meyer. 1973. 114 sider, kr. 48,80.

Landhusholdningsselskabets arkiv: Registratur og journalregistre. II. 1808-34. Ved Fritz Tandrup. 1974. 337 sider, kr. 73,20.

Jacob A. Buksti:

Et enigt landbrug? Konflikt og samarbejde mellem landbrugets organisationer. En studie i landbrugets organisationsforhold med udgangspunkt i perioden 1957-61. 1974. 312 sider. (Udsolgt).

Jens Haugaard Jensen, Erik Hansen og Lilla Voss:

Sociale studier. Kriminalitet, prostitution og fattigdom i Århus ca. 1870-1906. 1975. 488 sider, kr. 95,45.

Chr. R. Jansen og Erik Korr Johansen:

The Study of Unemployment. Remarks Based on Unemployment Research in 19th Century. 1975. 24 sider. (Udsolgt).

Fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek. Tilvækst III. 1970-72. Ved Ellen Meyer. 1975. 122 sider, kr. 48,80.

Vagn Dybdahl:

Erhvervsarkivet. Forskningsinstitution og centralarkiv for dansk erhvervsliv. 1976. 32 sider, kr. 12,20.

Per Boje:

Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815-47. 1977. 435 sider, kr. 97,60.

Fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek. Tilvækst IV. 1973-76. Ved Ellen Meyer. 1978. 128 sider, kr. 48,80.

Inger Dübeck:

Arbejdsretten i støbeskeen. 1979. 98 sider, kr. 61,00.

Carl Erik Andresen, Jørgen Buchardt og Flemming Mikkelsen:

Arbejdererindringer. Metode, kildekritik, indsamling, benyttelse. 1979. 239 sider. (Udsolgt).

Stationsbyen. Rapport fra et seminar om stationsbyens historie 1840-1940. 1980. 150 sider. (Udsolgt).

Århus amtskommune i 10 år 1970-80. 1980. 108 sider, kr. 80,50.

Vigand Dann Rasmussen:

Nørrejske jernbanebyer. Udvalgte problemer omkring placeringen og befolkningsudviklingen 1850-1901. 1981. 144 sider, kr. 62,85.
Grosserer-Societetets arkiv. En registratur. 1983. 256 sider, kr. 79,30.

Julius Schovelin:

Strejkerne i Danmark 1862-1881. Ved Jens Engberg. 1985. 211 sider.
Kr. 138,75.

Festskrift til Vagn Dybdahl. 1987. 477 sider. Redigeret af Finn H. Lauridsen. Særudgave af Erhvervshistorisk årbog 36, 1987. Kr. 146,40. (Udsolgt) .

Ib Gejl:

Indenfor snorene. Fondsbørsvekslerernes historie – især til 1945. 1989. 349 sider. Kr. 300,00.

Erhvervsarkivets Arkivoversigter bd. 1. Virksomhedsarkiver fra landbrug, industri og håndværk m.v. 1991. 253 sider, kr. 140,00.

Erhvervsarkivets Arkivoversigter bd. 2. Arkiver fra handels- hotel- og transportvirksomheder m.v. 1993. 336 sider, kr. 150,00.

Erhvervsarkivets Arkivoversigter bd. 3. Arkiver fra finans-, forsikrings- og servicevirksomheder, erhvervsorganisationer m.v. 1995. 408 sider, kr. 160,00.

